

Передплатний індекс
60134

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

№ 4(16), 2021

№ 4(16), 2021

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 4(16)

ТЕМАТИЧНИЙ ВИПУСК

Київ 2021

**THE STATE INSTITUTION
“INSTITUTE OF WORLD HISTORY
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE”**

PROBLEMS OF WORLD HISTORY

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 4(16)

THEMATIC ISSUE

KYIV 2021

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21441-11241Р від 04.08.2015 р.

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з історичних наук (спеціальність 032. Історія та археологія) відповідно до Наказу МОН України від 09.02.2021, № 157 (додаток 4)

*Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України» (протокол № 8 від 16 грудня 2021 р.)*

Науковий журнал покликаний ознайомлювати широке коло читачів, а саме науковців, педагогів, студентів, громадсько-політичних діячів та усіх, хто цікавиться всесвітньою історією і новітніми науковими дослідженнями у цій галузі.

Редакційна колегія

Кудряченко А.І., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (ДУ «ІВІ НАН України») (головний редактор)

Ткаченко В.М., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (ДУ «ІВІ НАН України») (заступник головного редактора)

Лакішик Д.М., канд. іст. наук, с.н.с. (ДУ «ІВІ НАН України») (відповідальний секретар)

Віднянський С.В., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (Інститут історії України НАН України)

Городня Н.Д., д-р іст. наук, доц. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Зернецька О.В., д-р політ. наук, проф. (ДУ «ІВІ НАН України»)

Казакевич Г.М., д-р іст. наук, доц. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Каколевські І., д-р іст. наук, проф. (Центр історичних досліджень Польської академії наук у Берліні, ФРН)

Карнер Ш., д-р іст. наук, проф. (Інститут досліджень наслідків війни, м. Грац, Австрія)

Мартинюк А.Ю., д-р іст. наук, проф. (Інститут історії України НАН України)

Рухейко О.В., д-р іст. наук (Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка)

Руссев Н.Д., д-р іст. наук, проф. (Тараклійський державний університет імені Григорія Цамблака, Молдова)

Солошенко В.В., канд. іст. наук, доц. (ДУ «ІВІ НАН України»)

Срібняк І.В., д-р іст. наук, проф. (Київський університет імені Бориса Грінченка)

Толстов С.В., канд. іст. наук, доц. (ДУ «ІВІ НАН України»)

Рецензенти:

Грубішко А.В., д-р іст. наук, проф. (Західноукраїнський національний університет)

Пиріг Р.Я., д-р іст. наук, проф. (Інститут історії України НАН України)

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей.

Тексти подаються в авторській редакції.

Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

Адреса редакційної колегії:

01054, Київ, вул. Леонтовича, 5, Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Тел.: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net

Засновник та видавець: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Заснований 2015 р. Періодичність наукового видання до 4 разів на рік

Certificate of state registration KB № 21441-11241P of 04.08.2015

The journal is included in the List of scientific professional publications of Ukraine (category “B”) in historical sciences (specialty 032. History and archeology) in accordance with the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from 09.02.2021, № 157 (Appendix 4)

*Recommended by Academic Council of the State Institution
“Institute of World History of the NAS of Ukraine” (Protocol № 8 of December 16, 2021)*

Scientific journal aims to introduce the latest research in the field of history to a wide range of readers, such as teachers, students, researchers, civic and political leaders and all those interested in the history.

Editorial board

Kudryachenko A., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Editor in Chief)
Tkachenko V., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Deputy Editor in Chief)
Lakishyk D., Ph.D. in History, Senior Research Fellow (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Executive secretary)
Vidnyanskyy S., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)
Gorodnia N., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Zernetska O., Doctor of Political Sciences, Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)
Kazakevych G., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Kąkolewski I., Doctor of Historical Sciences, Professor (The Centre for Historical Studies in Berlin of the Polish Academy of Sciences in Berlin, Germany)
Karner S., Doctor of Historical Sciences, Professor (Ludwig Boltzmann Institute for the Research of Consequences of War, Graz, Austria)
Martynov A., Doctor of Historical Sciences, Professor (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)
Potekhin O., Doctor of Historical Sciences (Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko)
Russev N., (Grigoriy Tsamblak Taraclia State University, Moldova)
Soloshenko V., Ph.D. in History, Associate Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)
Sribnyak I., Doctor of Historical Sciences, Professor (Borys Grinchenko Kyiv University)
Tolstov S., Ph.D. in History, Associate Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Reviewers:

Hrubinko A., Doctor of Historical Sciences, Professor (West Ukrainian National University)
Pyrih R., Doctor of Historical Sciences, Professor (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)

Authors are responsible for the selection, accuracy of facts, quotations, proper names, place names and other information. The texts are submitted in author’s edition. Reprint is possible with reference to the author and publication.

Editorial address:

01054, Kyiv, 5, Leontovycha str., The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”
Phone: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net
Founder and Publisher: The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”
Founded in 2015. Frequency publication 4 times a year.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Шморгун О.О. Історична пам'ять у процесі формування та відтворення модерної національної ідентичності: французький досвід (Частина 2)7

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

Кордун О.О. Збройні конфлікти та невизнані «республіки» як інструменти впливу Росії на пострадянські країни54

Кириченко О.В. Латвія – НАТО: інтеграція і співпраця в регіоні Балтійського моря74

Мудрієвська І.І. Енергетична політика країн Балтії у пострадянський період102

Богданович І.І. Стан та особливості соціально-економічної модернізації Республіки Білорусь124

Ткаченко І.В. Інтеграційні процеси в державах Південного Кавказу і вплив воєнних конфліктів на їх перебіг у пострадянський період143

Кудряченко А.І., Солошенко В.В. Азербайджанська Республіка: засади успішних трансформаційних перетворень155

Фомін С.С. Багатовекторна зовнішня політика Узбекистану як важливий засіб вирішення соціально-економічних проблем країни175

Цапко О.М. Особливості туркменської моделі розвитку в період 1991-2020 рр.196

Деменко О.Ф. Проблеми соціально-економічної модернізації Казахстану213

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Чекаленко Л.Д. «Публічна історія: виклики XXI століття» (*Кудряченко А.І.*).233

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ237

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ239

CONTENTS

THEORY AND METHODOLOGY OF WORLD HISTORY

<i>Shmorgun O.</i> Historical Memory in the Process of Formation and Reproduction of Modern National Identity: the French Experience (Part 2)	7
--	---

CONTEMPORARY HISTORY

<i>Kordun O.</i> Armed Conflicts and Unrecognized “republics” as Instruments of Russia’s Influence on Post-Soviet Countries	54
<i>Kyrychenko O.</i> Latvia – NATO: Integration and Cooperation in the Baltic Sea Region	74
<i>Mudriievska I.</i> Energy Policy of the Baltic States in the Post-Soviet Period	102
<i>Bogdanovich I.</i> State and Features of Socio-economic Modernization of the Republic of Belarus	124
<i>Tkachenko I.</i> Integration Processes in the States of the South Caucasus and the Impact of Military Conflicts on their Course in Post-Soviet time	143
<i>Kudryachenko A., Soloshenko V.</i> Azerbaijan Republic: Foundations of Successful Transformational Reforms	155
<i>Fomin S.</i> Multi-vector Foreign Policy of Uzbekistan as an Important Means of Solving the Socio-economic Problems of the Country	175
<i>Tsapko O.</i> Features of the Turkmen Model of Development in the Period 1991-2020	196
<i>Demenko O.</i> Problems of Social and Economic Modernization of Kazakhstan	213

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

Chekalenko L.D. “Public history: challenges XXI century” (<i>Kudryachenko A.</i>) ...	233
---	-----

CONTRIBUTORS	237
--------------------	-----

REQUIREMENTS FOR REGISTRATION OF ARTICLES TO PUBLISH IN THE JOURNAL	239
--	-----

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94(44)

<https://doi.org/10.46869/2707-6776-2021-16-1>

Шморгул О.О.

<https://orcid.org/0000-0002-1077-7011>

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ТА ВІДТВОРЕННЯ МОДЕРНОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: ФРАНЦУЗЬКИЙ ДОСВІД (ЧАСТИНА 2)

Стаття присвячена дослідженню ролі історичної традиції та національної пам'яті у формуванні модерних типів етнонаціональної ідентичності та механізмів консолідації громадян на етапі становлення французької держави сучасного типу. В цьому зв'язку проаналізовано різноманітні версії французької історії у предствників історичних та історіографічних шкіл, що і в наш час взаємно конкурують за статус творців загальноновизнаного тлумачення важливих історичних подій.

З'ясовано, що послідовно патріотична мотивація, завдяки якій забезпечуються формування та реалізація інноваційного потенціалу народу й соціальна активність в цього орієнтованого на подолання будь-яких кризових викликів креативного ядра нації, постає лише шляхом максимального змістовного синтезу наявних трактатів французької історії. Зокрема ефективною є політична пам'ять і забезпечується завдяки тому, що символи, традиції та історичні пам'ятки, які позитивно впливають на динаміку національно-патріотичних мотивацій та почуттів, неминуче (і часто цілком свідомо) наповнюються якісно новими смислами та цінностями, на основі яких формуються вже модерні уявлення щодо сумлінного виконання свого національного обов'язку, самовідданості і навіть жертвності у служінні вищим ідеалам Батьківщини.

Доведено цілковиту неспроможність неоліберальної та ліворадикальної критики теорії та практики голлізму, консервативні елементи якого, зокрема апелювання до героїчного минулого, зовсім не схожі як виявам середньовічної архаїки, так і мало не неонацистським політичним уподобанням. Навпаки, типологічна подібність бонапартизму та голлізму обумовлена якраз їхньою здатністю до ефективного протистояння однаково руйнівним для національної держави реакційній та революційній версіям екстремізму.

Відтак, розкрито виняткову активність використання історичної пам'яті задля формування власної традиціоналістської та авторитарної харизми (у їхньому взаємозв'язку) творцем і першим президентом П'ятої республіки Ш. де Голлем в процесі його протистояння антинаціональним провокаціям ультраправого та ультралівого гатунку.

Ключові слова: історична пам'ять Франції, патріотична мотивація, голлізм як авторитаризм, безпека етнотрансформації.

Авторитарний вимір демократії

Традиціоналістське бачення досліджуваної проблематики цілком виправдане ще й тому, що жодна ліберальна колегіально-парламентська (навіть електронна) форма сучасної демократії ніколи не зможе повністю позбавитись необхідності

встановлення одноосібних режимів авторитарного типу, які з необхідністю виникатимуть допоки буде існувати людство (навіть незалежно від того чи буде національний лідер офіційно обіймати посаду глави виконавчої влади або взагалі якусь офіційну посаду). Тому проблема персонального лідерства, що була сформульована починаючи від найдавніших часів в творах Платона, Фукідіда, Ксенофонта, Полібія, Цицерона, Цезаря, а також у Стародавній Індії – знаменита Артхашастра, в Китаї – «Трактати» авторів, відомих під псевдонімами Сунь-цзи та У-цзи, і надалі буде зберігати свою актуальність у якості «вічної теми».

Причина цього полягає в тому, що знаменита марксова теза «філософи тільки по-різному пояснювали світ, але справа полягає в тому, щоб змінити його» дійсно має важливе раціональне зерно. Йдеться про суспільну практику як найбільш об'єктивний критерій істини. Адже в межах діалектики абсолютної та відносної істини абсолютне знання є лише ідеалом, принципово недосяжним об'єктом, до якого прагне людська думка, ніколи його не досягаючи, а реальна істина насправді завжди відносна. З цього закономірно випливає висновок про принципову марність усіх спроб отримати цілковито вичерпну інформацію щодо будь-якого об'єкту аналізу. Причому очевидно, що подібна установка на визнання відносності істини або її принципової неповноти, набуває особливої актуальності за ситуації часового цейтноту, в умовах стрімкого наростання кризових явищ, яким потрібно ефективно протистояти.

Тому не дивно, що за стрімкого наростання ознак катастрофізму з будь-яких причин такі, здавалося б, беззаперечно позитивні якості, як ретельність, поміркованість, прискіпливість, готовність до компромісів, притаманні професійній (у позитивному веберівському сенсі) бюрократії, діяльність якої заснована на максимальній регламентації суспільного життя, а також готовності до неухильного виконання інструкцій, настанов і тим більше законів (що за М. Вебером є показником так званої раціональної харизми), втрачають свою привабливість.

Навпаки, у «буремні часи» навіть із професійними та дисциплінованими «керівниками», «уповноваженими», «начальниками», «завідувачами», «урядовцями», «посадовцями», «головами», «чиновниками», що «перебувають при виконанні», «діють згідно інструкції», «на основі особливих розпоряджень», «відповідно обійманій посаді», «спираючись на принцип колективної відповідальності» тощо відбувається дивовижна метаморфоза. Знання та навички, що довго дозволяли сумлінно працювати, мірою наростання небезпеки раптом обертаються на нерішучість, конформізм, безініціативність, потяг до перестраховки, пристосуванство, інерційність, зашореність, зацикленість на звичному, перевіреному і навіть догматизм.

Справа в тім, що «бездоганне виконання посадових обов'язків» передбачає найретельніший збір основної і додаткової інформації, детальне пропрацювання варіантів, створення «дорожньої карти». Але це стає не можливо зробити тоді,

коли в житті нації і держави неминуче настає «точка неповернення». І тому зволікання, відкладання «прийняття остаточного рішення» з метою «вивчення ситуації», отримання «всієї повноти картини» стає не тільки недоцільним, а й, унаслідок нереальності подібного прагнення, вкрай небезпечним.

Сказане, зокрема, стосується лідерів парламентських фракцій, які виступають як функціонери, що за висловом того-таки М. Вебера стають професійними керівниками «партійної машини» та постійно шукають компромісів або навіть, за приказкою «коли відповідають всі – насправді не відповідає ніхто», наполегливо прагнуть уникати будь-якої персональної відповідальності (що вкрай негативно оцінював Ш. де Голль, критикуючи те, що він називав «системою партійного феодалізму»).

От же, за умови загрозливої невизначеності і розгубленості пересічного загалу і, водночас, невідкладності рішучих дій, спрямованих на зміну оперативної обстановки на свою користь, емоційно-вольовий вимір людської діяльності завжди залишатиметься надзвичайно важливим, а інколи й справді доленосним. Як і базована на великому життєвому досвіді інтуїція. Саме тому справжній лідер зобов'язаний відчутти момент насування небезпеки і «взявши на себе повноту відповідальності», перейти до «безкомпромісних дій», цим самим спонукавши до неї загаль, який за визначенням є «болотом», що коливається, довго не наважуючись на підтримку радикально налаштованої меншості.

І це цілком зрозуміло, адже в той час коли старі інститути та форми соціальної організації вже повністю вичерпали свій креативний потенціал, стали історично безперспективними, а нагально потрібні нововведення, все ще перебуваючи у стадії становлення, не запрацювали на повну силу, не будучи в змозі продемонструвати свою очевидну ефективність, завжди посилюється небезпека провалу реалізації радикальних перетворень через появу невпевненості у вірності обраного курсу.

Крім усього іншого, під час подібної докорінної перебудови наявного державного чи геополітичного устрою – фактично запровадження нового суспільного ладу – справді відбувається послаблення всіх ланок чинної соціальної структури, так би мовити, її гранична аморфізація, без чого неможлива імплантація в традиційну соціальну структуру елементів з якісно новими властивостями (згадаймо, що літак найбільш вразливий на злеті, коли він ще практично не здатен маневрувати). А це реально збільшує небезпеку повної втрати керованості ситуацією.

Вже не кажучи про те, що, як незаперечно свідчить історія, звичні, «перевірені часом» форми суспільного життя в силу інерційності масової свідомості та впливу антиреформаторської пропаганди, можуть майже до останнього справляти враження невичерпаності свого позитивного потенціалу.

Звідсіля і традиційні заклики типу: «головне не нашкодь!», «краще – ворог гарного», «обережність – мати мудрості», «тихіше їдеш – далі будеш»,

«береженого бог береже» тощо. Тим більше, що за ситуації докорінних перетворень або тектонічних зрушень завжди існує реальна небезпека того, що наявних ресурсів для того, щоб «переломити» ситуацію на свою користь справді не вистачить, надто за часового цейтноту, дефіциту інформації, коли на тлі стрімкого наростання катастрофічних явищ будь-якого штибу доводиться діяти максимально оперативно за непряояснених обставин. Чим власне й обумовлена нерішучість, сподівання загалу перечекаати «важкі часи», накопичити сили, а то й дочекатись доки ситуація «розсмокчеться» сама собою. Адже будь-якій людині нелегко наважитись на ризик втратити навіть те останнє, що ще залишається (зокрема й власне життя). І саме в такі моменти, паразитуючи на неминучих складнощах перехідного періоду, нерідко підводить голову реакція, якій нема чого втрачати, позаяк у випадку успішних радикальних перетворень ці сили назавжди зійдуть з історичної арени.

Особливо сказане стосується часових відтинків, що отримали назву «переломні моменти історії» (згадаймо, шекспірівське «розірвався ланцюг часу»), коли масштаб змін уже не вичерпується глибокою реконструкцією або масштабною реформою, а вимагає докорінного реструктурування соціальних реалій, або, за словами видатного економіста та політичного мислителя Й. Шумпетера, «творчого руйнування» ворожих соціальному поступові «застиглих» (А. Тойнбі) стадіально-цивілізаційних формацій.

Усе це ще з більшою необхідністю вимагає якостей, протилежних тим, що більш-менш ефективні за «безхмарних часів». Ідеться про здатність реального, а не формального, лідера до рішучих безкомпромісних дій, часто за непередбачених обставин, керування реалізацією мегапроекту за умови недостатньої прогнозованості подальшого перебігу подій, що звичайно неможливо без ініціативи, а то й самовідданості своїх якомога численніших *соратників*.

В такі моменти особливо важливим є вміння нав'язати загалові свою політичну волю і зламати політичну волю своїх супротивників; у разі потреби не плисти за течією подій, а діяти на їхнє випередження, можливо навіть всупереч усталеній суспільній думці і, знов-таки, завдяки своїй безпрецедентній продуктивній ініціативі розвертати масові настрої на свою користь.

Саме тому особливого значення набуває так би мовити позитивна демонстративність – вміння «не ховатись за чужими спинами», «не розчинятись у натовпі», а під гаслом «роби як я!» концентрувати увагу на собі; власним прикладом доводити можливість досягнення того, що здається неможливим. Саме в такі моменти як ніколи нагальною стає саме мобілізаційна здатність керівника бути справжнім керманичем – кермувати, спрямовувати корабель, який ще за античних часів, з подачі першого автора ідеї цивілізаційного циклізму історика Полібія, став символом держави – і водночас гуртувати, консолідувати, надихати, переконуючи у своїй правоті не тільки своїх прихильників, а й тих, хто коливається.

Стає зрозумілим і знамените визначення Е. Ренана, сформульоване у вже цитованій праці «Що таке нація?»: «нація – це щоденний плебісцит». Ідеться про те, що законно обраний президент або навіть претендент на статус національного диктатора, зобов'язаний в очах народу постійно підтверджувати своє, насамперед моральне, право на статус глави держави (дослівно слово «президент» походить від латинського «praesidens» – «той, хто посідає попереду, очолює»).

За таких обставин, коли працює гасло «зволікання смерті подібне!», необхідне вміння перехопити ініціативу, зненацька завдати випереджувального удару, нав'язати свою волю. Зрозуміло, що все це вимагає від справжніх новаторів максимального напруження духовних і фізичних сил, а отже межа між воєнними та цивільними діями за такої неминуче надзвичайної ситуації максимально стирається. Перефразувавши відомий вислів К. Клаузевіца, в даному випадку можна сказати, що «політика – це війна, що ведеться переважно мирними засобами».

Більше того, рефлексивність як така, тобто загострена раціональність із її постійним прагненням вирахувати доцільність дії, шанси на успіх в режимі пасивного споглядання, чи навпаки екзальтована емоційність, яка розпалюючись, малює не тільки реальні, а й уявні небезпеки, лише шкодять реальній справі, так чи інакше паралізуючи індивідуальну та колективну волю. Тут якраз працює знамените наполеонівське «Головне встряти!». *Адж е, як це не парадоксально, част о-густ о нехай невірні, але гранично рішучі й безкомпромісні дії, спільні зусилля, навіть якщо вони базують ся на хибному виборі напрямку руху, помилковому баченні виходу зі скрут ного ст ановища, дають ь більш позит ивний ефект і є більш продукт ивними, аніж зволікання з мет ою «прояснит и сит уацію», «зорієнт уват ись», перечекат и в обороні задля кращої підгот овки до майбут ніх важ ливих ви-пробувань або, навіть ь, прост о дочекат ись «кращих часів».*

Це саме той випадок, коли краще зайвий раз помилитись, аніж пасивно очікувати та вичікувати сприятливіших умов, продовжуючи зволікати. Адже чим швидше буде пройдено ту частину хибного шляху, яка дозволить усвідомити свою помилку, тим більше шансів вчасно переконатись, скорегувати або навіть вже свідомо обрати принципово новий, вже вірний курс.

Також за браком достовірної інформації, в режимі «розвідки боем», в подібному випадку стає можливим отримати якісно нові факти та ефективно перегрупувати сили відповідно до більш адекватного розуміння реалій. Також важко переоцінити саму можливість набути в процесі ви-пробувань нових навичок пошукової активності, перевірити на практиці ефективність попередньо набутого досвіду та знань, нарешті «не застояться», «не перегоріти», зберегти драйв (згадаймо пушкінське «есть упоение в бою / у бездны самой на краю!»). Важливе значення має і те, що в даному випадку йдеться про своєрідний тренінг на здатність до виживання у складних умовах,

тобто «загартуватись в борні», підвищити свою готовність до супротиву в усіх сенсах цього слова.

Понад те: якщо продовжувати використовувати аналогії з воєнними діями – саме подібна рішуча наступальна стратегія дозволяє досягти ефекту несподіваності, дезорієнтувати супротивника стосовно своїх істинних намірів та масштабу своїх наступальних «сил та засобів» (тут позитивного характеру набуває відомий вислів «у страху очі великі»), а також, завдяки максимальній оперативності «задушити у зародку» будь-яку небезпеку, не давши їй розповсюдитись, паралізувати твою волю до супротиву, «розгорнутись на повну силу».

Звідси й заклики йти, не озираючись назад під гаслами «пан або пропав», «ризик – благородна справа», «сім раз не помирати, а одного не оминати», «дорогу здолає той, хто йде», «хто, якщо не ми?» тощо. Сенс такої наступальної стратегії блискуче передано строфою одного з талановитих поетів «хрущовської відлиги» О. Твардовського:

«Не хожен путь,
И не прост подъем.
Но будь ты большим иль малым,
А только – вперед
За бегущим днем,
Как за огненным валом.
За ним, за ним –
Не тебе одному
Бедой грозит передышка –
За валом огня.

И плотней к нему. Сробел и отстал – крышка!».

Показово, що автор характеризує потребу у рішучості та безкомпромісності у будь-якій кративній поведінці за допомогою воєнної символіки. І це не випадково, адже йдеться про ті універсальні хаарктеристики людської природи, які мають бути задіяні у кризових ситуаціях. Ось чому подібна модель поведінки рівною мірою є оптимальною як за безпосередньо воєнних дій, так і політичної боротьби, стану епідемії (зокрема пандемії того-таки коронавірусу), економічної кризи чи екологічної катастрофи, і навіть творчого дерзання за умов протидії з боку завжди інерційного загалу. Все це гарно передається змістом українського дієслова «звитяга».

Одним словом, «перестрибнути прірву у два стрибки» справді неможливо. *А т ому попри всі міфи т а пост т от аліт арні забобони щодо архаїчност і т ак званої персоналізованої влади, одноосібні форми правління знову і знову будут ь відт ворюват ись в націях, які ще не вт рат или здат ност і чинит и опір будь-яким формам мародерст ва т а компрадорст ва, а понят тя «вожд ь», «національний лідер», «корманич», «провідник», «моральний авт ориг ет », «духовний наст авник» і навіть «провісник», мат имут ь цілком позит ивні*

конот акції. Як актуальним залишатиметься і прихід за надзвичайних ситуацій на зміну формальному лідерові «за посадою» лідера неформального «за покликанням» і навіть покликом [1; 2].

Важливо зазначити, що про все описане вище не стомлювався повторювати у своїх працях та промовах сам Ш. де Голль. Подібно до видатного консерватора Р. Шатобріана та свого кумира, автора книги «Неволя і велич солдата» А. де Вінї, він писав про те, що за надзвичайної ситуації стирається межа між мирним та воєнним часом, політиком та воїном (а в наш «гібридний» час – межа між буденним та надзвичайним перебігом подій). У своїй власній книзі, яку можна назвати його «кредо», французький політичний геній високо оцінює здатність лідера, постійно балансує на «вістрі бритви», не дати себе скинути з почесного п'єдесталу «рятівника нації» за жодних обставин! Французькою мовою цей вислів звучить як здатність перебувати «на кінчику шпаги». Саме такою є символічна назва книги Ш. де Голля – «*À la pointe de l'épée*» – одночасно пов'язана не просто з ідеалізацією середньовічного *рицарст ва*, а з ідеалом честі та *лицарського* служіння Батьківщині часів національних революцій XIX ст. Саме за доби Романтизму, на основі звертання до історичної пам'яті, часто відбувалась стилізація нових світоглядних орієнтирів під так зване Нове середньовіччя.

Так, у главі «Про характер» цієї книги напередодні катастрофи Другої світової війни, Ш. де Голль – «рятівник Вітчизни», що невдовзі очолить організацію «Вільна Франція», що поставить за мету перемогу над нацизмом, писав: «Труднощі притягують людину сильного характеру, оскільки саме долаючи їх вона реалізує себе. ... Вона шукає в тому, що з нею відбувається, у важких завданнях, терпку радість відповідальності. ... Прагнення і надії спрямовуються на неї як залізо на магніт. У кризових ситуаціях прямують саме за нею. Саме вона бере тягар у свої руки. ... Своєю чергою, довіра підлеглих піднімає людину з характером. ... Їй платять повагою за те, що вона надає впевненості» [3, с. 72-73]. Всім своїм життям Ш. де Голль підтвердив свою особисту відповідність цьому образу «людини характеру».

Отже, в даному випадку йдеться зовсім не про заклик повертатись до начебто середньовічного монархізму, а про місію особливого типу «кризового менеджера», а фактично авторитарного лідера. Такий у повному сенсі «діяч» (у соціології термін «актор» вживається з наголосом на першому складі), як зазначалось вище, спирається насамперед на *природно-правову легіт имність ь, яка докорінно відрізняє ться від офіційної ст ат усної легальності і, що забезпечує ться за допомогою формально-демократ ичних виборчих практик*. Тобто йдеться про взаємний кумулятивний ефект, який повинен виникати з одного боку від усвідомлення найбільш авторитетним політиком, національним лідером повного єднання і підтримки з боку народу, а з іншого – від відчуття громадянами здатності очільника влади вирішувати надскладні завдання державотворення.

До речі, саме в такому сенсі термін «монархія» вживався ще за доби Античності, від доби якої, як зазначалось, в історичній пам'яті ведеться відлік існування французької держави: «монархія» має давньогрецьке походження і нерозривно пов'язана з ідеєю прямої демократії, тобто тимчасової передачі суверенітету національному лідерові через механізм загального волевиявлення. Грецьке поняття «αρχία», як і римське «imregium», означає могутність спільноти, яка передається народом полісному «стратегові-автократору» або римському консулу» [4, с. 60-63].

Саме з цього приводу видатний правознавець та політолог К. Шмітт цілком у деголлівському дусі та суголосно французькій традиції національного авторитаризму зазначав: «*Легіт имна монархія* є не вид монархії, а один із випадків легітимності» [5, с. 161]. Він же справедливо підкреслював докорінну відмінність монархії як феодальної форми державного правління від імперської одноосібної диктатури у римському сенсі цього слова, позаяк імператор (цезар) або монарх – це насамперед не посада, а рівень легітимності правителя: «Бонапартистська імператорська влада була першим і найбільш яскравим прикладом чистого цезаризму, тобто цезаризму, відокремленого від королівської влади та королівської корони. Тому вона була імператорською владою в зовсім іншому значенні вислову “імператорська влада”, аніж те, що вклало в нього християнське Середньовіччя» [6, с. 41].

За т акого підходу майж е синонімічні понят т я неомонархізм, бонапарт изм, голлізм, означають ь не ант идемократ ичну форму влади, а авт орит арний реж им мобілізаційно-інноваційного т ипу, здат ний провест и радикальні ант икризові реформи, в процесі яких сувереніт ет вож дя т а очолованої ним спільнот и на деякий час ст ають ь т от ож ними, завдяки чому й реалізуєт ься народовладдя: «...Монархія, безумовно, є правління, яке дає найбільші відмінності найбільшій кількості людей, ...у якій людина відрізняється не як уповноваж ена особа, а як част ка суверена» [7, с. 145].

Отже очевидно, що за ситуації не просто поглиблення світової економічної кризи, а руйнування дотеперішнього світового порядку, каталізатором чого стала нинішня пандемія, інформація про яку вже нагадує зведення з театру воєнних дій, гранично актуалізується проблема формування політичних еліт, відродження національних лідерів, які мають риси авторитарності у виключно позитивному сенсі цього слова. Адже за влучним афоризмом Ш. де Голля «нічого великого не зробиш без великих людей».

Пам'ять як каталізатор життєвого пориву

Запропонований аналіз двох типів державного управління, формального та неформального політичного лідерства, безпосереднім чином стосується теми даного дослідження. Адже вище сформульовані висновки цілком корелюються з творчими пошуками А. Бергсона, який був не тільки видатним французьким представником «філософії життя», зокрема розробником особливої концепції творчого інтуїтивізму, а одночасно й оригінальним фундатором моделі

формування модерної національної ідентичності, що справила вплив на Ш. де Голля, якого з А. Бергсоном пов'язували спільні погляди і дружні стосунки (філософ не тільки став лауреатом Нобелівської премії, а й відомим суспільним діячем, першим президентом Комісії Ліги націй з інтелектуального співробітництва (майбутня ЮНЕСКО).

Одночасно важливе місце в творчості А. Бергсона відведено феноменові пам'яті як форми ефективної національної мобілізації. У працях «Творча еволюція», «Матерія і пам'ять», «Тривалість та одночасність», «До теорії Ейнштейна» мислитель, аналізуючи специфіку системної організації, особливості якої, на його думку, споріднені у біологічній природі та соціумі, відводить велике місце у механізмах соціальної адаптації та оптимізації саме національній пам'яті про героїчне минуле, що завжди постає основою творення героїчного сучасного в ім'я майбутнього.

Так, за А. Бергсоном будь-яке суспільство може підтримувати свій гомеостаз лише за умови збалансування, навіть синтезу базових властивостей: *відт ворення* яке є домінуючим за умов «*закрит ого суспільст ва*», та *перет ворення* або трансформації, що стає визначальною у режимі «*відкрит ого суспільст ва*» (за термінологією автора відповідно йдеться про «*т иск*» та «*прагнення*»). «Що стосується обох крайніх меж, то вони являють теоретичний інтерес; насправді вони майже ніколи не досягаються. Розглянемо..., самі по собі, тиск та прагнення. Першому внутрішньо притаманне відтворення суспільства, яке тяжіє лише до самозбереження. Почуттям, що характеризує свідомість цієї сукупності чистих, в ідеалі повністю виконаних обов'язків, було почуття індивідуального та соціального благополуччя, близьке до того, що супроводжує нормальне функціонування життя. Воно б скоріше походило на задоволення, аніж на радість. В моралі прагнення, навпаки, неявно присутнє почуття прогресу. Емоція... руху вперед, ентузіазм, завдяки якому ця мораль спочатку приймається деякими, а потім поширюється світом. «Прогрес» і «рух вперед», утім, тут не відрізняється від самого ентузіазму» [8, с. 53] (автор цього дослідження буде свою політологічну концепцію на аналогічних засадах [9, с. 337-350]).

Відповідниками подібного функціонування у стані несталості рівноваги за А. Бергсоном є два типи політичного світогляду – «*ст ат ична*» та «*динамічна релігія*», які своєю чергою концептуально обґрунтовують два типи особливої моралі, що існує на засадах «*буденної*» та «*героїчної ет ики*». Перша дуже схожа на веберівську раціональну харизму та панує за стану впевненості у завтрашньому дні, передбачаючи суцільну регламентацію суспільного життя, так би мовити «розкладеного по полицях». Такого роду мотивація вимагає від кожного індивіда беззаперечного виконання законів, наказів, постанов. інструкцій, що існують переважно у нормативному вигляді (зароджується вона як тотемістична або фетишистська форма міфології з її параноїдальною ритуальністю, неухильним слідуванням приписам та догматам, зацикленістю на

фатальній визначеності подій, а також людськими жертвоприношеннями з метою відкупитись від можливої кари).

Друга, відповідно, виникає внаслідок потреби термінової зміни дійсного «стану речей», як неадекватного «вимогам поточного моменту». Подібний тип розвитку якраз завжди відбувається за умов принципової невизначеності людського життя, тобто в умовах інформаційного дефіциту. Справді, «людина – єдина істота, чия діяльність має непевний характер, яка сумнівається та коливається, яка створює проекти, сподіваючись і страхаючись зазнати поразки. Це єдина істота, яка відчуває себе підвладною хворобі і крім того, єдина істота, яка окрім того знає, що повинна померти» [8, с. 220]. І саме тому за умов граничної невизначеності пересічна людина схильна до пошуку авторитету, інтуїції та могутності якого можна довіритись у важких випробуваннях, і за яким готова йти «у вогонь і воду»: «У волі буває свій геній, як він буває і у думки, а геній кидає виклик будь-якому передбаченню» [8, с. 299].

Максимальному забезпеченню дуалістичних функцій самоорганізації відповідають і певні моральні мотивації людей. «Мораль, таким чином, включає дві відмінні частини... В першій обов'язок являє собою тиск... щоб зберігати устрій цілого, тиск, запрограмований в кожному з нас системою звичок, які йдуть, так би мовити, назустріч цьому обов'язку. Це механізм, кожна деталь якого є звичка... В другій частині також є обов'язок..., але обов'язок тут є сила прагнення, пориву, того самого пориву, який призвів до виникнення людського роду» [8, с. 58].

У другому випадку має місце відсутність будь-якої заданості та нормативності суспільного життя, припиняють працювати усталені норми, традиції і навіть звички, що вимагає максимальної згуртованості спільноти перед обличчям спільних загроз. Саме завдяки цій консолідації і стає можливим творче надзусилля, що його Бергсон визначає як «життєвий порив» (*élan vital*) (у міфологічних витоках динамічна релігія виявляється у магічних практиках емоційного вживання в навколишню реальність та персоніфікації богів і культурних героїв, до яких апелює людина, як до покровителів і захисників спільноти, фактично ідеалізованих лідерів.)

Причому якщо статична релігія базується на утилітаризмі та індивідуалізмі, етика героїчна передбачає реалізацію саме почуття альтруїстичного обов'язку, що за А. Бергсоном якраз формується на засадах кантівського категоричного імперативу, згідно з яким до іншого потрібно ставитись як до мети, а не засобу, та відповідає описові веберівської авторитарної харизматичності. Ця остання актуалізується за умов стрімкого загострення будь-якої кризи, апелює до емоційно інтуїтивних властивостей людини та культу волі., реалізуючи зовсім не тиранічні нахили, а «відданість, самозречення, дух самопожертви, милосердя», подібна установка світоглядно спирається на патріотизм, який у своїй найбільш досконалій формі затвердився за часів романтичного національного революційного піднесення XIX століття: «Якщо великі нації

могли міцно скластись у Новий час, то це тому, що примус – сила, що зв'язує, діє ззовні та згори... поступилась місцем принципів єднання, яке йде з глибини... Цим принципом, єдиним здатним нейтралізувати тенденцію до розпаду, є патріотизм..., що є одночасно воєнною та мирною чеснотою, який може злегка прикрашатись містиккою і не домішує до своєї релігії будь-якого розрахунку, який охоплює велику країну і піднімає націю, який привертає до себе все найкраще в душах, нарешті який повільно, благоговійно формувався разом зі спогадами та надіями, з поезією та любов'ю, будь-яким виявом моральної краси в суспільстві» [8, с. 300].

А. Бергсон не вірить у здатність демократії з її суто формальним проголошенням прав і свобод зупинити вкорінене в людське існування насильство. «Два джерела моралі та релігії» його остання книга, над якою важко хворим він працював багато років, виходить з друку у 1932 р., тобто напередодні приходу до влади нацизму в Германії. У цьому цьому творі, що безумовно справив великий вплив на молодого Ш. де Голля, мислитель фактично передрікає наступну світову війну. (Під час Другої світової війни, коли окупанти дозволили А. Бергсону не проходити обов'язкової для євреїв процедури регулярної реєстрації, він відповів відмовою. Причому помер мислитель в окупованому нацистами Парижі від запалення легень, застудившись саме у черзі в комендатуру).

Знов-таки, Ш. де Голль солідарний із А. Бергсоном у тому, що конфліктність людства нерозривно пов'язана з самою соціальністю, а сучасна історія є історією боротьби між націями. *А тому героїчна етика цілеспрямованого еліт ою і лідером колективного надзусилля завжди залишатиметься на часі. Що цілком підтверджує глобальна криза, яка, на жаль, стрімко наростає в сучасному вже «постіндустріальному» світі.*

У своїх дослідженнях А. Бергсон також доходить висновку, що основні характеристики людської природи скрізь однакові, позаяк не залежать від рівня економічного та технологічного розвитку. В історичному часі вони фактично носять «наскрізний характер», завжди залишаючись у глибинних витках людського життя, незалежно від досягнутого рівня прогресу. А це в умовах переходу від режиму статичності до динаміки («життєвого пориву») різко актуалізує потребу у звертанні до історичного прецеденту. Адже за таких умов своєрідність історичної пам'яті полягає у здатності нащадків, звертаючись до минулого, знаходити духовний відгук на це минуле країни у власному внутрішньому світі; що своєю чергою стає можливими внаслідок збереження крізь віки спільних ментальних рис зі своїми видатними предками: «Великі моральні особистості, що залишили спадок в історії, простягають одна одній руку через віки... разом вони утворюють божественний град, куди запрошують нас увійти. Ми не можемо чути їхні голоси виразно, але клич, тим не менше, кинутий, і щось відповідає йому в глибині нашої душі. З реального суспільства, в якому ми перебуваємо, ми подумки переносимось у суспільство ідеальне; до

нього підноситься наша шана, коли ми схилиємось перед людською гідністю в собі...» [8, с. 71].

Цікаво, що попри традиціоналізм звертання до витоків (згадаймо поняття «вічного повернення» у Ф. Ніцше), подібний культ минулого зовсім не тотожний реакційності з її вимогою консервації наявного стану речей «на вічні часи». Навпаки він є неодмінною умовою креативності та інноваційності етносів, націй та держав, які за вічними законами самоорганізації спираються на минуле не тільки у статичному, а й динамічному баченні світу.

Цілісне бачення минулого як індикатор поступального руху у майбутнє

Вище було показано, що одним із дуже важливих аспектів деконсолідаційної діяльності будь-якої, і тим більше тоталітарної, тиранії є неодмінна фальсифікація національної історії та деформація національної пам'яті. Наслідком подібного мозаїчного заідеологізованого бачення свого минулого та хибного розуміння ментальних традицій є неминуче відставання у суспільно-економічному розвитку, про що зокрема свідчить історія боротьби за українську державність, у ході якої антагоністичні версії власної національної історії набували (і нерідко набувають сьогодні) відверто ідеологізованого забарвлення; що своєю чергою породжувало затяту конфліктність консервативних та прогресистських політичних сил, тим самим сприяючи поразці національно-визвольних змагань. Яким же чином Франції, суспільній думці якої, як було показано вище, також значною мірою притаманна подібна взаємна конкурентність трактувань свого минулого, попри численні ультраревольюційні та реакційні кризи, вдалось уникнути потрапляння в стан Руїни, притаманний українській історії?

Самий факт існування нинішньої Франції як однієї з найпотужніших держав сучасної Європи, котрій усе ж таки вдавалось успішно проходити через горнило всіх важких випробувань, ставши зокрема однією з держав-переможців у двох світових війнах, є яскравим свідченням того, що негативні, вкрай несприятливі історичні обставини наразі не змогли переломити конструктивних трендів французького державотворення. І в цьому плані вельми показово, що версії національної історії практично в усіх історичних школах Франції, попри всі вияви ідеологізованої одномірності, назагал тяжіють до синтезу глибинної та оперативної пам'яті, конструктивного балансу між спогадами та домислами, свідомим і неусвідомлюваним, розумінням і уявою як у трактуванні свого минулого, так і прогнозуванні майбутнього.

Невипадково прискіпливіший погляд на описані вище версії історичної пам'яті Франції свідчить про те, що історичні підходи, кожен із яких до певної міри претендує на монополізм у розумінні національного минулого та сучасного, насправді зовсім не такі однобічні, як здається на перший погляд. Радше тут має місце своєрідна позитивна непослідовність, яка свідчить про виразне концептуальне тяжіння найбільш видатних представників кожної з відомих національних історичних шкіл та – ширше – основних напрямів

суспільної думки до більш глибокого та багатовимірного бачення історичної картини минулого, аніж той, що декларується в загальному вигляді на основі певної ідеологічної заангажованості.

Зокрема, щодо історичного традиціоналізму, то його найвідоміші представники (Ж.-Ж. Руссо, Ж. Мішле, Е. Ренан, А. де Токвіль) явно налаштовані на переосмислення французької історії з погляду визнання важливості сучасних демократичних інститутів та норм соціального буття, які не мають прямих аналогів у минулому, а породжені новітніми формами патріотизму, своєрідного етичного соціалізму і навіть просвітницького антиклерикалізму, емансипації та фемінізму. Ці цивілізаційні цінності більшою мірою притаманні скоріше саме добі модерну (особливо у формі соціального романтизму), а не глибокій традиції і навіть культу минулого, до якого постійно апелюють вищезгадані французькі історики та суспільствознавці. Особливо показова в цьому плані творчість Ж. Мішле. Як уже зазначалось, у творах цього видатного історика та мислителя звеличення історичної традиції та ментальних чеснот французького народу поєднуються з відверто просвітницьким трактуванням цих чеснот (надто – у книзі під недвозначною назвою «Народ») [10].

Утім, наукова цінність концепцій найбільш видатних представників більш пізньої школи «Анналі», витоки котрої знаходимо якраз у народницькій версії історії, не в останню чергу обумовлена тим, що вони також ніколи не зациклювались на апології минулого як єдиного мотиватора подій сучасності. Навпаки традиція часто оцінюється французькими дослідниками у гомеостатичному контексті, як пошук механізмів забезпечення сталості структур різноманітних історичних утворень, їхньої здатності адекватно відповідати на «Виклики» історії (ідея таких «Виклику – Відповіді» належить А. Тойнбі). Тобто згадана сталість оцінюється передовсім як здатність до самоорганізації етносів, держав і навіть локально-цивілізаційних комплексів.

Зокрема, серед основних дослідницьких підходів заслуговує на увагу концепція «серіальної» або «кількісної» історії, методологічні засади якої в межах проблематики школи «Анналі» розробляв П. Шоно, очоливши у 1966 р. дослідницький центр «квантитативної історії» в університеті міста Кан у США, а у 1970 р. ставши професором знаменитого паризького університету Сорбонна та активним співробітником журналу «Анналі». Цей фахівець-історик спробував підвести багатоманіття розрізаних історичних фактів під спільний типологічний знаменник однорідності за допомогою об'єднання історичних даних у часові серії, причому зробити це на основі порівняльних одиниць із рівних проміжків часу на тривалому часовому відтинкові.

Прагнучи підкреслити значення системного підходу до вивчення всесвітньої історії, П. Шоно заявляв, що історія не може бути гідна назви науки, якщо вона не буде «серіальною» (а ще один представник цієї ж школи Е. Ле Руа Ладюрі

навіть стверджував, що історик майбутнього так чи так буде програмістом або взагалі не буде істориком).

Нарешті зазначимо, що і Ф. Бродель поділяв погляди Ж.-П. Сартра, згідно з якими час виступає як діалектичний: з одного боку, він є подовженням минулого і детермінує сучасне, з іншого – люди творять свій час, наповнюють його смислом згідно зі своїм образом майбутнього. Саме тому слідом за цим видатним представником екзистенціалізму у своїй праці «Що таке Франція?» Бродель акцентує увагу на незавершеності історичного часу, говорить про «час у стадії реалізації». Також в його концепції ідеться про різноманітні часові ритми: час довгостроковий або такий, що рухається повільно, ілюзорний час або той, що настає зненацька чи пульсує у рваному ритмі, і навіть про вибуховий час або час, що чекає.

Причому очевидно, що всі ці часові виміри так чи інакше фіксуються у історичній пам'яті у процесі того, як сучасне неперервно стає минулим, а майбутнє переходить у сучасне. Отже, «Бродель не редукував свої історичні дослідження лише до “часу великої тривалості”. Темпоральна діалектика Броделя являє собою не єдине і звичайний плин, подібно до щоденного часу хронік та періодичності традиційної історії, а взаємодію багатоманіття історичних часів» [11, с. 137].

Нарешті, підкреслюючи принципову здатність історичної науки створювати прогнозні моделі для конкретних дій людських спільнот, основоположник школи «Анналів» М. Блок своїм методологічним постулатом обрав заклик «зрозуміти сучасне за допомогою минулого» і водночас «зрозуміти минуле за допомогою сучасного», зазначаючи, що в цьому вимірі історія має умовний спосіб [12, с. 15-30].

Анлогічно згідно соціалістичної традиції в її трактуванні Ж. Жоресом, яка ідеологічно близька як до ліберального просвітницького раціоналізму, так і до солідаризму як своєрідного етичного (католицького) соціалізму еволюційного зразка. Попри, здавалося б, незаперечно марксистські погляди цього видатного політика та суспільного діяча, саме йому належать знамениті слова «революція – варварський засіб прогресу». Більше того, у надзвичайно цікавій праці «Ідеалізм в історії» той самий Ж. Жорес звертається до найдавніших витоків праісторії людства, коли, власне, формувалася соціальна природа людини, котра на думку дослідника полягає в ще недостатньо усвідомлюваному ідеалі гуманізму як нерозривної єдності права і справедливості, становлення яких і складає суть еволюції людської історії. Тобто, за цим ідеологом соціалістичного суспільства, не «економічний базис», а неперервний процес духовного вдосконалення на основі того, що з подачі К. Юнга отримало назву архетипу людського буття, фактично і визначає не тільки рівень розвитку людства, а й детермінує ті самі базисні особливості економічного способу виробництва.

Окрім того, що подібне бачення практично суперечить марксовому матеріалістичному розумінню історії переважно в його радянській догматичній

версії, воно явно корелює з антипрогресистським культом минулого Ж.-Ж. Руссо та цілком вписується не тільки в класично еволюціоністське бачення всесвітньої історії як історії становлення ментальності у духовній сфері, а й цілком співзвучне поглядам на історію як процес довготривалої спадкової передачі найдавніших звичаїв та стереотипів соціального буття, що здійснюється за допомогою насамперед історичної пам'яті (який сповідують класики тієї самої французької школи «Анналів»). У відомій промові з відверто полемічною стосовно марксизму назвою «Ідеалізм в історії» Жорес зазначав: «Людство має апріорну ідею справедливості і права ще до того, як воно влаштувало, так чи інакше, своє економічне життя і воно прагне до цього апріорного, неперевіреного досвідом ідеалу, удосконалюючись і розвиваючись; діяльність людства залежить не від автоматичної та механічної зміни способу виробництва, а перебуває під впливом того самого ідеалу, що смутно відчувається та усвідомлюється. Тож ідея є принципом руху та діяльності; інтелектуальні погляди не залежать від економічних фактів; навпаки, економічні факти втілюють дедалі більшою мірою в дійсне життя та історію ідеал людства» [13]. Отже, комуністи не випадково звинувачували Ж. Жореса в еkleктиці у трактуванні так званих рушійних сил історії, хоча насправді в даному випадку радше йдеться про прагнення більш всеосяжного розуміння логіки історії.

Характерним є і приклад відомого історика Ж. Лефевра, який був редактором журналу «Історичні аннали французької революції» («*Annales historiques de la Revolution francaise*»), що за своїми концептуальними засадами фактично виступав антагоністом школи «Анналів». Цей дослідник сповідував погляди, дуже близькі до марксизму, зокрема він був незмінним головою «Робесп'єрівського товариства». Ця неформальна організація об'єднувала істориків, що високо оцінювали значення якобінства у Французькій революції. Крім того, в методологічному плані Ж. Лефевр належав до прихильників «історії знизу», тобто максимальної емпіричності та фактографічності історичного аналізу. Водночас, це не завадило йому співпрацювати з М. Блоком, Л. Февром та Ф. Броделем. Більше того, в статті «Синтез в історії» своїх відомих «Роздумів про історію» цей фахівець «марксистського віросповідання» говорить про започатковану «співцем минулого» А. де Токвілем традицію вищого синтезу: прагнення до максимальної деталізації історичної реальності та одночасного узагальнення накопичених відомостей, яка, на його думку, притаманна і творчості М. Блока. Зокрема не поділяючи висновків класика «Анналів» щодо домінуючого впливу феодалізму на сучасну Францію, Ж. Лефевр також визнає, що завдяки фундаментальній праці М. Блока «Феодальне суспільство» певний вплив французького феодалізму на сучасність можна вважати доведеним. Тим самим цим відомим методологом історії до певної міри визнається принаймні часткова ефективність концептуальних засад, на яких базуються «Аннали» [14, р. 88-89].

Можна погодитись, що М. Блокові справді вдалось уникнути модернізації старовини, до якої нерідко вдаються історики традиціоналістського спрямування. Так, в підрозділі «Національності» глави «Рух у напрямку відновлення держав: національні революції» другого тому «Феодального суспільства» він писав: «Національне почуття будувалося на складніших елементах: спільності мови, традиції, історичних спогадах, більш або менш осмислених; на відчутті спільної долі, яку окреслювали політичні рамки, визначені досить випадково, але кожна з яких загалом відповідала глибоким і вже давнім спорідненостям. Усе це створив не патріотизм. Але протягом цієї другої феодальної доби, що характеризувалася водночас потребою гуртуватися в більш широкі спільноти, яку відчували люди, й більш виразним усвідомленням самого себе, що так чи так формувалося в суспільстві, ці латентні реальності нарешті почали виявляти себе експліцитно й цим своєю чергою створювати реальності нові. ...Епоха, глибинну історію якої ми намагаємося вивести на поверхню, існувала не лише для того, щоб утворювати держави. Вона існувала й для того, щоби дати кожному батьківщину, якій судилося пережити ще чимало крутих поворотів історії. Положення важливе для нашого дослідження» [15].

Тобто в даному випадку історик зовсім не отожднює менталітет середньовічної доби з модерним патріотизмом, а лише пише про те, що в старовину закладались основи етнічної культури, на які знанчно пізніше в процесі свого формування спиралась модерна націоідентичність у формі сповідуваного романтиками патріотизму.

Якщо ж говорити про ліберальне акцентування на сучасному, що, мовляв, якісно відрізняється від усього попереднього минулого, то, відповідно, й тут також часто спостерігається лише декларована послідовність реалізації ідеологічного погляду на всесвітню та національну історію. Безпосередні спадкоємці ключової ідеї суспільного прогресу Ж.-А. Кондорсе з ліберального табору філософів історії, які вважають, що саме індустріальний спосіб виробництва є вищою формою заперечення недорозвиненого архаїчного минулого, дивовижним чином продовжують залишатись в інтелектуальному полоні у цього минулого. Йдеться про таких видатних французів, як соціаліст-утопісти А. Сен-Сімон і Ш. Фур'є, основоположник теоретичної соціології О. Конт, а також відомих істориків та політологів – Ш.-Л. Монтеск'є, Ф. Гізо, Б. Констана.

У першому випадку, попри офіційне відлучення Ш. Фур'є від католицької церкви та явно єретичні ідеї А. де Сен-Сімона щодо «нового християнства» обидва (рівно ж і О. Конт) явно перебували під впливом солідаристських та корпоративних ідей соціального вчення католицької церкви (фаланстери Ш. Фур'є значно ближчі до комун солідаристів, аніж до організацій робітничого робітників). Більше того, О. Конт дотримувався явно бонапартистських поглядів, вважаючи що в процесі масштабних реформ по суті

стадіального характеру авторитаризм націоналістичного взірця значно ефективніший за парламентський устрій. Нарешті, Ш.-Л. Монтеस्क'є, Б. Константа та Ф. Гізо, яких зазвичай зараховують до класичних лібералів, цілком у дусі Першої французької конституції стоять на позиціях конституційного монархізму, за якого монарх має очолювати виконавчу владу.

Тому не дивно, що пізніше явно не вписується в антиконсервативну доктрину навіть велика частина діяльності французьких комуністів – попри їхню ж зятату антидеголлівську доктрину. *Навпаки, активна участь в деголлівському русі «Вільна Франція» свідчить про те, що на той час потужна комуністична партія сповідувала цілком націоналістичні переконання.*

Нарешті, у натхненника консерваторів Ж. Бодена концепція свого роду авторитарного монархізму вже аж ніяк не зводиться до звичайної апології традиційного монархічного абсолютизму. Видатний політичний мислитель застерігає стосовно того, що тиран (а за Ж. Боденом тиранія може бути і груповою, тобто олігархічною), вдаючись до популізму, може узурпувати владу [16, с. 196]. Що ж до так званої зневаги до представницьких форм політичного врядування, то вона є не чим іншим, як розвитком боденівського розуміння ґрунтованого на природному праві суверенітету як основи ефективної фактично національної диктатури, без якої неможливо гідно протистояти озброєній тиранії, що узурпувала владу [16, с. 187]. Невипадково на початку VIII розділу його знаменитої праці «Шість книг про республіку» суверенітет трактується як «абсолютна і постійна республіканська влада, яку латиняни іменують «велич» [17].

Ж. Боден також цілком слушно попереджає, що колегіальні форми правління неефективні за режиму надзвичайного стану. Саме йому належить крилатий вислів про те, що кораблем, який від часів Античності став уособленням держави, не можуть управляти одночасно три капітани (від себе додає – надто під час бурі) [16, с. 249]. Разом із тим, мислитель не тільки робить великі поступки на користь конституційної монархії, а й визнає право народу скинути злочинну владу, що втратила довіру громадян! [16, с. 192].

Також, якщо говорити про традиції трактування монархізму у консервативному напрямі французької політичної думки, на які спирався і де Ш. де Голль, то насамперед ідеться про романтичну історіософію, започатковану французами Ж. де Местром, Р. Шатобріаном, Ф. Гізо (які пов'язували із монархізмом ідеал честі і служіння), а згодом продовжених Ш. Пегі, Ш. Моррасом, М. Барресом. Як зазначалось вище, у їхній інтерпретації поняття монархізму починає трактуватися як визначення не просто *одноосібної* або *одноособової*, а, скоріше, *одноособист* існої влади.

За модерних часів подібне уявлення про своєрідне «успадкування» влади від тих, хто творив цю державу, за допомогою символічного акту прийняття лідером своєї високої місії – виконання не просто посадових обов'язків, а морального обов'язку самовідданості – пов'язане з поняттями «народна

монархія», або «король (імператор) французів», «король-громадянин» і передбачає описане вище певне самоототожнення реального глави держави з усією державою-нацією. Звідсіля і цілком «президенталістське» визначення Ж. де Местром монархії «як централізованої аристократії» (тут потрібно згадати і його програмну працю з вельми показовою назвою «Щодо народного суверенітету. Анти-контракт соціальний»).

Також максимально наближена до моделі президенталізму ідея виборної монархії Р. Шатобріана, який у книзі «Монархія згідно Хартії» прагне на ґрунті націоналізму синтезувати консерватизм і лібералізм, виступаючи однаково проти тиранічних виявів бонапартизму й продажності та наживи Директорії і Липневої монархії Луї Філіппа. Причому в обох випадках проголошується культ воїна, служіння (а не служби), який разом із монархізмом, що трактується як культ честі, що розвививав у книзі «Неволя і велич солдата» А. де Віньї.

Невипадково і те, що у французькій суспільній думці існують концепції, які відверто тяжіють до інтегративності декількох напрямів історії та соціології. Така полісистемність (що подекуди межує з еkleктичністю) притаманна творам одного з основоположників французького анархізму П.-Ж. Прудона, який закликав до єдності порядку та хаосу в суспільному житті, і творця теорії анархо-синдикалізму Ж. Сореля із його дивовижним сплавом консерватизму та радикалізму.

Підсумовуючи слід зазначити, що актуальність виявлення тенденції до цілісного бачення національної історії обумовлена ще й тим, що під значним впливом ідей французької історичної та політичної науки перебували як видатні представники українського державницько-консервативного націоналізму – В. Липинський, М. Сціборський, Д. Донцов, Ю. Липа, Л. Ребет, так і не менш відомі історики з протилежного дослідницького та політичного табору – українські соціалісти-народники М. Костомаров, М. Драгоманов, М. Грушевський, І. Франко, Леся Українка, В. Старосольський, В. Винниченко.

Якщо українські консерватори спирались на традиції французького монархічного консерватизму, то українські ідеологи своєрідного «етичного соціалізму» сповідували не стільки марксизм, скільки *принципи руссоїзму, а згодом ідеї, розвинуті і французькими соціалістами-амі-ут-опіст-амі, а також їх послідовниками – представниками так званої культури-історичної школи, контівського позитивізму та французького солідаризму*. Саме на цих засадах українські народники пропагували громадівство як форму національного єднання.

Загалом, як і у французькому випадку, представники кожної з українських історичних шкіл створили елітарну та народницьку версії рушійних сил української історії, кожна з яких пов'язана з особливим трактуванням історичної пам'яті.

Але, як свідчить проведений аналіз, попри всю концептуальну відмінність між монархістом Ш. Моррасом, консерватором Г. Лебоном, соціалістом-

утопістом А. Сен-Симоном (ідеї якого лежали в основі реформ Наполеона III), основоположником соціології О. Контом (який одночасно з солідаризмом сповідував бонапартизм), соціальним католиком і традиціоналістом Е. Дюркгеймом, відомими теоретиками французького солідаризму Л. Буржуа, А. Жідом і Ш. Рістом, кожним з цих видатних соціальних мислителів були розроблені багато в чому типологічно споріднені концепції реформування суспільного ладу, спираючі на які мало великий позитивний ефект у варіанті того ж голлізму, і сьогодні, на тлі безуспішних спроб подолати світову економічну кризу, залишається актуальними як для України, так і самої Франції.

Якщо ж говорити про історію української держави, то, на відміну від Франції, яка, попри всі негативні історичні обставини, зберегла і посилила свою державність, в Україні за часів національно-визвольної революції 1917-1922 рр., не в останню чергу саме через непримиренність народницького соціалізму та гетьманського монархізму, так і не спрацювала жодна з вищезгаданих концепцій національної консолідації. Адже саме конфлікт між цими двома взаємно антагоністичними, національно-консервативною та соціалістично-прогресистською, ідеологіями та відповідними тлумаченнями української історії, багато в чому унеможливив порозуміння між Центральною Радою (пізніше Директорією) і Гетьманом П. Скоропадським, що, зрештою, посприяло поразці української національної революції та втраті проголошеної державності.

Це тим більш прикро, що, враховуючи досвід Франції, можна стверджувати: між народівським соціалізмом та ідеями авторитарного гетьманату безсумнівно існує системний зв'язок, обумовлений, описаними вище, базовими засадами національної консолідації як основного каталізатора соціально-економічного, політичного і духовного розвитку держави. Причому, більшою чи меншою мірою, ця взаємозалежність зафіксована у концепціях, з одного боку, «націократії» М. Сціборського, «класократії» В. Липинського, а з іншого – «національного солідаризму» Й. Бойдуника, «громадівства» та «етичного, християнського соціалізму» М. Драгоманова, М. Грушевського, І. Франка, а також «колектократії» або «конкордизму» В. Винниченка та «комунітаризму» М. Бердяєва [16].

Окрім того, лише враховуючи цю спорідненість між консервативним та демократичним крилом української історіографії можливо зрозуміти особливості української історії у всесвітньо - історичному контексті та вірно інтерпретувати зміст національної пам'яті та національну ідентичність українських громадян різного етнічного походження.

Історична пам'ять Франції: минуле як прообраз майбутнього

Отже стає зрозуміло, що адекватна інтерпретація історичної пам'яті справді дозволяє забезпечити ефективне використання традиції для задіяння в сучасності колективної цілеспрямованої активності громадян, спрямованої на

досягнення значущих стратегічних цілей у майбутньому. Але це можливо лише у випадку, якщо довготривалі та короткочасові тренди національної історії осмислюються як такі, що взаємодоповнюються таким чином, що нові історіософські смисли свідомо сполучаються зі стародавньою символікою. Подібне формування уявлення про стародавнє коріння насправді нових механізмів державотворення багато в чому дозволяє, спираючись на національну пам'ять, зберегти сучасникам впевненість у власних силах уже в нових історичних умовах, полегшити процес адаптації до незвичних обставин соціального буття.

І в цьому сенсі приклад Франції, історія якої носила гранично нелінійний характер, є особливо показовим. Адже саме у цій країні існує чи не найбільша в світі кількість історичних пам'ятників та пам'яток порівняно з іншими державами світу. Причому артефакти як революційно-республіканської, так і реставраційно-монархічної символіки з легкістю уживаються і, головне, працюють на створення позитивного образу держави, формування її національного дискурсу (що саме по собі є рідкісним явищем) [19].

Якщо ж говорити про об'єктивний вимір історичної пам'яті, то спираючись на численні фундаментальні дослідження французьких та іноземних істориків, потрібно визнати, що на перших етапах демонтажу реакційної новобудови убудочного капіталізму та здійснення низки спрямованих на захист прав робочої сили необхідних реформ Французька революція була явищем всесвітньо-історичного масштабу. Причому на її висхідному етапі (коли, повторюю, було зроблено багато позитивного) прибічниками Ж-Ж. Руссо аж ніяк не поступались у патріотизмі консервативним мислителям.

Згадаймо перші рядки знаменитої Марсельези, пісні батальйону марсельських революційних повстанців, яка стала гімном національних революцій епохи «Весни народів», що прокотились Європою наприкінці 40-х років XIX ст. Вона починаються словами «Повставайте, сини Вітчизни / прийшов день слави!». Відповідно, шостий куплет тексту можна перекласти наступним чином: «Священна любов батьківщини / Не дай схибити руці помсти» («Amour sacré de la Patrie, / Conduis, soutiens nos bras vengeurs»). Тому не повинно дивувати, що Марсельеза і по сьогодні є гімном Французької республіки.

До речі, цікаво, що той-таки Ж. д'Естен у розділі «Символи» своєї книги «Влада і життя» (1988) уже в статусі экс-президента навіть розповідає цікаву історію про те, як отримавши нотний оригінал Марсельези і будучи знавцем музики, він з'ясував, що гімн Франції повинен був виконуватись у значно повільнішому, аніж це відбувається в наш час, темпі урочистого хоралу. Виходячи з цього Ж. д'Естен навіть намагався змінити своїм президентським розпорядженням офіційне виконання Марсельези, щоб надати звучанню гімну більшої розміреності. Але був вимушений визнати, що в історичній пам'яті французів ця мелодія вже була пов'язана з буремними подіями всіх подальших

після написання музики композитором Р. де Лілем воєнних катастроф і перемог, унаслідок чого мелодія Марсельєзи й набула ритму військового маршу, де звучить «заклик до зброї». Що зрештою спонукало ліберально та пацифістські налаштованого президента відмовитись від своїх експериментів на ниві зміни колективних стереотипів: «Безсумнівно Марсельєза зазвучала для французів більш урочисто, більш яскраво і красиво. Але це була б не їхня Марсельєза» [20, с. 255].

Ось чому жодним чином не можна погодитись із оцінкою відомого французького історика І. Тена, який у тритомному «Походженні сучасної Франції» фактично оголошував Велику французьку революцію міфом, ототожнюючи її з якобінським терором. Аналогічно Ж. де Местр у «Роздумах щодо французької революції» навіть називає це епохальне явище «карою за гріхи». Насправді якщо й говорити про гріхи, то зовсім не повсталого народу (як вважав цей консерватор, котрий поступово перетворився на справжнього реакціонера, що «консультував» царський уряд стосовно придушення європейських революційних рухів), а лихварської квазі-аристократії [21]. По суті, цю ж традицію приписування всіх кривавих наслідків якобінського терору спробам докорінної зміни суспільного ладу без урахування руйнівного впливу об'єднаних зовнішньої та внутрішньої контрреволюції, уже в ХХ ст. продовжив відомий дослідник – критик комуністичної ідеології Ф. Фюре [22].

Також потрібно визнати й те, що знаменита Паризька комуна насправді мала небагато спільного з образом історично першої форми диктатури пролетаріату, змальованим К. Марксом та В. Леніним. Вона започаткувала – хоч і не змогла довести до завершення – багато корисного з погляду ідеалів не просто демократичної, а й соціальної республіки. Причому в знаменитому тексті «Інтернаціоналу», написаному саме за часів Комуни, вже чітко фіксується спрямованість протесту саме проти паразитарного лихварського капіталу: «Мерзенні в своєму самолюбванні / Царі копалень і залізниць / чи робили щонебудь інше, / окрім пограбування праці? / В грошових сейфах цієї банди / знаходиться створене нею». («Hideux dans leur apotheose, Le rois de la mine et du rail / Ont-ils jamias fait autre chose / Que devaliser le travail? / Dans les coffres-forts de la bande / Ce qu'il a cree s'est fondu»).

Якщо ж говорити про минуле, то на відміну від радянського перекладу з його закликком руйнування всього створеного раніше вщент, у французькому оригіналі йдеться радше про переформатування історичної пам'яті – написання національної історії так би мовити з чистого листа – *table rase*: «Це остаточний катаклізм / Минуле перетворимо на «табула раса». («C'est l'éruption de la fin. / Du passé faisons table rase»). Тільки зрозумівши всі ці пертурбації з національними символами можна збагнути наприклад те, що під час травневих заворушень 1968 р. «лівачки» – троцькісти та маоїсти, що, до речі, ненавиділи Радянський Союз, обрали своїм гімном «Інтернаціонал», який у історичній пам'яті молодих французів асоціювався не зі світовим комуністичним рухом, а

з анархічною владою Паризької комуни, а праві голлісти відповідно співали революційну Марсельезу, яка вже встигла стати символом державності та дисципліни [23, с. 324].

Загалом же, з погляду з'ясування ролі історичної пам'яті як основи національного дискурсу, що спирається на реальні наслідки наукового дослідження французької історії, видається вельми логічним, що, як зазначає відомий історик Е. Гобсбаум, навіть День взяття Бастилії вже став у Франції святом не повстання проти монархічної влади, а навпаки загальнонаціонального єднання (La Fête Nationale), на якому як численні історичні пам'ятки та пам'ятники, присвячені звеличенню революції, так і ті, що дозволяють зберігати історичну пам'ять про часи абсолютизму і навіть аристократичної опозиції будь-яким революційним рухам, однаково шануються як символи величі Французької держави[24, с. 312-313].

Підтвердженням сказаного може слугувати приміром біографія згадуваного навіть у тексті Марсельези як непримиренного ворога Революції та її душителя генерала маркіза де Буйе. Саме цей переконаний рояліст готував втечу Людовика XVI та інтервенцію проти революційної Франції, а потім вступив до армії принца Конде, який разом із росіянами та австрійцями вів боротьбу проти республіки. Після провалу втечі королівської сім'ї був звинувачений декретом Національних зборів у зраді. Емігрував до найворожішої тоді Франції країни – Британії, де й помер. Тим не менше у 1866 р. цей переконаний орлеаніст був перепохований на найбільш престижному кладовищі Монмартр, що саме по собі є відомою історичною пам'яткою.

Класичний приклад формування історичної пам'яті на основі синтезу давнини та сучасності – символіка прапора та герба Франції. Прапор є національним символом Франції та відповідно до 2-ї статті французької конституції 1958 р., складається з трьох рівновеликих вертикальних смуг - синьої, білої і червоної. Цей триколон є офіційним символом Франції від 1794 р. і французької армії від 1812 р. (за винятком періодів реставрації 1814 - 1815 рр. і 1815-1830 рр.). Ці кольори символізують і девіз республіки: свобода, рівність, братерство. Саме тому барон Ж.-Ф. Мену та маркіз О. де Мірабо захищали ідею прийняття нового триколора як символу нових свобод. А 24 жовтня 1790 р. Установчі збори ухвалили новий прапор для воєнного флоту, завдяки чому він і став першим національним символом у світі. Нарешті цілком у деголлівському дусі військові прапори сучасної Франції на тлі триколора містять напис золотом на лицьовій стороні «Французька Республіка» і назва полку, а на зворотному боці – девіз «Честь і Вітчизна».

Але, водночас, зазначені кольори відображують не тільки стани Франції часів Великої французької революції: духовенство, шляхту та третій стан, а також ідею єднання парижан (червоно-сині барви міського прапора) та монарха (білий колір). Вже не кажучи про те, що синьо-червоно-білі кольори

використовувалися і трьома різними французькими королівськими династіями [25].

Крім того, хоча Франція не має офіційно затвердженого герба, оскільки його символіку (дубові гілки та фасції) вважають пов'язаною з монархією (а то й із режимом Б. Муссоліні), саме ці символи складають державний герб Франції, який попри відсутність офіційного правового статусу, де-факто визнається від 1953 р.

Патріотичні традиції – базова засада реформ

Отже, попри всі описані вище критичні зауваження та звинувачення у реакційному зацикленні на минулому, Ш.де Голль як один із найвидатніших політичних та суспільних діячів ХХ ст. насправді мав цілісний світогляд справжнього патріота своєї Вітчизни. Насамперед це виявилось у здатності цього видатного національного лідера проводити комплексні реформи, що не тільки дозволили вивести країну з системної кризи, а й здійснити ривок із індустріального в постіндустріальне суспільство. Спираючись на історичний досвід, Ш. де Голль розробив та реалізував концепцію «дирижизму» та «системи участі», що відповідала ідеям солідаризму (громадівства) та неокорпоративізму зовсім не середньовічних часів (як це було притаманне ідеології «Французької дії», справді спорідненої з італійським фашизмом та німецьким нацизмом), а доби науково-технічного прогресу.

Справа в тому, що за правління Луї Наполеона, попри всю неоднозначність діяльності цього першого французького президента та творця Другої французької республіки, саме на тлі його патріотичних переконань та опертя на досягнення свого великого попередника – Наполеона Бонапарта, почали закладатись перші підвалини моделі майбутньої соціальної держави, які потім значною мірою запозичив О. Бісмарк. Останньому це дозволило стимулювати потужний розвиток продуктивних сил Німеччини на тих само корпоративних засадах та загальнонаціональній консолідації. Вони ж правили за взірць лідерам Німеччини, Японії, Південної Кореї під час стрибкоподібної модернізації країн аналогічним шляхом [26; 27; 28; 29].

Важливо зазначити, що на протилежність до викладеної вище позиції О. Ревякіна, згідно з якою наявна типологічна подібність між французьким монархізмом, бонапартизмом та голлізмом начебто свідчить про яскраву антидемократичність деголлівського режиму та його сутнісну відмінність від громадянських ідеалів Французької революції, непоодинокі та неупереджені сучасні французькі дослідники дотримуються принципово інакших поглядів. Йдеться про істориків та суспільних мислителів, які оцінюють історію Франції та її історичну пам'ять не за абстрактними ліберальними лекалами (щоб не сказати догматами) *розуміння народовладдя, згідно з якими влада народу практично от от оживлюється з предствницькою демократією парламентського типу. Адже реальна суверенність народу насправді передбачає делегування влади справжнім національним лідерам.* Тому ті, хто

зберіг тверезе бачення зокрема й нинішніх історичних реалій не тільки визнають бонапартизм і голлізм як конструктивні форми національного авторитаризму, а й вважають, що подібна форма персоналізації влади одночасно виступає необхідною умовою максимальної національної консолідації французького народу. І такий підхід цілком можна зрозуміти, якщо взяти до уваги, що історія Франції (як і України) – це не що інше як нескінченна черга соціально-економічних та політичних криз і катастроф, які часто виливались у відкрите та взаємопов'язане зовнішнє і внутрішнє воєнне протистояння.

Зокрема, підполковник Ж. Гуссет в статті «Ідеологічний вимір воєнних кампаній Революції та Імперії, або що надихає солдата іти в на бій?!», написаній у лютому поточного 2021 р., зазначає, що «до Французької революції поняття батьківщини не існувало. Переважає уявлення про державу, втілену в особі короля; згадаймо відому формулу: “Держава це я!”. Ідентичність та національний союз будуються навколо суверена» [30, р. 2]. Що ж до уявлення про Батьківщину як надцінність, поклоніння якій є потужним мотиватором масової соціальної та національної активності, то на думку автора, воно з'явилась лише в ході Великої французької революції. Причому це відбулось практично одночасно з формуванням класичного уявлення про будову політичної нації на засадах громадянської рівності, згідно з яким «у Франції існує лише один закон, одна нація, одна сім'я та один титул – французького громадянина. Відтепер “бар'єр”, який відокремлював осіб за народженням за часів раннього середньовіччя, більше не існує» [30, р. 2].

Водночас, якщо класичний модерний націоналізм орієнтується передусім на приватні інтереси, то його романтичний антипод національної єдності, визначений Ж.-Ж. Руссо як «воля всіх», вже спирається переважно на патріотичні почуття. «Потім створюється окрема сутність: *батьківщина* та її культ. Це дійсно свого роду “релігійна ідея”, що проникає у серця людей. Саме цей образ *батьківщини* поєднує спадок матеріальних та нематеріальних цінностей, який перебуває перед батальйонами, щоб підтримати хоробрість вояків, взявши до уваги людські слабкості. Таким чином революція дозволяє творити між ними новий зв'язок, який за своєю потугою та характером може породити героїчних людей» [30, р. 2].

Показово, що за Ж. Гуссетом саме цей лейтмотив має бути покладений в основу історичної пам'яті нації: «Без сумніву, дисципліна є рушійною силою, незамінною в армії. Але для останньої переносити постійно довгі і важкі війни, витримуючи надзвичайні труднощі, незчисленність своїх ворогів, дух жертви потребує вищої моральної основи, ніж дисципліна. Щоб поставити на карту своє життя, солдат повинен добре уявляти мотив, який змушує його ризикувати. Адже чи хотіли ви померти без потреби? Причини викликають саме патріотичні настрої – жертва, яка може бути найвищою... Для подібного почуття однієї шани за власне народження вже недостатньо, “ми завдячуємо”

батькам, своїй сім'ї та країна щось святе, що дає вищу мету власному життю; це цемент пам'яті» [30, р. 3].

Також Ж. Гуссет вважає, що Наполеоніві Бонапарту, який за переконанням автора у своїх військових та державних здобутках переважно залишався саме у революційному тренді, належить заслуга остаточного утвердження цієї альтруїстичної форми ціннісної мотивації у збройних силах, що на довгий час зробило французьку армію непереможною. «Ми бачимо, як щойно прийшовши до влади, Бонапарт виокремив нові цінності, що він їх він пов'язує з батьківщиною. Саме цим пояснюється і створення у 1802 році Почесного легіону, девізом якого стало гасло *честь і батьківщина*. Так само в 1804 році Наполеон надав військового статусу цілій новій політехнічній школі, створеній задля формування в країні нових еліт. Визначним девізом цієї установи стало “в ім'я країни, наук і слави”» [30, р. 3]. Автор зазначає, що численні перемоги революційної армії, а пізніше армії Бонапарта обумовлені особливим кліматом солідарних («емуляційних») стосунків, за якого любов до Батьківщини була однаково притаманна рядовому і командному складу «армійської сім'ї», що давало можливість успішно сполучати громадянську рівність та елітарність новітнього корпоративного типу. Вочевидь у даному випадку військовий обов'язок добровільної жертви розглядається як вищий вияв не статусної служби, а сумлінного служіння, що нівелює службову нерівність у військових чинах. Більше того, на цих самих засадах має бути побудоване цивільне життя та самовіддана діяльність у будь-якій суспільно корисній царині. «Почесний легіон (хрест *des braves*), який не робить різниці між офіцерами та солдатами (ані між цивільними)...» [30, р. 7].

Спадкоємцем цієї традиції готовності пожертвувати життям за країну безумовно був Ш. де Голль, який не лише розвивав ідеї патріотичного служіння протягом всього життя, а й всім своїм життям явив приклад їх послідовного втілення. Невипадково слова де Голля «Франція була створена ударами меча» Ж. Гуссет взяв епіграфом до своєї статті.

Категорично проти ототожнення голлізму з націонал-екстремізмом виступав і не менш легендарний, аніж сам Генерал, герой французького «Руху опору» А. Мальро. Цей видатний філософ і письменник був не тільки другом і соратником Ш. де Голля, а й протягом всієї його каденції обіймав посаду міністра культури в уряді Президента та творця П'ятої республіки (саме Мальро належить визначення так званої масової, а насправді суцільно комерціалізованої та низькоякісної, культури як «американського культурного імперіалізму»).

Зокрема, у своєму виступі в Інституті Шарля де Голля 23 листопада 1975 р., присвяченому п'ятій річниці з дня смерті найбільш видатного французького політика, А. Мальро підкреслив, що Ш. де Голль справді виступав проти ототожнення демократії із загальним виборчим правом та партійно-конкурентним представництвом на основі економічних інтересів різних

соціальних груп, на якому робить акцент ліберальна доктрина. Справжнє народовладдя, він справедливо трактував як поєднання влади громад та найбільш видатних представників національної еліти, які представляли ці громади у новому Сенаті [31, с. 262-265]. Саме тому у своїй промові А. Мальро у традиціях «консервативної революції» (лідери якої перебували в опозиції не тільки лихварсько-банківському імперіалізму та комунізму, а й нацизмові) розводить поняття демократії та лібералізму. З позицій народоправства, сформованих за часів «Весни народів», він також вважає, що «народ» – це не просто представники етнічної спільноти, що здебільшого належать до низького стану, а чи не найбільш креативне ядро нації (за визначенням Ж.-Ж. Руссо це ті, хто відстоює загальну волю, що відрізняється від прагматично орієнтованої «волі всіх»).

Саме тому існує нерозривний зв'язок між народом та справді авторитетними лідерами (без належної соціальної бази жоден політик не здатен реалізувати свою навіть дуже перспективну програму). І в цьому плані показово, що сам Ш. де Голль, який у традиціях французької соціальної думки як синонім до поняття еліти використовував термін «раса» не в біологічному, а у соціально-психологічному сенсі як синонім терміну «еліта» замість цього остаточно дискредитованого нацизмом поняття, почав вживати термін «народ», також надаючи перевагу слову «республіка» над визначенням «демократія» [32, с. 355].

У своїй промові А. Мальро згадує про обурення, яке викликали у Ш. де Голля абсолютно несправедливі, на його думку, звинувачення з боку лібералів та лівих у буцімто фашистських методах його правління. Наведу фрагмент спогадів А. Мальро щодо реакції Ш. де Голля на всі ці інсинуації: «Суверенітет народу не є суверенітетом загалу. Справді, реально суверенна лише Загальна воля, що здійснює історичну долю незалежно від згоди або без згоди пересічних людей, які її ігнорують та байдужі до того, що відбувається (ця байдужість цілком сприятлива для поглинання Комуністичною партією пролетаріату). Чи не залежала завжди доля Франції від усіх, кому судилось її звеличити? Його звичайною відповіддю було те, що влада повинна здійснюватися через державу, а не відбиратись у неї. Він говорив це багато разів. Але люди чують лише те, що їм втовкмачили. ... Він сказав мені: “Іхні вічні звинувачення у фашизмі – безглузді. Ми не маємо нічого спільного з його носіями. Небезпечний перебіг подій змусить нас рухатися не до фашизму, а до монархії”. До його добровільного відходу від влади вороги визначали його уряд як уряд репресій: мовляв він усіх розстріляв. Коли? “...Чому так багато людей вірять, що я готую тоталітарну державу? Республіка, індивідуальні свободи, хто їх встановив?”» [33].

Справді, неупереджений підхід незаперечно свідчить, що незважаючи на нещадну критику парламентаризму та лібералізму у їхньому французькому плутократичному варіанті, де Голль ніколи не належав до ультраправих

політичних організації типу вже згадуваної військово-патріотичної монархічної та католицької «Action française» («Французька дія») чи «Les Croix de Feu» («Вогняні» або «Бойові хрести») – асоціації колишніх фронтовиків, нагороджених за воєнні подвиги, програма котрої на перший погляд також відповідала ідеологічним вподобанням Ш. де Голля, який виріс у католицькій сім'ї і мав консервативно-націоналістичні ідеали.

До речі, щодо звинувачень Ш. де Голля у надто консервативних поглядах та підтримці монархічного культу, що буцімто проявилось у відновленні ним воєнного училища Сен-Сір із його мало не реакційно-католицькими традиціями, то варто зважити на наступне: Випускниками цієї вищої військової школи, девіз якої – «Вчать, щоб перемагати», стали 11 маршалів Франції, 6 членів Французької академії та троє глав держави (П. Мак-Магон, А. Петен, Ш. де Голль). А із приблизно 55 тисяч випускників училища більше 10 тисяч загинули, захищаючи батьківщину.

З іншого боку, і протистояння Ш. де Голля з ультра націоналістами імперіалістичного штибу під час алжирської кризи, що реально загрожувала перерости у громадянську війну (саме внаслідок цієї небезпеки де Голль було покликано до влади як єдиного політичного лідера, що може врятувати країну від катастрофи). Як відомо у процесі цієї боротьби з військовою кастою, що прагнула будь-що зберегти Францію як колоніальну імперію, на звинувачуваного саме у зраді національних інтересів Генерала готувалось декілька десятків замахів, два з яких мало не завершилися його загибеллю.

Вочевидь, аж ніяк не відповідає ідеалам феодального монархізму та аристократизму оголошення в запровадженому Ш. де Голлем Основному законі Франції соціальною республікою. А преамбулою Основного закону П'ятої республіки стала знаменита Декларація прав людини і громадянина – триумф світової демократії, що народився на тлі антимонархічної боротьби французького народу (те саме можна сказати про Марсельезу, яку де Голль беззаперечно визнавав гімном французької держави). Теж можна сказати і про запровадження Ш. де Голлем виборів Президента на альтернативних всенародних виборах замість обрання глави держави колегією виборщиків за режиму IV республіки.

Нарешті, важко узгодити ліберальні уявлення щодо прагнення Ш. де Голля до диктатури з його рішеннями двічі за свою політичну кар'єру залишити пост вищого посадовця держави. Перший раз це відбулось одразу по звільненні Франції від нацизму деголлівським Рухом опору разом із західними партнерами по Другому фронту. Тоді Генерал, який очолював тимчасовий уряд, відмовився від своєї посади на знак протесту проти намагань комуністів та соціалістів, що мали кваліфіковану більшість, замість форми правління із сильною президентською владою протягти Конституцію, згідно з якою парламент отримував надто широкі повноваження та контроль за урядом.

Удруге, як уже мовилося вище, Ш. де Голль достроково залишав свою посаду Президента, незважаючи на закінчення травневих заворушень 1968 р. та переконливу перемогу голлістів на парламентських виборах 1969 р. Це відбулось після того, як народ Франції не підтримав на референдумі його ідею реформи Сенату та системи місцевого самоврядування.

Пам'ять як основа патріотизму: Ш. де Голль

Відповідно, і політика пам'яті, яку проводив Ш. де Голль протягом не тільки свого перебування при владі, а й всього життєвого шляху, максимально сприяла мобілізації французького народу на колективні творчі звершення та протистояла негативним тенденціям французької історії, зокрема викривленим трактуванням попереднього досвіду розбудови держави.

Справді Ш. де Голль у якості лідера антинацистського Руху опору ратував за необхідність встановлення одноосібного режиму, конституційність якого доповнювалась би легітимацією на основі некодифікованого (природного) права та можливості застосування авторитарних методів державного управління. І при цьому, відверто апелюючи саме до історичної пам'яті, він справді пов'язував подібну політичну стратегію із середньовічним символом Лотаринзького хреста. Але реально подібне бачення цілком виправдане як символ здатності влади бути ефективною за надзвичайно мобілізаційного стану, позаяк як зазначалось вище, *реальній тиранії, а тим більше тиранії т от аліт арного зразка, мож е ефект ивно прот ист оят и справж ня національна дикт ат ура.*

Саме тому, проголошуючи свою знамениту програмну промову у ще зруйнованому після бомбардувань містечку Байо у 1946 р., майбутній глава держави підкреслював: «Ніколи Франція не приймала ворога за друга і не висловлювала жодного сумніву з приводу того, що спасіння може принести лише меч свободи. Мірою того, як вщент розліталось павутиння брехні, глибинні почуття народу набували своєї реальної форми. Скрізь, де з'являвся Лотаринзький хрест, руйнувалась будова фіктивної влади, яка формально мала конституційні засади. Це підтверджує ту істину, що юридично та фактично державна влада є такою лише у тому випадку, якщо втілює вищі інтереси нації та спирається на довіру громадян. Споруджувати будівлю державних установ на інших підвалинах означає будувати на піску та ризикувати, що ця будівля впаде за першої з тих криз, які в силу природи речей постійно потрясали нашу країну» [34].

У відповідності до ідеї спадковості історичної пам'яті і згаданої вище модернізації через традицію Ш. де Голль запровадив Лотаринзький хрест як військовий символ «Вільної Франції». Він же зображувався на «медалях Опору», а також був встановлений на могилі героїв, що загинули при звільненні Франції від нацизму. Окрім того, що триколон національного прапора спочатку був запроваджений у військовому флоті у ВМС Франції прапор із зображенням Лотаринзького хреста в наш час використовується як почесний

гюйс – його несуть кораблі, названі на честь кораблів «Вільної Франції» часів Другої світової війни. (Вельми символічно, що цьогоріч відзначає свій столітній ювілей син Ш. де Голля, Філіпп де Голль – активний учасник Руху опору під час Другої світової війни, а після її закінчення морський офіцер, що командував фрегатом та ескадрою воєнних кораблів, а також отримав диплом військового льотчика, і закінчив свою військову кар'єру у чині Адмірала Флоту на посаді генерального інспектора ВМФ Франції.)

Отже, насправді згаданий військовий символ, до певної міри продовжуючи зберігати свої ранньосередньовічні витоки, поступово набув якісно нових смислів, тепер уже нерозривно пов'язаних із сучасною національною героїкою. Тому цілком закономірно, що після звільнення Франції від нацизму саме Лотаринзький хрест став партійним брендом голлістів.

Те саме стосується і образу галльського півня, про який йшлося вище. Адже уже під час Першої світової війни малюнки із зображенням півня використовувалися для зміцнення патріотизму. Тому знов-таки не викликає подиву те, що Ш. де Голль, який був активним учасником Першої світової або Великої війни, отримавши важкі поранення, пройшовши через полон, неодноразові спроби втеч із нього та будучи нагородженим за особисті подвиги вищими військовими орденами, віддав розпорядження карбувати цей символ бойового національно духу на військових медалях також і під час Другої світової війни.

Що ж до Ордену Почесного легіону й ритуалу та права його присвоєння главою держави, то тут варто взяти до уваги наступне. Попри неодноразові зміни зображень, в центрі самої медалі від часів Третьої республіки на ордені почали розташовувати профіль римської богині родючості та процвітання Церери з написом «Французька республіка». Але на зворотному боці цього знаку належності до вищої еліти держави завжди залишались символи захисту Батьківщини – схрещені національний прапор і військовий штандарт, а також розташований в емалевому кільці девіз ордену «Nonneur et patrie» – «Честь і батьківщина».

Нарешті слід окремо зазначити, що сама назва вищої нагороди Франції не просто як *відзнаки*, а саме *ознаки* належності до завжди дійсного братства обраних «Ordre national de la Légion d'honneur» може перекладатись із французької не тільки традиційно – «Орден національного почесного легіону», а й «Орден національного легіону честі».

Більше того, з погляду формування Ш. де Голлем політики національної пам'яті дуже важливо те, що майже одночасно з реформою статуту вищої національної нагороди, перший президент П'ятої республіки провів реформу всіх почесних французьких відзнак. Декретом від 1963 р. замість численних відомчих нагород було засновано національний орден «За заслуги» (Орден заслуг, фр. Ordre national du Mérite), що ним можуть бути нагороджені як французи, так і іноземці за значні громадянські та воєнні звершення.

Причому, ця нагорода доповнює «Орден почесного легіону», оскільки нею нагороджуються не тільки за заслуги, що не підпадають під статут вищої національної відзнаки, а й із погляду смислової символіки нової відзнаки. Адже в зображенні ордену «За заслуги» акцент робиться більшою мірою не *на свого роду гвардійських мілітарних вимірах державотворення, а на модерно-республіканських традиціях французької історії*. В центрі ордену знаходиться зображення Маріанни, що є одним із найзначніших образів в історичній пам'яті французів та ознак специфічно французької ментальності. *Цей образ є ще однією із найбільш значущих історичних пам'яток Франції, спрямованих на консолідацію французької нації переважно через емоційно-вольову мотивацію*. І водночас він до певної міри протистоїть монархічно-бонапартистській авторитарній традиції.

Нарешті зображення античної богині плодючості на Ордені Почесного легіону та жіночого символу республіки на Ордені «За заслуги» свідчить про те, що в обох випадках реалізується ідея синтезу традиції та сучасності і саме в загальному ідеалі забезпечення процвітання Батьківщини.

Справді, Маріанна (Marianne) – зображення жінки, традиційно вбраної у фригійський ковпак, – один із найбільш поширених символів, що переважно існує у формі статуї і є алегоричним зображенням Французької республіки, втілюючи її головне гасло: «Свобода, Рівність, Братерство» (капелюх, форма якого мала фригійське походження, носили колишні раби Римської імперії, яких було звільнено з рабства, в той час як ідея французького почесного легіону, навпаки, пов'язана з військовою організацією Римської імперії).

У 1848 р. міністерство внутрішніх справ офіційно оголосило конкурс на кращий символ Франції. В конкурсі перемогли два зображення – «Маріанна, що бореться» та «Маріанна як втілення мудрості». А від часів Третьої республіки всі мерії забезпечуються бюстами Маріанни. В цей час вона представлена в зміненому образі, вже не маючи войовничих атрибутів: поступово Республіка як символ досконалості і краси приходила на зміну Республіці революційній та войовничій. Також із образом Маріанни пов'язані статуя в центрі Площі Республіки та постать жінки в пам'ятнику «Тріумф Республіки» на Площі Нації у Парижі.

Саме на цей же момент звертає увагу у своїй книзі «Маріанна, що веде боротьбу» М. Агюльон. Автор справедливо підкреслює виняткову важливість нерационально значущих символів пам'яті для реалізації ефективної державної політики уже в модерні часи. Зокрема, М. Агюльон висунув гіпотезу, згідно з якою символ Маріанни пов'язаний зі становленням уявлення про демократичну республіку як вищу політичну чесноту, підкреслюючи, що цей бренд виник саме за часів нелегальних республіканських організацій, у період II Імперії та заборони Наполеоном III самого терміну «республіка». Отже, це ім'я було надане на честь «ранніх таємних спільнот», що протистояли бонапартизмові як формі авторитарного національного лідерства [35, р. 25, 27, 112-115, 186-87].

Важливість творчого внеску М. Агюльона в обґрунтування емоційно-образної складової історичної пам'яті визнає автор іншої фундаментальної монографії «Історія як мистецтво пам'яті» П. Гаттон. Він підкреслює, що «Дослідження Агюльона означало переключення інтересу історіографії від ідеології до образів, від політичної історії до культурної політики. ... Обговорення республіканських ідей може бути повчальним, припускав він. Але лише конкретні образи могли надати абстрактним поняттям емоційної привабливості, необхідної для отримання прихильників. Для персоніфікації республіки було необхідно створити образ, що запам'ятовувався, з яким громадяни могли легко пов'язати свою ідентичність» [36, с. 36-37].

Насправді, започаткований за часів Великої французької революції як прізвисько Франції та фактично узаконений саме за Третьої республіки образ Маріанни одночасно виступає ідеалом республіканізму у ліберальному сенсі та народництва у сенсі патріотичному. Адже ім'я «Маріанна» справді походить від сполучення двох імен: Марія (Marie) та Ганна (Anne), які є одними з найбільш поширених у Франції в XVIII ст., що цілком вписується в демократичний ідеал. Але водночас у цьому образі втілена й монархічна традиція, адже схожі імена носили королеви – Марія Медічі, Анна Австрійська, Марія-Антуанетта. Вже не кажучи про те, що Анна і Марія – святі, які почали займати центральне місце в пантеоні за часів католицької Контрреформації, що мала у Франції потужний вплив на модернізований католицизм, який Наполеон Бонапарт оголосив «релігією французького народу». Тож цей образ посідає виключно велике місце у патріотичному вихованні французів аж до XX ст., фактично поєднуючи ідею консерватизму і демократизму, прихильником чого завжди був Ш. де Голль.

Але це зовсім не означає, що в даному випадку йдеться про пошук нових міфологічних ірраціональних мотивацій історичної пам'яті, що стали гідним «замінником» середньовічної релігії. На жаль саме такого погляду дотримується один із найвідоміших дослідників історичної пам'яті Франції П. Нора. Відзначаючи, що за часів Третьої республіки «спадщина», яку за Середньовіччя відігравали «великі пам'ятники» (досить згадати лише монументальну церковну архітектуру) «та національні почуття» виявляє тенденцію до роз'єднання», адже там, «де культ батьківщини, громадянське виховання і загальноосвітня школа ґрунтуються на історії, справжньою спадщиною стала сама батьківщина, канонічна та освячена історія Франції» [37, с. 68]. Із цього вірного посилю знаний автор робить хибний висновок про те, що «Республіканська містика: вона тим більше необхідна для механізму республіканського сакрального, чим нагальніше Республіці був потрібен заміник релігії. Ця містика бере початок від ірраціонального надлишку розуму, що випливає з механізму виключення, невід'ємного від визначення республіканської ідентичності» [37, с. 162].

Утім, насправді на противагу міфів з його грубо натуралістичним уявленням про фетиш чи тотем як носій магічних властивостей, що передаються людині через певні механічні ритуали, *в даному випадку йде́т ься про художню мет афору т а алегорію, яка емоційно переживаєть ся у формі патріотичної мотивації, що надихає на безкорисливе служіння своїй Вітчизні* (звідсіля, до речі, величезне значення мистецтва за часів європейського романтизму, коли формувався новий, саме позарелігійний тип національної ідентичності [38, с. 37-42]).

Отже, принципово не правий вже згадуваний критик де Голля Д. Кола, пишучи, що «Існування національного почуття – це гіпотеза, з якою важко працювати як і з гіпотезою щодо «класової свідомості». Вона виводиться з метафізичного порівняння нації з особистістю, порівняння, до якого часто вдається де Голль. Він говорить про «Богоматір-Францію» та ототожнює себе з цією сутністю як суб'єкта мови, вустами якого віщає Франція. Де Голль і є Франція, а Франція – це Франція» [32, с. 354].

Насправді, ще видатний французький історик та політолог Е. Ренан відзначав важливість та доцільність подібних алегоричних порівнянь. У своїй знаменитій статті «Що таке нація?» він справедливо підкреслював значущість емоційно-образного складника патріотичної мотивації, яка забезпечується через органічність зв'язку між минулим та майбутнім в історичній пам'яті: «Нація – це душа, духовний принцип. З двох речей, які є, властиво, однією, складається душа, цей духовний принцип. Одна в минулому, друга – в майбутньому. Одна – це спільне володіння багатим спадком споминів, друга – спільна згода, бажання жити разом, користатися спільним і надалі неподільним спадком. Людина, мої панове, не з'являється одразу. Нація, як і особи, це результат довгих зусиль, жертв і самозречення. Культ предків – найвідповідальніший з усіх; предки зробили нас такими, якими ми є тепер. Героїчне минуле, великі люди, слава (але справедлива) – ось головний капітал, на якому ґрунтується національна ідея. Мати спільну славу в минулому, спільні бажання в майбутньому, здійснити разом великі вчинки, бажати їх і в майбутньому – ось головні умови для того, щоби бути народом. Люблять відповідно до жертв, на які згодилися, відповідно до лиха, якого довелось зазнати. Люблять той дім, який будували і тепер переносять. Спартанська пісня: “Ми те, чим ви були; ми будемо тим, чим ви є тепер” – це за своєю простотою найкращий гімн для кожної вітчизни»[39]. (Між іншим, автор концепції «протестанської етики» як «духу капіталізму» і водночас соціополітичної теорії німецької нації як єднання народу і «харизматичної особистості» М. Вебер також пов'язував механізми формування харизми з «емоційною спільнотою»).

Одночасно, в даному випадку йде́т ься про символ, який набув нового звучання за модерних часів. Він пов'язаний із складною гамою емоційних переживань, в яких зливають ься образ Бат ьківщини-мат ері, що закликає своїх синів до доробит ь т а прекрасної дівчини, ж інки, яку пот рібно захищат и. Тому

цілком природно, що цей жіночий образ корелюється з символом сучасного національного героїзму і водночас викликає асоціації з католицькою святою – Жанною д'Арк (між іншим, сучасною Жанною д'Арк називали Ш. де Голля) [40, с. 215-383].

Отже недивно, що, як справедливо зазначав вже згадуваний М. Агюльон, зі становленням потужних традиціоналістських мотивацій пов'язаний той факт, що жіночий образ республіки був виключно французькою особливістю (американський символ держави він пов'язує з батьками-засновниками, а символом британської республіки, на його думку, є Джон Буль [35, р. 182-185]). (Хоча я б додав, що у американських громадян на ґрунті стійкого протестантського образу «граду на пагорбі», «землі обітованої» як ідеального місця проживання для творців буржуазного суспільства важливе значення завжди мав знаменитий символ Uncle Sam, «Дядя Сэм» – похідна від початкових англійських слів «Un[ited]» «S[tates]»).

Виникнення ж феномену Маріанни пов'язано з епохою «Весни народів», коли формувався принципово новий тип патріотичної державної ідентичності, а саме уявлення про Батьківщину (рос. Родину) як величезну *родину не кривно, а кривно споріднених духовних побрат имів – на-роду, непереможного у своїй звитязі* (принагідно можна згадати знамените прислів'я: «козацькому роду нема переводу», яке також з часом набуло модерного звучання як символ єдності та непереможності українського народу).

Що ж до образу Маріанни, то, як зазначалося, цей процес відбувався на тлі неоренесансного повернення до минулого та розквіту мистецтва, що й зумовило виникнення цього символу. Звідсіля і існування декількох меморіальних смислових нашарувань, що не мають прямого стосунку до республіканської ідеї, а радше навіть несуть ідею консерватизму (чого не враховують обидва згадані вище дослідники).

Саме тому, на відміну тверджень М. Агюльона про те, що символіка Маріанни унікальна для французького менталітету, слід зазначати, що насправді подібна символіка та відповідні національні почуття, притаманні не тільки національній пам'яті французів. Починаючи з романтично патріотичного піднесення часів «Весни народів» образ Батьківщини – матері і водночас прекрасної жінки, є типовим не тільки для народів європейських країн, а також і громадян США й навіть Японії, Індії, більшості держав Латинської Америки. Невипадково знаменита Статуя Свободи, названа «Свободою, що осяє світ», подарована французькими громадянами американським побратимам на честь сторіччя американської революції, символізує собою єднання цих двох республік, об'єднаних ідеалами громадянської свідомості часів Просвітництва, втілення котрих і являє собою Маріанна. Але вона ж є романтичним образом Вітчизни як матері-годувальниці, яка рятує своїх «дітей»-патріотів у скрутні часи і водночас потребує їхнього захисту (французькою «батьківщина» – «patrie»).

Принагідно можна згадати і знамениті симоненківські рядки, звернені до України: «Ради тебе перли в душі сію, /Ради тебе мислю і творю – / Хай мовчать Америки й Росії,/ Коли я з тобою говорю! / Одійдіте, недруги лукаві! /Друзі, зачекайте на путі! / Маю я святе синівське право/ З матір'ю побуть на самоті». У геніального Є.Маланюка звертання до України на “Ти” і з великої літери набуває пафосу трагедійних відносин, своєрідної любові-ненависті до коханої жінки. Подібне бачення повністю відповідає патріотичним поглядам видатних французів, як-то Ш. де Голль, А. Мальро, А. де Сент-Екзюпері. Останній асоціює Францію з усміхненим сільським дівчам, яке зустрів на шляхах війни [41, р. 325-326]. За його ж словами «Батьківщина – це не сукупність провінцій, звичаїв, окремих частин, які завжди може охопити мій розум. Це – Сенс Буття» [41, р. 219].

Отже, проведений аналіз незаперечно свідчить: історична пам'ять забезпечує не тільки зв'язок між минулим і майбутнім, а й містить змістовні характеристики етнічно унікального та модерного універсального вимірів суспільного буття.

Тоталітарні витоки національної амнезії як реальна загроза державному суверенітету

На превеликий жаль, протягом другої половини ХХ – початку ХХІ ст. набувають обертів украй негативні тенденції стадіально-цивілізаційного характеру. Це зумовлено тим, що попри задавалося б остаточне знищення після Другої світової війни нацизму та закономірний розпад СРСР, що відбувся саме через нездатність цього конгломерату етносів до повноцінного націотворення, дедалі сильніше заявляє про себе неототалітарна форма соціального буття ультраліберального спрямування.

Безпосереднім наслідком цього процесу, що вже набув глобального виміру, стала поступова втрата реального національного суверенітету навіть розвиненими державами. Одночасно спостерігається неухильне наростання економічної, політичної та воєнної нестабільності та поглиблення того, що отримало назву глобальних проблем сучасності. Ці негативні процеси виявилися ще на початку 1960-х рр. Ось чому попри великі досягнення у побудові на національних засадах моделі соціальної держави, саме за правління Ш. де Голля почалися масові протести «Червоного травня» 1968 р. Тоді у Франції з неочікуваною силою відбулися масові заворушення спочатку студентської молоді, а потім і робітничого класу. Причому це сталося на тлі процесу масової амнезії щодо свого національного минулого.

Сказане стосується цілковитого заперечення всіх досягнень Ш. де Голля, що піднесли велич Франції. Під час масових демонстрацій молоді під лівоекстремістськими гаслами на адресу Президента лунали численні звинувачення мало не в намаганнях запровадити тоталітаризм нацистського зразка. Також спостерігалось паплюження ідеалів патріотизму та військової честі під час Другої світової війни. Досить згадати, що паризькі студенти

використовували у вбиральнях не за призначенням прапори Франції та малювали там само на стінах лотаринзькі хрести, зображення яких Ш. де Голль запровадив у якості символу героїзму французького народу, проявленого у боротьбі з нацизмом.

Більше того, у травневі дні 1968 р., півстолітній ювілей яких широко відзначався у 2018 р., ліворадикальні демонстранти несли зображення, на яких де Голлю – засновнику та керівникові руху опору «Вільна Франція» були підмальовані фюрерські вусики та зачіска [23, с. 323]. *І це при тому, що саме Ш. де Голлю, належить головна роль в організації боротьби з німецькими окупантами та формування на рівних із Британією та США західної антигітлерівської коаліції.* А маріонетковий уряд Віші, який очолив колишній покровитель майбутнього творця П'ятої республіки маршал А. Петен, за небажання служити колаборантам присудив Ш. де Голля до розстрілу. (Засновник справжньої сучасної ультраправої партії, батько М. Ле Пен, Ж.-М. Ле Пен якось заявляв, що нацисти під час війни не проводили масового терору проти мирних громадян, зокрема не вчиняли жодного Голокосту. За його ж словами уряд Віші був цілком легітимним. Невипадково зараз донька цього правого реакціонера, що підтримує тісну кооперацію з путінським режимом, намагається відкараскатись від цих пронацистських висловлювань і навіть виключила батька зі створеної ним же партії).

Що ж до власне анархістських та троцькістських гасел типу «будь реалістом – вимагай неможливого!», «заборонено забороняти!», «товаришу, старий світ залишимо позаду нас!» тощо, то вони були явно пов'язані зі спробою заперечення французької історичної пам'яті як такої.

Деяко пізніше, з великою імовірністю підкуплені американськими спецслужбами профспілки та Комуністична партія Франції вивели на вулиці близько 10 мільйонів підбурюваних своїми лідерами робітників. До того ж це відбулось саме 13 травня, тобто у десятку річницю перебування Ш. де Голля при владі. Президентів відверто давали зрозуміти, що його час минув, про що яскраво свідчили транспаранти з написами «де Голля в архів!», «13.05.58 – 13.05.68» тощо.

Своєю чергою, Генерал називав Компартію «сепаратистами», «іноземною партією на території Франції». Неодноразово давав оцінки Компартії і Загальній конфедерації праці як основним деструктивним силам, які «намагаються ослабити національне суспільство» [42, с. 328].

Причиною всіх спроб усунути французького лідера за всяку ціну стало те, що він не хотів плисти у фарватері нинішнього фінансового імперіалізму і виступив категорично проти воєнної та доларової гегемонії США та повної підпорядкованості збройних сил Франції НАТО [43, с. 552; 44, с. 9-69].

Як наслідок попрянення всіх цих традицій в наш час відбувається і нова радикалізація донедавна центристських партій та їхніх лідерів. Ідеться про очолювану нині Ф. Меланшоном Соціалістичну партію, яка багато десятиліть

була владною, а зараз посідає дедалі більш лівоекстремістські позиції. (Показово, що Ж.-Л. Меланшон – творець визначально радикальної «Лівої партії», починав свою бурхливу політичну кар'єру активною участю у ліворадикальному молодіжному русі. Він перебував у лавах Національної спілки французьких студентів під час масових антидеголлівських заворушень травня 1968 р.)

Нарешті, перемога вже згадуваного Е. Макрона на останніх президентських та парламентських перегонах багато в чому стала можливою саме завдяки тому, що декларуючи радикальне оновлення у своїй передвиборній книзі «Революція», за допомогою популістських гасел він не тільки переміг на президентських виборах, а й зі своєю (нашвидкуруч набраною партією-рухом «Республіка, вперед») отримав абсолютну більшість у парламенті.

Однак, усі сподівання на конструктивні зміни виявились марними. І це не дивно, адже новий Президент Франції у недалекому минулому провідний співробітник банку Ротшильдів, а переважна більшість сформованого ним уряду також вихідці із фінансової сфери. Тому закономірно, що Макрон – «креакл» з числа нового покоління «золотої молоді», котра виросла на ідеалах не тільки «фінансизму» та «цифрової економіки», а й «гендерної рівності», «боротьби з сексизмом» та європейського «мультикультуралізму», фактично перебуває на позиціях відмови від попередньої етнонаціональної традиції, яка буцімто виступає рудиментом суспільної свідомості, ментальним атавізмом, що за думкою неолібералів лише шкодить адаптації індивіда до життя за умов «революції 4.0» (звідсіля і макронівська критика сучасного східноєвропейського націоналізму). Очевидно, що тут простежуються певні аналогії і способах отримання та перебування при владі між французькою трансанціональною та українською «лібертаріанською» політичними силами.

Загалом, цілком симптоматично, що у сьогоднішній Франції лідери здавалося б протилежних за ідеологічними установками політичних сил М. Ле Пен, Ф. Меланшон і Е. Макрон займають відверто пропутінську позицію [31, с. 240-242].

Усе це пояснює, чому ще до початку чергового загострення перманентної світової економічної кризи та пандемії коронавірусу саме у Франції розпочались масові протести «жовтих жилетів», вимоги яких до нинішнього істеблїшменту багато в чому справедливі. Тому хочеться вірити, що порівняно недавні плюндрування бюста Ш. де Голля, який вандали облили жовтою фарбою не справа рук екстремістів з середовища «жовтих жилетів», як і нещодавнє руйнування надгробку Генерала [45].

Як це не прикро, винайдені сучасним глобалістським неототалітарним устроєм нові засоби маніпулювання суспільною свідомістю дійсно дозволяють буквально витравлювати історичну пам'ять громадян і на місце стертої інформації «записувати» гранично деформовану картину сучасного світу, що

дискредитує світоглядно-ціннісні орієнтації, завдяки яким справді було б можливо консолідувати та мобілізувати націю.

Не випадково володар багатьох вищих літературних премій та сучасний кумир французької інтелігенції – «Маркс у галузі літератури» М. Вельбек у своєму романі «Елементарні частки» (1998) на прикладі нинішньої Франції поставив страшний діагноз всьому західному суспільству. *Аналізуючи пройдений французьким суспільством від часів молодіжного бунту та сексуальної революції 1960-х рр. шлях, письменник доходить невтішного висновку: західна людина, позбавлена історичної пам'яті та почуття Батьківщини, стала знеособленою матеріальною часткою в хаотичному брунівському русі сучасних позірних ринкових процесів, що веде до повного духовного виродження як західних еліт, так і пересічних громадян.*

Не менш небезпечною для Заходу виглядає неототалітарна фундаменталістська ісламська загроза, яка фактично є не чим іншим, як зворотним боком медалі того-таки неоліберального космополітизму. Про масштаби небезпеки красномовно свідчить те, що на батьківщині де Голля кількість іммігрантів переважно з ісламських країн – разом із нелегалами, – вже становить приблизно 10%. Йдеться про 12 мільйонів (з них 7 – натуралізовані громадяни). Це ті, хто народився за кордоном або від батьків, що в першому чи другому поколінні прибули з-за кордону. Зокрема, за ситуації руйнування традиційної європейської та американської родини в середньому з 434 тис. дітей, що народжуються щорічно у Франції, у 43 тис. обоє батьків – іноземці; у 39 тис. один з батьків не є корінним французом; 21 тисяча народжені матерями-іноземками поза шлюбом; ще 43 тисячі народжені громадянками Франції лише в першому поколінні [46, с. 26].

Про те, чим реально може закінчитися для французів демонстративна відмова мешканців західних країн від власної національної пам'яті, нещодавно написав той самий М. Вельбек у своєму черговому антиутопічному романі з вельми символічною назвою «Покора». (Французьке «*Soumission*») також можна перекласти як «підпорядкування» або «залежність», причому показово, що слово «іслам» з арабської мови також перекладається як «покора», «покірність», «сумирність»).

Дія роману відбувається у 2022 і 2023 роках. Головний герой Франсуа – професор французької літератури, викладач університету Париж III Нова Сорбонна. Під час чергових президентських виборів у другий тур виходять кандидат від «Національного фронту» Марін Ле Пен та претендент від нещодавно заснованого «Братства мусульман» – Бен Аббес. Щоб уникнути перемоги «Національного фронту», в програмі якого є положення, спрямовані на захист національних інтересів, навколо «Братства мусульман» згуртовуються лівоцентристська Соціалістична партія і правоцентристський «Союз за народний рух». Завдяки цьому Бен Аббес виграє президентські вибори, а невдовзі його партія перемагає на парламентських перегонах і формує коаліцію

з правими та лівими, після чого проводить реформу системи освіти, запроваджуючи поруч зі світськими релігійні школи та університети.

Переможець перегонів під виглядом відновлення так званої Римської імперії на чолі зі вже по суті мусульманською Францією пропонує розширити Європейський Союз шляхом включення до його складу Північної Африки. Університет Сорбонна купує арабський шейх, вона стає приватним ісламським університетом, викладачами в якому за статутом можуть бути тільки послідовники ісламу; на що врешті-решт і погоджується головний герой, спокушений престижною високооплачуваною роботою та можливістю створити гарем. «Покора» завершується сценою навернення Франсуа до ісламу (перша назва роману Вельбека – «Conversion», що можна перекласти саме як «Перетворення», «Навернення»).

Причому найсумніше те, що в разі продовження політики своєрідного неояничарства та манкуртизації, цей жахливий сюжет уже найближчим часом може стати реальним сценарієм остаточної національної деградації французької нації. Повторюю, що у самій назві твору М. Вельбека «Покора» вже зафіксована небезпека через втрату власної історичної пам'яті остаточно втратити патріотичний дух захисників вітчизни та стати рабами новоприбульців, які із національної меншини сьогодні невдовзі можуть перетворитись на титульний етнос, традиції якого несумісні з модерною західноєвропейською культурою.

Отже, йдеться про реальну небезпеку переродження французької держави на політичний проект тих ісламсько-фундаменталістських сил, які сповідують повне неприйняття цінностей та традицій країни свого нового проживання. Водночас, у власній історичній пам'яті поки що ісламські національні меншини, що поступово витісняють у гетто європейські титульні етноси, повністю зациклені на архаїчному минулому, яке буквально поглинає сучасне і жорстко детермінує майбутнє як продовження реакційної фундаменталістської традиції, з її ідеалом світової ісламської теократії. Ця традиція цілковито несумісна з європейськими демократичними засадами національними життя, зокрема запровадженням на початку минулого століття однією з перших саме у Франції відділення церкви від держави.

Описані вище процеси денаціоналізації і навіть деетнізації не тільки Франції, а й усього західного світу, за великим рахунком, є показником настання фази його стадіально-цивілізаційного занепаду. Серед французьких дослідників таку гранично алармістську шпенглерівську концепцію сповідує, зокрема, Е. Годд, у своїй книзі «Після імперії. Ессе про загнивання (або розпад – в оригіналі «decomposition») американської системи».

Отже, не випадково інший знайомий французький соціолог та історіософ А. Турен у фундаментальній, багато в чому навіть програмній, праці «Критика модернізму» відстоює думку про те, що утвердження доби модерну, яке супроводжувалось секуляризацією та раціоналізацією коштом заперечення

традиції та етнічно-ментальних цінностей премодерну, в кінцевому підсумку призвело до того, що *прогресизм та глобалізм, який став наслідком бурхливого економічного розвитку, почав підривати принцип історизму, заснованого якраз на французькій моделі модерної нації*. Це відбувається під приводом подолання притаманного принципу історизму зациклення на минулому, яке буцімто гальмує паростки принципово нових, постмодерних форм людського життя типу тієї самої гендерної рівності або політики «мультикультуралізму».

Насправді історизм, як було показано не тільки заперечує можливості суспільного розвитку, а навпаки – він пов'язаний із розкриттям діалектики минулого та майбутнього. Велику позитивну роль в обґрунтуванні цього синтезу відіграли, на думку автора, не тільки видатний соціолог неокатолицького спрямування Е. Дюркгайм, а й неодноразово згадувані класики «Анналів» М. Блок і Л. Февр [47, р. 81].

Водночас, за А. Туреном, саме національно-патріотична консолідація лежить в основі креативності Суб'єкту історії Нового і Новітнього часу. Адже *«Суб'єкт – це воля діяти і бути і визнаним як акт ор»*. Причому цей новий актор в умовах національної консолідації завжди виступає у нових соціальних ролях «працівника, батька, солдата або громадянина, учасника колективного творення, і саме для того, щоб бути персонажем індивідуалізованого життя, він повинен взяти участь у колективному творенні» [47, р. 242]. На думку автора втрата цих якостей почалась особливо активно мірою становлення суспільства масового споживання: «ті, хто споживає суспільні блага, замість того щоб творити та трансформувати їх, підпадають під владу того, хто спрямовує економіку, політику, інформацію» [47, р. 271].

Саме в момент цієї підміни базових мотивацій – за Е. Фроммом «прагнення бути» на «прагнення володіти» – і почалось остаточне переродження «розірваного модерну» у постмодерн, за якого *суб'єкт ніс в гот овності і до відповідальних конст рукт ивних дій почала вит існят ись суб'єкт ивізмом із його релят ивізацією всіх базових гуманіст ичних цінност ей, напрацьованих на національних та пат ріот ичних засадах ХІХ-ХХ ст оліт т я*. «Суб'єктивність зруйнувала Персональність, яка забезпечувала взаємну відповідність особистої поведінки і соціальних ролей, а також соціальні взаємодії та механізм соціалізації індивідів» [47, р. 245].

Унаслідок цього негативного явища, на думку А. Турена, і виникла позірна ультраревольюційна критика вад капіталізму під час подій 1968 р. з її підміною реальної боротьби за новий суспільний лад псевдорадикальною фразеологією. Тому цілком закономірно, що світ масової культури швидко комерціалізував формальну атрибутику «молодіжного бунту», масові анархістські заворушення швидко обернулись ще більшим знеособленням, яке досягається нині завдяки маніпулюванню свідомістю, придушенню свободи людини шляхом витіснення спільнот над нею інститутами повсякчасного контролю та нав'язаними ззовні алгоритмами буття. Все це *ст ає мож ливим саме внаслідок вт рат и будь-яких*

форм солідарності на патріотичних засадах, що й призвело до ісламсько-фундаменталістської навали на сучасний світ оглядно спустошений Захід.

Адже, як зазначає А. Турен, в даному випадку відбувається підміна історизму на антиісторизм (пост-історію), за якої за допомогою демагогії та деінтелектуалізації загалом фактично відбувається становлення орвеллівської антиутопії, де всі світоглядні цінності «поставлені з ніг на голову»: «Ідея пост-модерну описує... таку декомпозицію класичного образу суспільства. ...Цю ідею краще визначити як ідею пост-соціальної та пост-історичної ери. А ці маркери ще точніше, ніж ідея пост-модерну, вказують на розрив останніх століть» [47, р. 409]. Тому головне завдання західної еліти А. Туренові вбачається в тому, щоб її кращі представники будь-що відновили такий стан модерного суспільства, який би забезпечив відчуття людиною себе Суб'єктом, а не об'єктом історії: «Роль інтелектуалів повинна полягати в тому, щоб сприяти появі Суб'єкту, зміцнюючи волю та здібності індивідів як творців власного життя» [47, р. 419].

Особливо хотілося б підкреслити, що Ш. де Голль чудово усвідомлював цю небезпеку тотальної денаціоналізації. Як у своїй внутрішній, так і зовнішній політиці він робив усе можливе та неможливе для того, щоб загальмувати скочування людства у прірву, яке сьогодні жахливо прискорюється [48; 49].

Про це докладно писав уже згадуваний А. Мальро у розділі «Голос пам'яті» своїх знаменитих «Антимемуарів» уже після вимушеного відходу Президента від влади. Стисло перекажу основні ідеї цих спогадів. За словами А. Мальро Ш. де Голль переконаний, що головні проблеми Франції полягають у тому, що французи відмовилися від деголлівської «системи участі» (корпоративної єдності праці й капіталу, що складає сутність так званого дирижизму). Але на думку Ш. де Голля все це лише вияв, наслідок втрати французами свого високого призначення. Творець французького «економічного дива» ставить страшний діагноз: «країна обрала рак», маючи на увазі те, що «у французів зовсім не залишилось національних гордоців. Вони нічого не хочуть робити для Франції», а значить «з величчю покінчено». Саме з цієї причини, а не через політичну кризу, він, де Голль, хто довгі роки уособлював Францію і кого досі несла потужна хвиля народної підтримки, достроково подав у відставку з посади глави держави.

У цьому зв'язку А. Мальро також згадує слова Ш. де Голля, сказані коли у 1958 р. він прийшов до влади за кризи Четвертої республіки, що загрожувала перерости в громадянську війну: «Необхідно чітко собі уявляти: або французи хочуть будувати нову Францію, або в них опускаються руки. Будувати її без них я не буду». Великий політик також передбачає, що невдовзі прийде час, коли французи потребуватимуть таких, як він і А. Мальро особистостей, щоб знову «ми врятували батьківщину».

На мій погляд це також є точним передбаченням у світлі нинішньої кризи західних еліт, а точніше вже фактично панування антиеліт. Що ж до

співвідношення етнічності і патріотизму, то, за цілком громадянським визначенням Ш. де Голля, «французи – це ті, хто не хоче, щоб Франція помирала». З цього приводу А. Мальро також підкреслює, що Ш. де Голль ніколи не був шовіністом, а завжди був справжнім патріотом, хоча цього часто не розуміли його сучасники.

Крім того, Ш. де Голль передбачив нинішню системну кризу і саме тому категорично виступав проти посилення системи європейського парламентаризму, виникнення наддержавного ЄС. На його, як на мене також цілком справедливу думку, в такому вигляді Старий світ в принципі не здатен через свої системні вади долати важкі кризові стани. «Ми безумовно присутні при кінці Європи. Але чому парламентська демократія, ця розподільниця тютюнових кіосків, яка всюди агонізує, повинна відродити Європу? Це було б можливо лише за умови, що Франція знову стане Францією», – підкреслював Ш. де Голль.

Французький Президент переконаний, що унаслідок тотальної денаціоналізації в США, що претендують на статус світового гегемону, після смерті Дж. Кеннеді, тактичні плани дедалі більше починають переважати стратегічні, а СРСР (як і нинішня Росія) взагалі прагне за будь-яку ціну законсервувати наявний стан речей. І взагалі «весь світ уже одяг домашні капці» (а сьогодні ще й здебільшого живе у віртуальному світі замість реального). Також Ш. де Голль констатує, що ООН, в якій політики прагнуть збереження status quo нинішньої прогнилої системи лихварського капіталізму, вже «перетворилась на чорну кішку, яку ніхто не наважується прогнати». Все це різко посилює небезпеки глобального характеру, за всяку ціну усунути які прагнув найвидатніший за останніми опитуваннями француз. Відтак А. Мальро згадує його вислів: «Я прагнув підняти Францію проти кінця світу» [50, с. 290-413].

Проведений аналіз незаперечно свідчить про те, що втрата свого героїчного минулого фактично позбавляє не тільки західний світ, а й людство загалом будь-якого майбутнього, позаяк веде його до неминучого остаточного занепаду. Єдиний вихід – не подальша глобалізація за лекалами транснаціоналізму, а всеохопне національне відродження, що неможливе без повернення і максимальної активізації історичної пам'яті. І в цьому плані вивчення конструктивних аспектів політики пам'яті у Франції вкрай актуальне для України, для якої необхідність збереження суверенітету та територіальної цілісності є у повному сенсі доленосною.

Список використаних джерел та літератури

1. Шморгун О. Елітарний вимір демократії: проблема авторитарного лідерства. *Еліт а: вит оки, сут ніст ь, перспект ива*. К.: Т-во «Знання» України, 2011. С. 343-414.
2. Шморгун О. Типологічні характеристики модернізаційної моделі влади. *Модернізація і безпека розвитку в умовах глобалізації. Збірник наукових праць*. К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2016. С. 167-179.

3. Голль Ш. де. На острие шпаги. М.: Издательство «Европа», 2006. 240 с.
4. Вернан Ж.-П. Происхождение древнегреческой мысли. М.: Прогресс, 1988. 224 с.
5. Шмитт К. Государство и политическая форма. М.: Изд. дом ГУ-ВШЭ, 2010. 272 с.
6. Шмитт К. Номос Земли в праве народов *jus publicum eurgoraem*. СПб.: Владимир даль, 2008. 670 с.
7. Местр Ж.-М. де. Рассуждения о Франции. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1997. 216 с.
8. Бергсон А. Два источника морали и религии. М.: Канон, 1994. 384 с.
9. Шморгун О. Інноваційна стратегія побудови політичної влади в Україні. *Феномен інновації: освіт а, суспільст во, культ ура*. К.: Педагогічна думка, 2008. С. 305-417.
10. Историзм Жюлья Мішле. URL: http://roii.ru/publications/dialogue/article/72_4/gordon_a.v./historicism-of-jules-michelet
11. Хакимов Г. «Время большой длительности» Ф. Броделя как методологический принцип социально-гуманитарного познания. URL: http://vphil.ru/index.php?option=com_task=&id=&Itemid=52
12. Блок М. Апология истории, или ремесло историка. М.: Наука, 1986. 256 с.
13. Жорес Ж. Идеализм в истории. URL: <https://www.sensusnovus.ru/idea/2013/01/26/15604.html>
14. Lefebvre G. *Réflexions sur l'histoire*. Paris: François Maspero, 1978. 282 p.
15. Блок М. Феодальне суспільство. Книга друга. URL: <http://litopys.org.ua/bloch/blo08.htm>
16. Боден Ж. Метод лёгкого познания истории. М.: Наука, 2000. 412 с.
17. Bodin J. *Les six livres de la République*. P., 1583. URL: http://classiques.uqac.ca/classiques/bodin_jean/six_livres_republique/bodin_six_livres_republique.pdf
18. Шморгун О. Досягнення національної єдності: французька модель. URL: <http://hvylya.net/analytics/history/dosyagnennya-natsionalnoyi-yednosti-frantsuzka-model.html>
19. Обычаи и традиции Франции. URL: <https://guide.travel.ru/france/people/traditions/>
20. Жискар д'Эстен В. Власть и жизнь. М.: Международные отношения, 1990. 320 с.
21. Местр Ж. де. Сочинения. Четыре неизданные главы о России. Письма русскому дворянину об испанской инквизиции. СПб.: «Владимир Даль», 2007. 304 с.
22. Furet F. *Penser la Révolution française*. Paris: Gallimard, 1978. 259 p.
23. Курлански М. 1968. Год, потряс мир. М.: АСТ: АСТ МОСКВА; Владимир: ВКТ, 2008. 541 с.
24. Винайдення традиції. К.: Ніка-Центр, 2010. 448 с.
25. Delpard R. *La Fabuleuse Histoire du drapeau français*. Saint-Paul: éd. L. Souny, 2008. 192 p.
26. Dansette A. *Le Second Empire. Naissance de la France moderne*. P.: Hachette, 1976. 399 p.
27. Desternes S., Chandey H. *Napoléon III, homme du XX siecle*. P.: Hachette, 1961. 274 p.
28. Смирнов А. Империя Наполеона III. М.: Эксмо, 2003. 288 с.
29. Черкасов П. Наполеон III – император французов. *Новая и новейшая ист ория*. 2012. № 3. С. 197-216.
30. Housset G. La part de l'idéologie dans les campagnes de la Révolution et de l'Empire ou qu'est-ce qui pousse les soldat à aller au combat ? *Revue militaire générale*. № 56. P. 1-8. URL: https://www.penseemiliterre.fr/la-part-de-l-ideologie-dans-les-campagnes-de-la-revolution-et-de-l-empire-ou-qu-est-ce-qui-pousse-le-soldat-a-aller-au-combat-_114471_1013077.html
31. Шморгун О. Крах традиційної партійної системи у Франції та політичне протистояння на початку ХХІ століття. *Суспільно-політ ичні процеси*. 2020. № 2 (16). С. 219-275.
32. Кола Д. Политическая социология. М.: Весь мир; ИНФРА-М, 2001. 406 с.
33. Malraux A. Discours prononcé à l'Institut Charles-de-Gaulle le 23 novembre 1975 pour le cinquième anniversaire de la mort du général de Gaulle. URL: https://www.assemblee-nationale.fr/histoire/Andre-Malraux/discours_politique_culture/mort_de_gaulle.asp?fbclid=IwAR1kKddIv9Np3uTctF6NoPrOf_eaeCxx9gxzKp-Qdx6YJ9xj23c8TAiBZa4

34. Discours de Bayeux, 16 juin 1946. Présidant les fêtes organisées par la municipalité de Bayeux en commémoration de la libération de la cité et de sa visite en 1944, le général de Gaulle prononce un discours dans lequel il présente ses vues en matière constitutionnelle. URL: <https://www.charles-de-gaulle.org/wp-content/uploads/2017/03/Discours-de-Bayeux-16-juin-1946.pdf>
35. Agulhon M. Marianne au combat. L'imagerie et la symbolique républicaines de 1789 à 1880. Paris: Flammarion, 1979. 251 p.
36. Хаттон П. История как искусство памяти. СПб.: Издательство «Владимир Даль», 2004. 424 с.
37. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2014. 272 с.
38. Шморгун О. Модерні етнонаціональні процеси: потенціал антикризового розвитку України. *Проблеми всесвітньої історії: науковий журнал*. 2016. № 2. С. 30-49.
39. Ренан Е. Що таке нація? URL: <https://zbruc.eu/node/59455>
40. Пеги Ш. Наша юность. Мистерия о милосердии Ж. д'Арк. М.: Наука, 2001. 406 с.
41. De Saint-Exupéri A. Oeuvre. Moscou: Editions du progres, 1972. 413 p.
42. Голль Ш. де. Мемуары надежд. М.: Прогресс, 2000. 340 с.
43. Ландау А. Де Голль. М.: Энциклопедия-ру, 2016. 560 с.
44. Гонсалес-Мата Л. Невидимые властители: Записки агента. М.: Прогресс. 1983. 224 с.
45. У Франції облили фарбою бюст де Голля. URL: <https://ua.korrespondent.net/world/4241084-u-frantsii-oblyly-farbou-buist-de-hollia>
46. Франция. В поисках новых путей. М.: Издательство «Весь мир», 2007. 624 с.
47. Touraine A. Critique of Modernity. Paris: Fayard, 1992. 462 p.
48. Шморгун О. Демографічна катастрофа як чинник глобальної воєнної загрози. Частина 1. *Інформаційно-аналітична газет а «Контраст»*. URL: <https://www.kontrast.org.ua/news/2592.html>
49. Шморгун О. Демографічна катастрофа як чинник глобальної воєнної загрози. Частина 2. *Інформаційно-аналітична газет а «Контраст»*. URL: <http://www.kontrast.org.ua/news/2591.html>
50. Мальро А. Зеркало лимба: Сборник. М.: Прогресс, 1989. 544 с.

References

1. Shmorhun, O. (2011). Elitarnyy vymir demokratiyi: problema avtorytarnoho liderstva [The elitist dimension of democracy: the problem of authoritarian leadership]. *Elita: vytoky, sutnist', perspektyva* [Elite: origins, essence, perspective]. Kyiv: T-vo "Znannya" Ukrayiny, pp. 343-414. [In Ukrainian].
2. Shmorhun, O. (2016). Typolohichni kharakterystyky modernizatsiynoyi modeli vlady [Typological characteristics of the modernization model of power]. *Modernizatsiya i bezpeka rozvytku v umovakh hlobalizatsiyi. Zbirnyk naukovykh prats'* [Modernization and security of development in the context of globalization. Collection of scientific works]. Kyiv: DU "Instytut vsesvitn'oyi istoriyi NAN Ukrayiny", pp. 167-179. [In Ukrainian].
3. Goll', Sh. de. (2006). *Na ostriye shpagi* [On the edge of the sword]. Moskva: Izdatel'stvo "Yevropa". [In Russian].
4. Vernan, ZH.-P. (1988). *Proiskhozhdeniye drevnegrecheskoy mysli* [The origin of ancient Greek thought]. Moskva: Progress. [In Russian].
5. Shmitt, K. (2010). *Gosudarstvo i politicheskaya forma* [State and political form]. Moskva: Izd. dom GU-VSHE. [In Russian].
6. Shmitt, K. (2008). *Nomos Zemli v prave narodov jus publicum europaeum* [Nomos of the Earth in the law of peoples jus publicum europaeum]. SPb.: Vladimir dal'. [In Russian].
7. Mestr, ZH.-M. de. (1997). *Rassuzhdeniya o Frantsii* [Reasoning about France]. Moskva: "Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya" (ROSSPEN). [In Russian].

8. Bergson, A. (1994). *Dva istochnika morali i religii* [Two sources of morality and religion]. Moskva: Kanon. [In Russian].
9. Shmorhun, O. (2008). Innovatsiyna stratehiya pobudovy politychnoyi vlady v Ukrayini [Innovative strategy for building political power in Ukraine]. *Fenomen innovatsiyi: osvita, suspil'stvo, kul'tura* [The phenomenon of innovation: education, society, culture]. Kyiv: Pedahohichna dumka, pp. 305-417. [In Ukrainian].
10. *Istoryzm Zhyulya Mishle* [Historicism of Jules Michelet]. [Online]. Available from: http://roii.ru/publications/dialogue/article/72_4/gordon_a.v./historicism-of-jules-michelet [In Ukrainian].
11. Khakimov, G. "*Vremya bol'shoy dlitel'nosti*" F. Brodelya kak metodologicheskii printsip sotsial'no-gumanitarnogo poznaniya ["Time of great duration" F. Braudel as a methodological principle of social and humanitarian knowledge.]. [Online]. Available from: http://vphil.ru/index.php?option=com_task=&id=&Itemid=52 [In Russian].
12. Blok, M. (1986). *Apologiya istorii, ili remeslo istorika* [Apology of history, or the craft of a historian]. Moskva: Nauka. [In Russian].
13. Zhores, Zh. *Idealizm v istorii* [Idealism in history]. [Online]. Available from: <https://www.sensusnovus.ru/idea/2013/01/26/15604.html> [In Russian].
14. Lefebvre, G. (1978). *Réflexions sur l'histoire*. Paris: François Maspero. [In French].
15. Blok, M. *Feodal'ne suspil'stvo. Knyha druha* [Feudal society. Book two]. [Online]. Available from: <http://litopys.org.ua/bloch/blo08.htm> [In Ukrainian].
16. Boden, Zh. (2000). *Metod logkogo poznaniya istorii* [Method of easy cognition of history]. Moskva: Nauka. [In Russian].
17. Bodin, J. (1583). *Les six livres de la République*. Paris. [Online]. Available from: http://classiques.uqac.ca/classiques/bodin_jean/six_livres_republique/bodin_six_livres_republique.pdf [In French].
18. Shmorhun, O. *Dosyahnennyya natsional'noyi yednosti: frantsuz'ka model'* [Achieving national unity: the French model]. [Online]. Available from: <http://hvylyya.net/analytics/history/dosyagnennyya-natsionalnoyi-yednosti-frantsuzka-model.html> [In Ukrainian].
19. *Obychai i traditsii Frantsii*. [Customs and traditions of France]. [Online]. Available from: <https://guide.travel.ru/france/people/traditions/> [In Russian].
20. Zhiskar, d'Esten V. (1990). *Vlast' i zhizn'* [Power and life]. Moskva: Mezhdunarodnyye otnosheniya. [In Russian].
21. Mestr, Zh. de. (2007). *Sochineniya. Chetyre neizdannyye glavy o Rossii. Pis'ma russkomu dvoryaninu ob ispanskoj inkvizitsii* [Compositions. Four unpublished chapters on Russia. Letters to a Russian nobleman about the Spanish Inquisition]. SPb.: "Vladimir Dal". [In Russian].
22. Furet, F. (1978). *Penser la Révolution française*. Paris: Gallimard. [In French].
23. Kurlanski, M. (2008). *1968. God, potryas mir* [1968. Year, shook the world]. Moskva: AST: AST MOSKVA; Vladimir: VKT. [In Russian].
24. (2010). *Vynaydennyya tradytsiyi* [Invention of tradition]. Kyiv: Nika-Tsentr. [In Ukrainian].
25. Delpard, R. (2008). *La Fabuleuse Histoire du drapeau français*. Saint-Paul: éd. L. Souny. [In French].
26. Dansette, A. (1976). *Le Second Empire. Naissance de la France moderne*. Paris: Hachette. [In French].
27. Desternes, S. Chandey, H. (1961). *Napoléon III, homme du XX siècle*. Paris: Hachette. [In French].
28. Smirnov, A. (2003). *Imperiya Napoleona III* [The Empire of Napoleon III]. Moskva: Eksmo. [In Russian].
29. Cherkasov, P. (2012). Napoleon III – imperator frantsuzov [Napoleon III – Emperor of the French]. *Novaya i noveyshaya istoriya* [Modern and Contemporary history], 3, pp. 197-216. [In Russian].

30. Housset, G. La part de l'idéologie dans les campagnes de la Révolution et de l'Empire ou qu'est-ce qui pousse les soldats à aller au combat ? *Revue militaire générale*, 56, pp. 1-8. [Online]. Available from: https://www.penseemiliterre.fr/la-part-de-l-ideologie-dans-les-campagnes-de-la-revolution-et-de-l-empire-ou-qu-est-ce-qui-pousse-le-soldat-a-aller-au-combat-_114471_1013077.html [In French].
31. Shmorhun, O. (2020). Krakh tradytsiynoyi partiynoyi systemy u Frantsiyi ta politychne protystoyannya na pochatku XXI stolittya [The collapse of the traditional party system in France and the political confrontation at the beginning of the XXI century]. *Suspil'no-politychni protsesy* [Socio-political processes], 2, (16), pp. 219-275. [In Ukrainian].
32. Kola, D. (2001). *Politicheskaya sotsiologiya* [Political Sociology]. Moskva: Ves' mir; INFRA-M. [In Russian].
33. Malraux, A. *Discours prononcé à l'Institut Charles-de-Gaulle le 23 novembre 1975 pour le cinquième anniversaire de la mort du général de Gaulle*. [Online]. Available from: https://www.assemblee-nationale.fr/histoire/Andre-Malraux/discours_politique_culture/mort_de_gaulle.asp?fbclid=IwAR1kKddIv9Np3uTctF6NoPrOf_eaeCxx9gxzKp-Qdx6YJ9xj23c8TAiBZa4 [In French].
34. Discours de Bayeux, 16 juin 1946. Président les fêtes organisées par la municipalité de Bayeux en commémoration de la libération de la cité et de sa visite en 1944, le général de Gaulle prononce un discours dans lequel il présente ses vues en matière constitutionnelle. [Online]. Available from: <https://www.charles-de-gaulle.org/wp-content/uploads/2017/03/Discours-de-Bayeux-16-juin-1946.pdf> [In French].
35. Agulhon, M. (1979). *Marianne au combat. L'imagerie et la symbolique républicaines de 1789 à 1880*. Paris: Flammarion. [In French].
36. Khatton, P. (2004). *Istoriya kak iskusstvo pamyati* [History as the art of memory]. SPb.: Izdatel'stvo Vladimir Dal'. [In Russian].
37. Nora, P. (2014). *Teperishnye, natsiya, pam'yat'* [Present, nation, memory]. Kyiv: TOV "Vydavnytstvo "Klio". [In Ukrainian].
38. Shmorhun, O. (2016). Moderni etnonatsional'ni protsesy: potentsial antykryzovoho rozvytku Ukrayiny [Modern ethno-national processes: the potential of anti-crisis development of Ukraine]. *Problemy vsesvitn'oyi istoriyi: naukovyy zhurnal* [Problems of world history: a scientific journal], 2, pp. 30-49. [In Ukrainian].
39. Renan, E. *Shcho take natsiya?* [What is a nation?]. [Online]. Available from: <https://zbruc.eu/node/59455> [In Ukrainian].
40. Pegi, Sh. (2001). *Nasha yunost'. Misteriya o miloserdiu Zh. d'Ark* [Our youth. The Mystery of Mercy J. D'Arc]. Moskva: Nauka. [In Russian].
41. De Saint-Exupéri, A. (1972). *Oeuvre*. Moscou: Editions du progres. [In French].
42. Goll', Sh. de. (2000). *Memuary nadezhd* [Memoirs of Hopes]. Moskva: Progress. [In Russian].
43. Landau, A. (2016). *De Goll'* [De Gaulle]. Moskva: Entsiklopediya-ru. [In Russian].
44. Gonsales-Mata, L. (1983). *Nevidimyye vlastiteli: Zapiski agenta* [Invisible rulers: Notes of an agent]. Moskva: Progress. [In Russian].
45. *U Frantsiyi oblyly farboyu byust de Hollya* [In France, painted a bust of de Gaulle]. [Online]. Available from: <https://ua.korrespondent.net/world/4241084-u-frantsii-oblyly-farbou-buist-de-hollia> [In Ukrainian].
46. (2007). *Frantsiya. V poiskakh novykh putey* [France. Looking for new ways]. Moskva: Izdatel'stvo "Ves' mir". [In Russian].
47. Touraine, A. (1992). *Critique of Modernity*. Paris: Fayard. [In French].
48. Shmorhun, O. Demografichna katastrofa yak chynnyk hlobal'noyi voyennoyi zahrozy. Chastyna 1 [Demographic catastrophe as a factor in the global military threat. Part 1]. *Informatsiyno-analitychna hazeta "Kontrast"* [Information and analytical newspaper "Contrast"]. [Online]. Available from: <https://www.kontrast.org.ua/news/2592.html> [In Ukrainian].

49. Shmorhun, O. Demografichna katastrofa yak chynnyk hlobal'noyi voyennoyi zahrozy. Chastyna 1 [Demographic catastrophe as a factor in the global military threat. Part 2]. *Informatsiyno-analitychna hazeta "Kontrast"* [Information and analytical newspaper "Contrast"]. [Online]. Available from: <http://www.kontrast.org.ua/news/2591.html> [In Ukrainian].
50. Mal'ro, A. (1989). *Zerkalo limba: Sbornik* [Limb mirror: Collection]. Moskva: Progress. [In Russian].

Шморгун А.А. Историческая память в процессе формирования и воспроизводства современной национальной идентичности: французский опыт (Часть 2).

Статья посвящена исследованию роли исторической традиции и национальной памяти в формировании современных типов этнонациональной идентичности и механизмов консолидации граждан на этапе становления французского государства современного типа. В этой связи проанализированы различные версии французской исторической традиции у представителей исторических и историографических школ, взаимно конкурирующих в наше время за статус творцов общепризнанного толкования важных исторических событий.

Установлено, что последовательная патристическая мотивация, благодаря которой обеспечивают формирование и реализация инновационного потенциала народа и социальная активность ориентированного на преодоление любых кризисных вызовов креативного ядра нации, возникает только путем максимального содержания национального синтеза существующих традиций французской исторической школы. В частности эффективность политической памяти обеспечивается благодаря тому, что позитивно воздействующие на динамику национально-патристических мотиваций и чувств символы, традиции и исторические знаки неминусом (и часто вполне сознательно) наполняются качественно новыми смыслами и ценностями, на основе которых формируются уже современные представления об ответственном исполнении своего национального долга, самоотверженности и даже жертвенности в служении высшим идеалам Родины.

Доказана полная несостоятельность неолиберальной и леворадикальной критической теории и практики голлизма, консервативные элементы которой, в частности апеллирование к героическому прошлому, совершенно не тождественны как проявлениям средневековой архаики, так и чуть ли не неонацистским политическим пристрастиям. Напротив, типологическая близость бонапартизма и голлизма обусловлена как раз их способностью к эффективному противостоянию одинаково разрушительным для национального государства реакционной и революционной версиям экстремизма.

Далее раскрыта исключительная актальность использования исторической памяти с целью формирования собственной традиционалистской и авторитарной харизмы (в их взаимосвязи) создателем и первым президентом Пятой республики Ш. де Голлем в процессе его противостояния антинациональным провокациям ультраправого и ультралевых типов.

Ключевые слова: историческая память в Франции, патристическая мотивация, голлизм как авторитаризм, опасность этнофундаментализма.

Shmorhun O. Historical Memory in the Process of Formation and Reproduction of Modern National Identity: the French Experience (Part 2).

The article is devoted to the study of the role of historical tradition and national memory in the formation of modern types of ethno-national identity and mechanisms of consolidation of citizens at the stage of formation of the French state of the modern type. In this regard, various versions of French history were analyzed by representatives of historical and historiographical schools, which still compete with each other for the status of creators of a generally accepted interpretation of important historical events.

It was found that consistently patriotic motivation, which ensures the formation and realization of the innovative potential of the people and social activity of this creative core of the nation, aimed at overcoming any crisis challenges, is formed only on the basis of maximum meaningful synthesis of

existing interpretations of French history. In particular, the effectiveness of memory policy is ensured by the fact that symbols, traditions and historical monuments that positively influence the dynamics of national-patriotic motivations and feelings are inevitably (and often, quite consciously) filled with qualitatively new meanings and values.

The complete failure of neoliberal and left-wing radical critiques of Holism's theory and practice has been proved, the conservative elements of which, in particular the appeal to the heroic past, are not at all identical with medieval archaism and almost neo-Nazi political preferences. On the contrary, the typological similarity of Bonapartism and Hollism is due precisely to their ability to effectively oppose reactionary and revolutionary extremism, which is equally destructive to the nation-state.

In this regard, the exceptional relevance of the use of historical memory to form their own traditionalist and authoritarian charisma (in their relationship) by the creator and first president of the Fifth Republic Charles de Gaulle in the process of his opposition to anti-national provocations of far-right and far-left.

Keywords: *historical memory of France, patriotic motivation, holism Gaullism as an authoritarianism, danger of the ethno fundamentalism.*

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94:327(47+57)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2021-16-2>

Кордун О.О.

<https://orcid.org/0000-0002-2080-7624>

ЗБРОЙНІ КОНФЛІКТИ ТА НЕВИЗНАНІ «РЕСПУБЛІКИ» ЯК ІНСТРУМЕНТИ ВПЛИВУ РОСІЇ НА ПОСТРАДЯНСЬКІ КРАЇНИ

Дослідження є спробою узагальнення практики реалізації Росією своїх впливів на пострадянському просторі в контексті гібридної агресії як суті міжнародної політики РФ в цьому регіоні. Основне вістря цієї агресії спрямоване проти тих країн з числа республік колишнього СРСР, які задекларували свій чіткий курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію (Україна, Грузія і Молдова) та таким чином стоять на заваді реалізації імперських амбіцій Росії.

Задля здійснення своїх планів Росія комплексно використовує широкий спектр інструментів та методів впливу як невійськового («soft power»), так і військового («hard power») характеру. Такий вплив здійснюється системно, протягом багатьох років та має комплексний і всеосяжний характер у різних сферах. До того ж методи і способи впливу, як і їх пріоритетність, не є сталими і різняться залежно від країни їх застосування.

Серед них не останнє місце відведене Росією маніпуляціям збройними конфліктами, що є частиною добре відпрацьованого цією країною механізму ведення т.зв. гібридних воєн з метою зміцнення свого геополітичного впливу. Підтримка чи використання певних сил у активних збройних конфліктах або ж загроза відновлення активної фази «заморожених» збройних конфліктів можуть виступати серйозним інструментом зовнішньополітичного тиску та надають Москві реальні військово-політичні переваги в регіоні.

Такі конфлікти справляють вирішальний вплив на порядок денний країн їх локалізації та приносять колосальні збитки для їх економічного та людського потенціалу. «Заморожені» конфлікти в Грузії та Молдові, як і досі активний конфлікт на сході України, стали явними перешкодами для швидкого просування цих країн на шляху європейської та євроатлантичної інтеграції та створюють вкрай негативне тло для їх демократичного та економічного розвитку.

Оскільки Росія наразі не досягла своїх цілей в зонах конфліктів в Україні, Грузії та Молдові, найбільш ймовірно, що у найближчій перспективі не варто очікувати суттєвих позитивних змін у їх врегулюванні. Одним з найбільш ефективних механізмів убезпечення від експансіоністських зазіхань Росії для цих країн може стати максимальне зближення з ЄС та НАТО, а в перспективі – і вступ до цих організацій. Такий крок стане й своєрідною перемогою у гібридній війні з Росією. Адже саме заради недопущення такого варіанту Росією були створені та/або підтримуються згадані вище зони нестабільності.

Ключові слова: *пострадянський простір, Росія, вплив, невизнані держави, збройні конфлікти*

Перехід Росії на початку 2000-х рр. до активної фази економічної та політичної експансії щодо колишніх союзних республік СРСР, а також відкрита збройна агресія щодо суверенних держав – Грузії (2008) та України (2014) –

зумовлює необхідність якісної переоцінки мети та інструментів впливу РФ на т. зв. пострадянському просторі (який давно вже не є цілісним регіоном) та підштовхує до кардинального переосмислення історії та досвіду пострадянських країн.

Дослідженнями різних аспектів ситуації в «невизнаних республіках» на пострадянському просторі, причин і характеру конфліктів в цьому регіоні займалося широке коло науковців, серед яких варто зазначити таких українських вчених як Г. Перепелицю [1], О. Маначинського [2], К. Поліщука [3], В. Мандрагеля [4], Т. Далявську [5], російських – А. Здравомислова [6], К. Мяло [7], В. Пряхіна [8], західних – Дж. Х'юджеса [9], Д. Лінча [10] та ін.

Спроба анексії Криму, війна на Сході України актуалізували наукові дослідження історії та сьогодення цих «республік». Ці події змінюють і увиразнюють наше розуміння сутності так званих «невизнаних держав» на пострадянському просторі. Серед актуальних українських досліджень останнього часу варто виділити публікації В. Горбуліна [11], Є. Магди [12], Р. Додонова [13], І. Зельмановича [14], О. Алексейченка [15], І. Мельничука [16], колективні монографії «Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору» [17], «Режим Путіна: перезавантаження-2018» [18], «Онтологія війни та миру: безпека, стратегія, смисл» [19], «Донбас в етнополітичному вимірі» [20], «Донбас і Крим: ціна повернення» [21] та інші, в яких по-новому розкривається роль та цілі Російської Федерації на території колишнього Радянського Союзу. Про агресивну сутність «путінізму» йдеться у монографії В. Ткаченка [22].

Однак продовження російської гібридної агресії щодо України, Грузії та інших пострадянських країн залишає актуальним завданням подальшого дослідження практики реалізації Росією своїх впливів на території колишнього Радянського Союзу в контексті політичної, економічної та військової експансії як суті міжнародної політики РФ в цьому регіоні.

Метою даної статті є спроба осмислення реальної ролі Російської Федерації у збройних конфліктах, створенні та підтримці сепаратистських політико-територіальних утворень у пострадянських країнах.

Зокрема, важливими для перспектив України є відповіді на такі питання:

– Як можна охарактеризувати політику Російської Федерації, яку вона здійснює щодо пострадянських країн?

– Які цілі переслідує Росія в цьому регіоні та для чого витрачає значні кошти на утримання невизнаних «республік» та підтримання тліючих конфліктів?

– Якими наслідки є наслідки такої російської політики? Чи відповідає вона інтересам України та інших країн, що входили до СРСР?

– Якою повинна бути реакція цих країн на політику, що здійснюється РФ?

Ключовою характеристикою сучасної зовнішньої політики Росії щодо «ближнього зарубіжжя» є реалізація нею «нової доктрини обмеженого

суверенітету» або «доктрини Путіна» [23].

Головні ідеї та основні елементи цього підходу були сформульовані у офіційних документах на кшталт Воєнної доктрини (в редакціях 1993, 2000, 2010 та 2014 рр.), Концепції зовнішньої політики та Стратегії національної безпеки Російської Федерації, у публічних виступах російського Президента, зокрема у: Зверненні до двох палат Федеральних зборів країни у зв'язку з пропозицією «Державної ради Республіки Крим про прийняття республіки до складу РФ» («Кримська промова», березень 2014 р.); «Валдайській промові» жовтень 2014 р.; Зверненні до Федеральних зборів РФ, грудень 2014 р., статтях В. Путіна «Росія і світ, що змінюється» від лютого 2021 р. чи про «Про історичну єдність росіян та українців» від липня 2021 р.

Як випливає з аналізу цих документів, на глобальному рівні Російська Федерація прагне позиціонувати себе як окремий незалежний полюс у багатополлярному світовому порядку та залишитись впливовим центром інтеграції в Євразії, передусім – на т. зв. пострадянському просторі. Росія хоче мати вирішальний вплив на зовнішню та внутрішню політику колишніх республік СРСР, які вважаються зоною її пріоритетних геополітичних інтересів. У межах цієї концепції пострадянські країни фактично позбавляються права на реальну незалежність, і наділяються лише таким суверенітетом, який відповідає «життєво важливим інтересам Росії». Модель відносин, яку просуває Москва, базується не на співпраці між рівними партнерами, а на вимогах безумовного прийняття російської гегемонії у регіоні.

Основними аргументами величі Росії та її претензій на особливе місце у міжнародних політичних та економічних відносинах, наведеними Путіним, виступають: розмір її території та багатства її надр, наявність у неї сил стратегічного ядерного стримування, а також «доведені таланти у сфері виробництва культурних цінностей». Такими «концептуальними аргументами» виправдовується «легітимність» як агресії РФ в Україні і анексія Криму, так і інтервенції в Грузії у 2008 р.

Бажання низки країн Східної Європи, зокрема України, приєднатися до системи колективної безпеки в особі НАТО розглядається виключно крізь призму глобального протистояння Заходу з Росією і вважається порушенням «вивіреного десятиліттями військово-політичного балансу». А стремління громадянського суспільства України, Молдови, Грузії, Киргизстану звільнитися від пут пострадянських неопатримоніальних режимів розглядається виключно як «спроби США займатися політичною інженерією» в регіонах, традиційно важливих для Росії.

На практиці ця доктрина реалізовується у форматі політичної, економічної та військової експансії Росії, яка пройшла кілька етапів в просторі і часі, розпочавшись ще в останні роки існування СРСР.

Основне вістря російської агресії було спрямоване проти тих країн пострадянського простору, які задекларували свій чіткий курс на європейську

та євроатлантичну інтеграцію (Україна, Грузія і Молдова) та таким чином стоять на заваді реалізації імперських амбіцій Росії. Тобто, не маючи змоги запропонувати привабливі і ефективні моделі інтеграції, Росія намагається не допустити розвитку альтернативних варіантів інтеграції на пострадянському просторі. В іншому разі, це поставило б під сумнів її верховенство і вплив в регіоні.

Для реалізації своїх планів Росія комплексно використовує широкий спектр інструментів та методів впливу як невійськового («soft power»), так і військового («hard power») характеру. Йдеться про пропаганду, фінансову підтримку лояльних партій/політиків і журналістів, стимулювання корупції, політичний шантаж, реалізацію інших проектів, спрямованих на забезпечення, збереження і посилення російського впливу на оборонну, політичну, економічну, мовно-культурну та інші сфери, а також економічний тиск, кібервійни, диверсії, загрозу застосування військової сили, пряму збройну агресію тощо.

Британський дослідник Б. Сілі згрупував інструменти і методологію ведення гібридної війни Росією (в його термінології – «сучасного російського конфлікту») в сім основних блоків: політичний конфлікт; культура і управління; економіка та енергетика; військова влада; дипломатія і громадська діяльність; інформаційна та описово-оповідна війна. Сьомий елемент, який їх об'єднує у єдине ціле, забезпечує реалізацію впливу у різних сферах в межах єдиного плану відповідно до поставленої мети, забезпечує її змістовне і ресурсне наповнення, – командування і контроль [24]. За його визначенням, «сучасний російський конфлікт» – це складна і інтегрована форма державного впливу, тісно пов'язана з політичними цілями. Це політична війна, навколо якої склався повний набір державних прийомів і інструментів впливу. За підрахунками Б. Сілі, Росія оперує щонайменше 50 такими інструментами.

Такий вплив здійснюється системно, протягом багатьох років, із застосуванням широкого спектру інструментів та методів у різних сферах, має комплексний і всеосяжний характер. Він спрямовується як на персоналії, так і на інститути чи процеси, та реалізовується не лише на пострадянському просторі, а у глобальному масштабі. Як зазначається у спеціальній доповіді глави розвідувального Міноборони Сполучених Штатів С. Бар'єра Комітету Сенату США з питань збройних сил [25, р. 18-48.], для досягнення своїх цілей, які вона розуміє крізь призму глобального протистояння з США, Росія використовує множини конфліктів, в які залучені як США, так і Росія: Куба, Венесуела, Нікарагуа, Лівія, Сирія, Афганістан, КНДР, іранська ядерна проблема, арктичне протиборство, африканські кампанії та багато-багато іншого.

Методи і способи впливу, як і їх пріоритетність, не є сталими. Вони змінюються в часі на основі отриманого досвіду, розробки нових інструментів та оцінки реакції Заходу. Наприклад, в Україні та Грузії ми спостерігаємо

відмову Росії від засобів «м'якої сили» на користь «жорсткої сили». Окрім того Росія поступово змінила свою початкову амбіційну мету в Україні («проект Новороссія») на користь підтримання постійного конфлікту низької інтенсивності, який має на меті перешкодити інтеграції України до західних структур безпеки [26].

Не останнє місце в цьому арсеналі засобів відведене Росією маніпуляції збройними конфліктами на територіях колишнього Радянського Союзу. А утворені в результаті їх «заморожування» псевдодержавні утворення виступають одним з потужних інструментів широкомасштабної гібридної агресії Російської Федерації з метою утримання свого геополітичного домінування в цьому регіоні.

Навіть на етапі латентної експансії (1990-1996), політично та військово слабка Росія, якій доводилося вирішувати низку внутрішніх проблем (у Татарстані, Чечні, Інгушетії, Якутії тощо), брала участь у низці збройних конфліктів, деякі з яких тривають і досі: вірмено-азербайджанський (карабаський) (1988-1994); грузино-південноосетинський (1991-1992); грузино-абхазський (1992-1994); придністровський (1992); чеченський (перший етап, 1994-1996), у Таджикистані (1992-1997).

На етапі розширення експансії (1996 – початок 2000-х рр., приблизно до кінця 2004 р.) для реалізації своїх планів на пострадянському просторі Росія почала дедалі частіше вдаватися до «жорсткої сили». Найбільш яскравою ілюстрацією такої політики Росії стала т.зв. Друга чеченська війна (1999-2009). А з часу війни у Грузії у серпні 2008 р. можна говорити про явну і неприховану експансію із застосуванням всього арсеналу «жорсткої сили» – від економічних важелів до прямої збройної агресії та окупації частини території.

Пік цієї агресивної політики припав на початок 2014 р., коли Росія розпочала відкриту фазу гібридної агресії проти України, відкинувши всю систему міжнародного права, яка склалася у світі після Другої Світової війни. З цього моменту дії Росії повністю відповідають визначенню та ознакам агресії, встановлених ще у грудні 1974 р. резолюцією 3314 (XXIX) Генасамблеї ООН [27].

Роль Росії як агресора чітко зафіксована у низці резолюцій ГА ООН та ПАСС. Наприклад, у резолюції січня 2018 р. Парламентська асамблея Ради Європи посилалася на «триваючу російську війну проти України, яка ведеться в деяких районах Донецької та Луганської областей» [28].

Численні міжнародні організації, зокрема прокуратура Міжнародного кримінального суду, підтвердили у звіті від грудня 2019 р., що «прямі військові дії між відповідними збройними силами Російської Федерації та Україною свідчать про існування міжнародного збройного конфлікту на сході України» [29].

Водночас, фіксація такої експансії науковцями тривалий час була ускладнена з багатьох причин.

1) «Гібридний» характер агресії, коли агресор не визнає свою роль як безпосереднього учасника збройного конфлікту, натомість намагаючись ідентифікувати себе як «миротворця» та приписати об'єктові нападу роль нападника.

2) Існування реальних етнічних, політичних, соціокультурних чи/та соціально-економічних підстав для протистояння, які маскують той факт, що такі конфлікти у більшості своїй є штучно підтримуваними і керованими зовні.

3) Розтягнутість у часі, багатоетапність і повзучий характер російської експансії (для Грузії та Молдови – протягом 1992-2008 рр. та у наш час, для України – з 1992 до початку активної фази у 2014 р.).

4) Складність юридичного доведення причетності тих чи інших осіб, структур чи держав до ініціювання та організації збройного конфлікту внаслідок маскування реальних політичних цілей та перешкод для моніторингу ситуації в зонах таких конфліктів з боку незалежних міжнародних організацій.

5) Інтелектуальна залежність від російських наративів та/або надмірна академічна політкоректність, які не дозволяли однозначно інтерпретувати ситуацію в Молдові чи Грузії як російську окупацію (ефективний контроль за територіями).

Однак нові матеріали, дослідження ситуації на окупованих територіях Грузії та Молдови та досвід, накопичений Україною за останні роки, дає достатньо підстав стверджувати, що збройні конфлікти та утворені в їх результаті псевдодержави є одним з інструментів гібридної агресії Російської Федерації на пострадянському просторі з метою повернення свого геополітичного впливу в цьому регіоні.

«Маніпулювання конфліктами» дозволяє демонструвати контроль чи, принаймні, вплив на проблемні регіони, а отже маркувати себе як впливового регіонального чи світового гравця. Таким чином, за рахунок «ближнього зарубіжжя» Росія поповнює дефіцит свого глобального впливу. У зовнішньополітичній сфері Росія хоче закріпити за собою виключне право на контроль хоча б за тією частиною Європи, яка не належить до НАТО й ЄС [30].

Ці збройні конфлікти мають різні типи, причини, номінальних учасників та свій перебіг. Вони є різними за своїми масштабами і наслідками. Спільним є явна чи прихована участь в них Росії, що *de facto* є військовим втручанням у конфлікт на боці однієї з ворогуючих сторін.

У більшості випадків такою стороною є «сепаратисти»/інсургенти/«повстанці» – певні збройні угруповання, які виступають проти законного центрального уряду під гаслами самовизначення та відокремлення. Так було в Молдові, Абхазії, Південній Осетії, на Донбасі та в Криму. Виняток складає випадок Таджикистану, де Росія надала військову допомогу залежному від Росії центральному уряду, та формально міждержавний вірмено-азербайджанський конфлікт за Нагірний Карабах, де

Росія намагалася створити систему залежностей для двох країн, водночас надаючи явну перевагу Вірменії.

Тобто участь Росії у збройних конфліктах є частиною добре відпрацьованого цією країною механізму ведення т.зв. гібридних воєн, які відіграють дедалі більшу роль у російському військовому дискурсі [31] на пострадянському просторі в цілому та в конфлікті з Україною зокрема. Тактика створення «незалежних республік» виявилася настільки успішною в підриві державності Грузії й Молдови, що Кремль вирішив використати її ще й на Сході України. Виключенням стало лише російське вторгнення в Крим. На відміну від інших випадків агресії, Москва анексувала український півострів відкрито, а отже взяла на себе відповідальність за вчинок. Це призвело до запровадження серйозних санкцій, які діють до нині [32].

У найбільш загальному вираженні, механізм участі Росії в збройних конфліктах на пострадянському просторі виглядає таким чином:

- розпалювання/підтримка певного внутрішньодержавного / міждержавного конфлікту – провокування/допущення кризи у конфлікті;
- доведення кризи до стадії збройного протистояння;
- втручання Росії у вигляді «миротворця»/захисника інтересів певної групи населення відповідних країн («рускоговорящіє», громадяни РФ тощо);
- «заморожування» конфлікту (фактично – недопущення його реального вирішення), маючи на меті збереження впливу на сторони конфлікту через нав'язування різного роду «переговорів», «процесів мирного урегулювання» тощо;
- створення/підтримка в зоні «замороженого конфлікту» політико-територіального утворення, яке позиціонує себе в якості незалежної «республіки»;
- активізація/ескалація збройного конфлікту у потрібний для тиску момент.

Описана вище схема участі Росії в збройних конфліктах подібна до викладу бачення військовим керівництвом Російської Федерації сучасних гібридних воєн [33] – так званої «доктрини Герасимова» (В. Герасимов – генерал армії, Начальник Генерального штабу Збройних сил Російської Федерації — перший заступник міністра оборони Російської Федерації з 9 листопада 2012 р. [34]).

Такі конфлікти справляють вирішальний вплив на порядок денний країн їх локалізації та приносять колосальні збитки для їх економічного та людського потенціалу.

Так, за даними українського дослідника О. Лавера [35], війна у Придністров'ї в 1992 р. забрала життя 3,7 тис. осіб. У війні в Абхазії в 1992-1994 рр. загинуло близько 6,8 тис. осіб. У Південній Осетії у 1991-1992 рр. загинуло і пропало безвісти з обох боків близько 1,1 тис. осіб, у 2008 – більше 500 осіб, до того ж налічується до 400 тис. грузинів-біженців з території Цхінвальського регіону Грузії. У конфлікті за Нагірний Карабах протягом 1988-1994 рр. зафіксовано близько 30 тис. загиблих. Шокуючими є цифри втрат у

громадянській війні в Таджикистані (1992-1997). Всі втрати – вбиті, поранені, ті, хто пропав безвісти, або захворів, склали 500 тис. осіб. Лише загиблі становлять більше 50 тис. осіб, 1,5 млн. внутрішніх біженців, понад 120 тис. змушені були тікати до Афганістану.

Управління Верховного комісара ООН з прав людини оцінює загальну кількість жертв конфлікту в Україні із 14 квітня 2014 р. до 31 січня 2021 р. у розмірі 13,1-13,3 тис. осіб (серед них не менше ніж 3375 цивільних осіб, приблизно 4150 українських військових й орієнтовно 5700 членів збройних угруповань). Також у цей період приблизно 29,5-33,5 тис. людей дістали поранення [36]. Українські експерти вважають, що якщо у розрахунок також додати втрати людського капіталу, екологічні, гуманітарні та політичні збитки, а також поточні видатки на армію, тимчасово переміщених осіб і потенційні збитки, то загальна сума втрат України від агресії Росії може становити від 300 млрд. доларів [37].

Згідно з дослідженням австралійського Інституту економіки та миру в Сідней, лише за один 2016 рік Україна втратила 20,4% ВВП або 66,7 млрд. доларів. За п'ять років ця сума виростає до більш ніж 330 млрд. доларів [38].

З огляду на викладені цифри, підтримка певних сил у активних збройних конфліктах чи загроза відновлення активної фази «заморожених» збройних конфліктів можуть виступати серйозним інструментом зовнішньополітичного тиску та надають Москві реальні військово-політичні переваги в регіоні.

Заморожені конфлікти:

– Відволікають значні матеріальні та людські ресурси, які могли б використовуватися для розвитку економіки та обороноздатності таких країн.

– Гальмують економічні та демократичні перетворення, змушуючи уряди вдаватися до непопулярних, нерідко авторитарних рішень.

– Підривають авторитет центральної влади, яка (в разі здійснення проти неї інформаційної війни) виглядає в очах населення як така, що нібито «неспроможна забезпечити захист своєї території», «веде війну з власним народом», «наживається на війні» тощо.

– Роблять ослаблені внутрішніми конфліктами країни вразливими для зовнішнього втручання, застосування з боку Росії інструментів сучасних гібридних воєн, відкривають широкий простір для маніпуляцій та впливу на позиції політичних еліт.

– Створюють потенційні загрози як для національної безпеки цих країн, так і негативно впливають на систему регіональної та глобальної та безпеки.

Український дослідник Р. Додонов, аналізуючи закономірності розгортання збройних конфліктів у XXI ст. на пострадянському просторі, робить висновок, що сепаратизм на пострадянському просторі є наслідком цілеспрямованих дій Москви: «Сепаратистські рухи активізуються або в регіонах із застарілою конфліктністю між автохтонним населенням і титульною нацією, або в регіонах з відсутнім чи слабким національно-етнічним “стрижнем”. Перший варіант ми

спостерігаємо в Абхазії і Південній Осетії, другий – у Придністров'ї та на Донбасі... Сценарій розгортання збройного конфлікту обирається в Кремлі: якщо сепаратизм виникає в країнах, що позначили свою незалежну від Росії думку, то слід чекати на появу бунтівної території чергової “народної республіки”; якщо ж сепаратистські тенденції присутні в самій РФ, то пріоритет отримують тези про національну єдність і державницькі цінності» [39].

На території колишнього СРСР до таких «народних республік» належать: так звані «Республіка Абхазія» і «Південно-Осетинська республіка» на території Грузії, «Придністровська Молдовська Республіка» («ПМР») у Молдові, «Нагірно-Карабаська республіка» в Азербайджані. З 2014 р. до них додалися «Донецька Народна Республіка» та «Луганська Народна Республіка» – на тимчасово окупованих Росією територіях Сходу України.

Маючи декотрі формальні атрибути державності, як то: певну спірну територію, відносно стале населення, прапор, «закони» і «конституцію», «уряд» тощо, ці утворення не є самостійними державами, оскільки є повністю залежними від зовнішньої допомоги в економічному, військовому, політико-дипломатичному плані. Важливою їх характеристикою є те, що вони виникли в «гарячих точках» (зонах «заморожених» конфліктів), активну участь у «врегулюванні» яких брала Росія. Роль самопроголошених держав можна визначити як спеціально створену зону нестабільності для поширення впливу та джерело тиску на держави, які здійснюють незалежну від Росії зовнішню політику, з метою повернення їх у простір політичного впливу колишньої метрополії.

Так, «заморожені» конфлікти в Грузії та Молдові і все ще активний конфлікт на сході України стали явною перешкодою для швидкого просування цих країн на шляху європейської та євроатлантичної інтеграції.

Такі території, окрім усього іншого, виконують роль оперативного/стратегічного плацдарму для можливого подальшого захоплення території чи контролю політики країн – жертв гібридної агресії. Скажімо, окупований Росією Цхинвальський район (т.зв. «Республіка Південна Осетія») висить «дамокловим мечем» над Тбілісі та всією Центральною Грузією. «ПМР» загрожує Україні і особливо – великому транспортно-торгівельному вузлу в Одесі та області – з південно-західного напрямку. Крим та окуповані території Донеччини загрожують портам України в Азовському та Чорному морях.

Окуповані російськими окупаційними військами український Крим і окремі райони Донбасу фактично перетворені в дослідницький полігон для випробування як модернізованих і нових російських озброєнь та військової техніки, так і для застосування забороненого (неконвенційного) озброєння, а також для перевірки нових концепцій створення та застосування російських військ, зокрема інформаційних та спеціальних операцій [40, 41].

Придністров'я й «республіки» Південного Кавказу використовуються як військово-стратегічні плацдарми для розширення впливів Росії у Південно-

Східній Європі та на Балканах, а контроль над розташованим на перетині Європи й Азії Закавказзям дає можливість просування вглиб Середнього і Близького Сходу, до басейнів Каспійського, Чорного і Середземного морів [42].

Контрольовані Росією території виступають також майданчиком для відпрацювання певних соціальних технологій, структур влади, які згодом можуть бути застосовані до іншої частини територій країни, яка зазнала агресії. Ще одне завдання – проникнення, метастазування певних ідей (тез, наративів, тез тощо), способу життя, управлінських структур тощо у державу-жертву. Тоді окупована територія виступає своєрідним «зворотним фракталом» – структурою, що намагається повторити себе у більшому масштабі. Тобто однією з цілей існування такого утворення є намір побудувати більшу систему «за образом та подобою» (тобто на тих же організаційних та ідеологічних засадах) малої системи. Подібно до того, як організаційний устрій і форма, вироблені під час революції 1905-1907 рр. у Російській імперії (Іваново-Вознесенский общегородской совет рабочих депутатов, Петербургский совет рабочих депутатов) [43, с. 110], переріс у форму державного правління цілої країни і був нав'язаний в різний час внаслідок окупації низці незалежних держав, які утворилися після розвалу Російської імперії [44, с. 489].

І тут потрібно аналізувати досвід України не лише 2014-2020 рр., але й т.зв. «Донецько-Криворізької республіки» та «УСРР» часів Української революції 1917-1921 рр. Маріонеткова псевдодержава УСРР, яка була формально заснована «Тимчасовим робітничо-селянським урядом України» 6 січня 1919 р. та формально проголошена як «окрема держава» на III Всеукраїнському з'їзді рад 6-10 березня 1919 р. Її завданням була імітація «добровільного волевиявлення» щодо входження до федерації з Росією та демонстрація наявності «справжньої» робітничо-селянської альтернативи «буржуазній» УНР [45].

Так само у 1918-1920 рр. територія нинішньої «Південної Осетії» стала плацдармом для інспірованих більшовиками принаймні трьох повстань проти демократичної Грузії. Їх метою було встановлення радянської влади і приєднання регіону до РРФСР. Усі вони зазнали поразки, однак на знак визнання заслуг цих територій у поваленні законної влади Грузинської демократичної республіки в лютому 1921 р. більшовицьке керівництво створило так звану «Південну Осетію», яка увійшла окремим суб'єктом до Закавказької Федерації, а в 1936 р. – до складу Грузинської РСР. Таким чином, було свідомо закладено основу для майбутнього грузинсько-осетинського протистояння [46].

Інструментальну сутність псевдодержавних утворень розкриває прийнятий у західних дослідженнях таких територій термін «проксі» – від англ. «проху», що означає «посередник», «представник», «особа, уповноважена діяти від імені когось». Проксі-війна (проху war), відповідно до визначення кембриджського словника, є війною, що ведеться між групами чи меншими країнами, які

представляють інтереси інших великих держав, і можуть мати допомогу та підтримку з їх боку [47]. Оксфордський словник визначає цей термін як «війна, яку розпочала велика держава, яка сама в неї не втягується» [48]. Такий тип збройного конфлікту під час гібридної агресії має для її ініціатора низку переваг:

- вони менш затратні в матеріальному плані;
- місцеві найманці краще знають ситуацію, місцевість, їм простіше займатися диверсійною діяльністю на не окупованих територіях чи в «сірій» зоні;
- втрат зазнають не представники «великої держави», а місцеве населення чи найманці;
- вони посилюють довіру ідеологічно спорідненого населення чи політиків інших країн до уряду/керівництва певного псевдодержавного утворення;
- публічне заперечення участі у певній війні зменшує ескалацію у відносинах з іншими великими геополітичними гравцями – США, Туреччиною, ЄС тощо та дозволяє уникнути наслідків, зокрема запровадження санкцій проти країни-агресора;
- відкриває можливості для «миротворчої діяльності», тобто отримання додаткових важелів впливу на ситуацію в країні, яка зазнала агресії [49].

За висновками В. Паливоди, дії Росії у конфліктах на пострадянському просторі націлені на те, щоб мирний процес розвивався під повним контролем Москви як над сепаратистською територією, так і над державою, якій ця територія належить [50]. Підтримання статус-кво щодо невирішених територіальних конфліктів дало Москві можливість впливати на внутрішню ситуацію у Грузії, Молдові та Україні шляхом сприяння сепаратистським «урядам» Абхазії, Південної Осетії, ПМР і так званих ДНР/ЛНР. Ці країни і території перебувають під «Дамокловим мечем» загроз нового розгортання конфлікту, поштовх якому може дати інформаційна, військово-політична чи фінансова підтримка однієї зі сторін протистояння.

Таким чином, активність Росії в зонах конфліктів, її фактичний контроль над невизнаними «республіками» і внаслідок цього – отримання нею серйозних важелів впливу на низку країн пострадянського простору, – створює вкрай негативне тло для демократичного та економічного розвитку країн регіону.

Висновки та рекомендації

Військова присутність Росії у Придністров'ї, на Кавказі, Донбасі та в Криму, відкрита інтервенція в Грузії та Україні призвели до того, що Київ, Кишинів та Тбілісі втратили контроль над частиною своєї території. Це також віддалило перспективи їх вступу до НАТО. Однак ці країни наразі не демонструють готовності повернутися в лоно метрополії. Окрім того, відкритий акт агресії в Україні змусив розглядати Росію як потенційну загрозу навіть такі країни як Білорусь та Казахстан, які раніше тісно співпрацювали з Росією.

Виходячи з того, що цілі в зонах заморожених конфліктів Москвою наразі не досягнуті, а також з гіпотези, що ці зони є інструментом тиску на країни пострадянського простору (країни ГУАМ), з метою недопущення їх інтеграції до ЄС та НАТО, найбільш логічним буде допустити, що у найближчий перспективі не варто очікувати суттєвих позитивних змін у врегулюванні ситуації в них.

А з огляду на значні ризики для Росії у реалізації відкритої агресії, слід очікувати посилення прихованих/проксі методів гібридної агресії щодо Молдови, України, Грузії, можливо – Казахстану та Киргизстану, що потребуватиме зусиль, спрямованих на консолідацію суспільств цих країн навколо цінностей демократії, економічної свободи та пріоритету прав людини.

Окрім самоочевидних рекомендацій щодо посилення обороноздатності, спроможності протистояти дезінформації і кібератакам, розвитку економіки, така багатоплановість російського впливу зумовлює необхідність пошуку нестандартних і комплексних відповідей асиметричного характеру. Україні в цій ситуації потрібно шукати всі можливості для максимального використання наявних міжнародно-правових механізмів для відновлення територіальної цілісності на умовах дотримання національних інтересів.

На даному етапі видається, що для України, Грузії та Молдови максимальне зближення з ЄС та НАТО, а в перспективі – і вступ до цих організацій, є не лише одним з найбільш ефективних механізмів забезпечення від експансіоністських зазіхань Росії, але й своєрідною перемогою у гібридній війні з Росією. Адже саме заради недопущення такого варіанту Росією були створені та підтримуються згадані вище зони нестабільності.

Стратегічний напрям – підтримка та розширення міжнародної коаліції демократичних держав, реально зацікавлених у врегулюванні конфліктів на пострадянському просторі з метою стабілізації ситуації в регіоні на засадах загальноновизнаних міжнародних норм та принципів.

Остаточне відновлення територіальної цілісності України неможливе без відновлення територіальної цілісності Грузії, Молдови, Азербайджану. Спільні інтереси цих країн відкривають можливості для розширення співпраці. Необхідно активніше розвивати різнопланове міждержавне співробітництво у ширшому регіональному контексті – в рамках альтернативних інтеграційних проектів та форматів співпраці, передусім за участі країн Центральної та Східної Європи, які вже стали членами ЄС та НАТО: Люблінського трикутника (платформи для політичного, економічного, культурного й соціального співробітництва між Литвою, Польщею та Україною), Асоційованого Тріо (Україна, Молдавія, Грузія), військового співробітництва у форматі Литовсько-польсько-української бригади, з державами програми ЄС «Східне партнерство», Міжмор'я чи Вишеградської групи. Саме Східна Європа нині стоїть в обороні традиційних європейських цінностей, беручи на себе весь удар російської агресії та потоку мігрантів. Необхідно також стимулювати відродження

Співдружності демократичного вибору та ГУАМ. Розширення компетенцій та можливостей цих організацій також могли б стати гібридною відповіддю на гібридну агресію Росії на пострадянському просторі.

Керівництву української держави потрібно бути свідомими своєї місії. Від здатності України чинити опір російській гібридній агресії залежить безпека інших країн, а демократичні зміни в нашій країні можуть задавати тон трансформаціям на всьому пострадянському просторі. Тому подальше дослідження історії збройних конфліктів останніх 30 років дозволяє глибше розуміти сутність сучасної гібридної агресії, яку здійснює Росія на пострадянському просторі та знаходити механізми протидії російській «жорсткій силі» і відновлення територіальної цілісності України, Грузії та Молдови.

Список використаних джерел та літератури

1. Перепелиця Г.М. Генезис конфліктів на посткомуністичному просторі Європи. К.: Стилос, 2003. 254 с.
2. Конфликты и войны после распада СССР / В. Ю. Богданович, А.Я. Маначинский, Ю.В. Егоров, В.А. Муха, А.А. Бортник. К.: Вид-во «Кий», 2008. 420 с.
3. Поліщук К. Чинники конфліктогенності та передумови виникнення і ескалації конфліктів на пострадянському просторі у 90-х роках ХХ століття. *Вісник Львівського університету. Серія «Міжнародні відносини»*. 2015. № 37. Частина 3. URL: <https://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/intrel/article/view/175>
4. Мандрагеля В.А. Причини та характер воєн (збройних конфліктів): філософсько-соціологічний аналіз: Монографія. К.: ЄУ, 2003. 570 с.
5. Далавська Т.П. Феномен невизнаних держав: політологічний аналіз: монографія. К.: Університет «КРОК», 2018. 228 с.
6. Здравомыслов А. Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве. М.: Аспект-пресс, 1997. 607 с.
7. Мяло К.Г. Россия и последние войны XX века (1989-2000). М.: «Вече». 346 с.
8. Пряхин В.Ф. Региональные конфликты на постсоветском пространстве: (Абхазия, Южная Осетия, Нагорный Карабах, Приднестровье, Таджикистан). М.: Гном и Д, 2002. 312 с.
9. Hughes J., Sasse G. Comparing Regional and Ethnic Conflicts in Post-Soviet Transition States: An Institutional Approach. *London School of Economics and Political Science*. URL: <https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/ec9fdf8c-c39a-4c11-97c3-869bd4f489ac.pdf>
10. Lynch D. Separatist States and Post-Soviet Conflicts. *International Affairs (Royal Institute of International Affairs)*. Vol. 78, No. 4 (Oct., 2002). P. 831-848. URL: <https://www.jstor.org/stable/3095759>
11. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В.П. Горбуліна. К.: НІСД, 2017. 496 с.
12. Магда Є. В. Гібридна агресія Росії: Уроки для Європи. К.: Каламар, 2017. 268 с.
13. Додонов Р.О. Конфлікт на Сході України у дзеркалі соціально-філософської рефлексії: монографія. Вінниця: Глобус Пресс, 2016. 200 с.
14. Зельманович І.І. «Заморожені» конфлікти на пост-радянському просторі як вияв інституційної кризи політики ЄС. *Прикарпатський вісник НТШ. Думка*. 2016. № 3. С. 127-135. URL: https://nbuv.gov.ua/UJRN/Pvntsh_2016_3_14
15. Алексейченко О.В. Геополітичні інтереси Російської Федерації у зоні «заморожених» конфліктів на пострадянському просторі. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2013. Вип. 117(2). С. 8-15. URL: https://nbuv.gov.ua/UJRN/apmv_2013_117%282%29__4

16. Мельничук І.М. Інтеграційні проекти Російської Федерації на пострадянському просторі: Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук. Чернівці, 2015. С. 5. URL: https://www.chnu.edu.ua/res/chnu/chnu_news/February/Dysertatsija%20-%20Melnichuk.pdf
17. Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору: монографія. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2017. 288 с.
18. Режим Путіна: перезавантаження – 2018 / М.М. Розумний (заг. ред.), Я.В. Бережний, І.В. Валюшко, Р.В. Власенко, Д.М. Горєлов, В.С. Караваєв, А.В. Лепіхов, І.А. Павленко, В.О. Семененко, О.В. Снігир. К.: НІСД, 2018. 480 с. URL: https://www.niss.gov.ua/sites/default/files/2019-05/Rezhym_Putina_do_druku_new-c9ed2.pdf
19. Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Онтологія війни та миру: безпека, стратегія, смисл: монографія. К.: НІСД, 2019. 560 с.
20. Донбас в етнополітичному вимірі. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. 584 с.
21. Донбас і Крим: ціна повернення. К.: НІСД, 2015. 474 с.
22. Ткаченко В. Росія: ідентичність агресора: монографія. К.: ВЦ «Академія», 2016. 256 с.
23. Лоссовський І.Є. Зовнішньополітична стратегія Путіна як нова доктрина обмеженого суверенітету. *Міжнародні відносини. Серія «Політичні науки»*. 2015. № 5. URL: https://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2514/2244
24. Сили Б. Определение современного российского конфликта: как Кремль развязывает войну? Научно-исследовательский доклад. № 15 (2018). *Центр исследований по вопросам России и Евразии*. URL: <https://freerussiahouse.org/2019/01/18/opredelenie-sovremennogo-rossijskogo-konflikta-kak-kreml-razvjazyvaet-voynu/>
25. Statement for the Record Worldwide Threat Assessment Armed Services Committee United States Senate. By Scott Berrier, Lieutenant General, U.S. Army, Director, Defense Intelligence Agency. P.18-48. *U.S. Senate Committee on Armed Services*, 26 April 2021. URL: <https://www.armed-services.senate.gov/imo/media/doc/2021%20DIA%20Annual%20Threat%20Assessment%20Statement%20for%20the%20Record.pdf>
26. Boulègue M., Polyakova A. The Evolution of Russian Hybrid Warfare: Executive Summary. *CEPA*, January 29, 2021. URL: <https://cepa.org/the-evolution-of-russian-hybrid-warfare-introduction/>
27. Определение агрессии. Утверждено резолюцией 3314 (XXIX) Генеральной Ассамблеи от 14 декабря 1974 года. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-74
28. Humanitarian consequences of the war in Ukraine. PACE. Resolution 2198 (2018). *PACE*. URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=24432&lang=en>
29. Report on Preliminary Examination Activities 2019. *The Office of the Prosecutor of the International Criminal Court*, 5 December 2019. P. 66-73. URL: <https://www.icc-cpi.int/itemsDocuments/191205-rep-otp-PE.pdf>
30. Перепелиця Г. Ідеологія «русского міра» як загроза безпеці світу та Україні (миру, безпеці, демократії та процвітання). *Центр дослідження Росії*. URL: https://r-studies.org/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=81655&lang=ukr
31. Бартош А. России не избежать гибридных войн. Многомерные вооруженные конфликты и национальная безопасность. *Независимая газета*, 09.03.2018. URL: https://nvo.ng.ru/concepts/2018-03-09/1_987_hybridwar.html
32. Cornell S.E., Shaffer B. The United States Needs to Declare War on Proxies. *Foreign Policy*. URL: <https://foreignpolicy.com/2020/02/27/russia-iran-suleimani-the-united-states-needs-to-declare-war-on-proxies/>
33. Герасимов В. Ценность науки в предвидении. *Еженедельник «Военно-промышленный курьер»*. 2013. № 8 (476), 27 февраля 2013. URL: <https://www.vpk-news.ru/articles/14632>

34. Герасимов Валерий Васильевич. *Министерство обороны Российской Федерации*. URL: https://structure.mil.ru/management/info.htm?id=11113936@SD_Employee
35. Лавер О. Г. Війни та народонаселення країн світу у XX-XXI століттях (1900-2016 рр.): статистичне дослідження: монографія. Вид. 2-ге, перероб. і допов. Ужгород: ДВНЗ УжНУ, 2018. 757 с.
36. ООН підрахувала кількість жертв бойових дій на Донбасі. *Радіо Свобода*, 19.02. 2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-oon-kst-gertv-boyovyh-donbas/31110937.html>
37. Агресія Росії проти України: обсяги втрат і можливості репарацій. *Еспресо*, 30.03.2018 р. URL: https://espresso.tv/article/2018/03/30/agresiya_rosiyi_protuy_ukrayiny_obsyagy_vtrat_i_mozhlyvosti_reparaciy
38. Global Peace Index 2017. *Institute for Economics & Peace*. URL: <https://visionofhumanity.org/app/uploads/2017/06/GPI-2017-Report-1.pdf>
39. Додонов Р.О. Закономірності розгортання збройних конфліктів у XXI столітті. *Вісник Донецького національного університету. Серія філософські науки*. 2017. Травень. С. 85-94. URL: <https://jvestnik-philosophy.donnu.edu.ua/article/view/3772>
40. Феденко О.В., Панасюк В.В. Еволюція змісту сучасної війни. *Військово-науковий вісник*. № 24. Львів: НАСВ, 2015. С. 219-230.
41. Алексейченко О.В. «Заморожені» конфлікти на пострадянському просторі: Геополітичний вимір. *Міжнародні відносини. Серія «Політичні науки»*. № 2 (2013). URL: https://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2305/2025
42. Гібридна війна Росії проти України: уроки та висновки. *Укрінформ*, 24.10.2016. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2107122-gibridna-vijna-rosii-proti-ukraini-uroki-ta-visnovki.html>
43. Кульчицький С.В.. Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів, депутатів трудящих, народних депутатів. *Енциклопедія історії України: у 10 т. К.: Наук. думка, 2012. Т. 9: «Прил – С»*. 944 с.
44. Кульчицький С.В.. Компарти́но-радянська система державної влади в СРСР: творення, основні етапи розвитку, крах. *Енциклопедія історії України: у 10 т. К.: Наукова думка, 2007. Т. 4: «Ка – Ком»*. 528 с.
45. Гай-Нижник П. «Самостійна» УСРР: хронологія виникнення маріонеткової псевдодержави та її «добровільного» вступу до СРСР. *Всеукраїнська газета «День»*, 18.02.2013. URL: <https://incognita.day.kyiv.ua/xronologiya-viniknennya-mariionetkovoyi-psevdoderzhavi.html>
46. Алексейченко О.В. Етнополітичні конфлікти в регіоні південного Кавказу: історико-політичні передумови. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2013. Вип. 116(1). С. 61-69. URL: [https://nbuv.gov.ua/UJRN/apmv_2013_116\(1\)_10](https://nbuv.gov.ua/UJRN/apmv_2013_116(1)_10)
47. Proxy war. *Cambridge English Dictionary*. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/proxy-war>
48. Proxy War. *Lexico*. URL: https://www.lexico.com/definition/proxy_war
49. Byman D. Why States are Turning to Proxy War. *The National Interest*, August 26, 2018. URL: <https://nationalinterest.org/feature/why-states-are-turning-proxy-war-29677>
50. Паливода В. «Заморожені» конфлікти на пострадянському просторі як виклик європейській безпеці. *Національний інститут стратегічних досліджень*, 01.06.2019. URL: <https://www.niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/zamorozheni-konflikti-na-postradyanskomu-prostori-yak-viklik-evropeyskiy>

References

1. Perepelyuca, H.M. (2003). *Henezys konfliktiv na postkomunistychnomu prostori Yevropy* [Genesis of conflicts in the post-communist space of Europe]. Kyiv: Stylos. [In Ukrainian].
2. Bohdanovych, V.Yu., Manachynskiy, A.Ya., Ehorov, Yu.V., Muha, V.A. & Bortnyk, A.A. (2008). *Konflskty i vojny posle raspada SSSR* [Conflicts and wars after the collapse of the USSR]. Kyiv: Vyd-vo “Kyj”. [In Russian].

3. Polishchuk, K. (2015). Chynnyky konfliktohennosti ta peredumovy vynyknennya i eskalaciyi konfliktiv na postradyans'komu prostori u 90-kh rokakh XX stolittya [Factors of conflict and preconditions for the emergence and escalation of conflicts in the post-Soviet space in the 90s of the twentieth century]. [Online]. *Visnyk L'vivs'koho universytetu. Seriya "Mizhnarodni vidnosyny"*, 37, (3), Available from: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/intrel/article/view/175> [In Ukrainian].
4. Mandrahelya, V.A. (2003). *Prychyny ta kharakter voyen (zbrojnykh konfliktiv): filosof's'ko-sociolohichnyj analiz: Monohrafiya* [Causes and nature of wars (armed conflicts): philosophical and sociological analysis: Monograph]. Kyiv: YeU. [In Ukrainian].
5. Dalyavs'ka, T.P. (2018). *Fenomen nevyznanykh derzhav: politolohichnyj analiz: monohrafiya* [The phenomenon of unrecognized states: a political science analysis]. Kyiv: Universytet "KROK". [In Ukrainian].
6. Zdravomyslov, A. (1997). *Mezhnacyonal'nyye konflikty v postsovetskom prostranstve* [Interethnic conflicts in the post-Soviet space]. Moskva: Aspekt-press. [In Russian].
7. Myalo, K.H. (2002). *Rossiya i poslednye vojny XX veka (1989-2000)* [Russia and the last wars of the twentieth century]. Moskva: "Veche". [In Russian].
8. Pryakhin, V.F. (2002). *Rehyonal'nyje konflikty na postsovetskom prostranstve: (Abkhaziya, Yuzhnaya Osetiya, Nahornyj Karabax, Prydnestrov'e, Tadzhykistan)* [Regional conflicts in the post-Soviet space: (Abkhazia, South Ossetia, Nagorny Karabakh, Transnistria, Tajikistan)]. Moskva: Hnom i D. [In Russian].
9. Hughes, J., Sasse, G.. (2001). Comparing Regional and Ethnic Conflicts in Post-Soviet Transition States: An Institutional Approach. [Online]. *London School of Economics and Political Science*. Available from: <https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/ec9fd8c-c39a-4c11-97c3-869bd4f489ac.pdf> [In English].
10. Lynch, D. (2002). Separatist States and Post-Soviet Conflicts. [Online]. *International Affairs (Royal Institute of International Affairs)*. Vol. 78, No. 4 (Oct., 2002). P. 831-848. Available from: <https://www.jstor.org/stable/3095759> [In English].
11. Horbulina, V.P. (eds) (2017). *Svitova hibrydna vijna: ukrayins'kyj front: monohrafiya*. [World hybrid war: Ukrainian front]. Kyiv: NISD. [In Ukrainian].
12. Mahda, Ye. V. (2017). *Hibrydna ahresiya Rosiyi: Uroky dlya Yevropy* [Russia's Hybrid aggression: Lessons for Europe]. Kyiv: Kalamar. [In Ukrainian].
13. Dodonov, R.O. (2016). *Konflikt na Sknodi Ukrayiny u dzerkali social'no-filosofs'koyi refleksiyi: monohrafiya* [Conflict in eastern Ukraine in the mirror of socio-philosophical reflection]. Vinnytsya: Hlobus Press. [In Ukrainian].
14. Zel'manovych, I.I. (2016). "Zamorozheni" konflikty na post-radyans'komu prostori yak vvyav instyucijnoyi kryzy polityky YeS ["Frozen" conflicts in the post-Soviet space as a manifestation of the institutional crisis of EU policy]. [Online]. *Prykarpats'kyj visnyk NTSh*, 3, pp. 127-135. Available from: https://nbuv.gov.ua/UJRN/Pvntsh_2016_3_14 [In Ukrainian].
15. Alyeksyejchenko, O.V. (2013). Heopolitychni interesy Rosijs'koyi Federaciyi u zoni "zamorozhenykh" konfliktiv na postradyans'komu prostori [Geopolitical interests of the Russian Federation in the zone of "frozen" conflicts in the post-Soviet space]. [Online]. *Aktual'ni problemy mizhnarodnyx vidnosyn*, 117, (2), pp. 8-15. Available from: https://nbuv.gov.ua/UJRN/apmv_2013_117%28%29_4 [In Ukrainian].
16. Mel'nychuk, I.M. (2015). *Intehracijni proekty Rosijs'koyi Federaciyi na postradyans'komu prostori* [Integration projects of the Russian Federation in the post-Soviet space]: Dysertaciya na здобuttya naukovoho stupenya doktora politychnykh nauk. Chernivtsi, p. 5. [Online]. Available from: https://www.chnu.edu.ua/res/chnu/chnu_news/February/Dysertatsija%20-%20Melnychuk.pdf [In Ukrainian].

17. *Osoblyvosti suspil'no-politychnoyi modernizaciyi krayin postradyans'koho prostoru: monohrafiya.* (2017). [The Peculiarities of socio-political modernization of the countries of the post-Soviet space]. Kyiv: DU "Instytut vsesvitn'oyi istoriyi NAN Ukrayiny". [In Ukrainian].
18. Rezhym Putina: Perezavantazhennya – 2018. (2018) [Putin's regime: reboot-2018]. Kyiv: NISD, 2018. [Online]. *Nacional'nyj instytut stratehichnyx doslidzhen'.* Available from: http://www.niss.gov.ua/sites/default/files/2019-05/Rezhym_Putina_do_druku_new-c9ed2.pdf [In Ukrainian].
19. Parakhons'kyj, B.O., Yavors'ka, H.M. (2019). *Ontolohiya vijny ta myru: bezpeka, stratehiya, smysl: monohrafiya* [Ontology of war and peace: security, strategy, meaning]. Kyiv: NISD. [In Ukrainian].
20. *Donbas v etnopolitychnomu vymiri.* (2014). [Donbass in the ethno-political dimension]. Kyiv: IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrayiny. [In Ukrainian].
21. *Donbas i Krym: tsina povnennya.* (2015). [Donbass and Crimea: the price of returning]. Kyiv: NISD. [In Ukrainian].
22. Tkachenko, V. (2016). *Rosija: identychnist' ahresora: monohrafiya* [Russia: the identity of aggressor]. Kyiv: VC "Akademiya". [In Ukrainian].
23. Lossovs'kyj, I.Ye. (2015). Zovnishn'opolitychna stratehiya Putina yak nova doktryna obmezhenoho suverenitetu [Putin's foreign policy strategy as a new doctrine of limited sovereignty]. [Online]. *Mizhnarodni vidnosyny. Seriya "Politychni nauky"*, 5. Available from: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2514/2244 [In Ukrainian].
24. Seely, B. (2018). Opredeleniye sovremennoho rossijskogo konflikta: kak Kreml' razvyazyvaet vojnu? [Definition of the current Russian conflict: How does the Kremlin wage war?] Nauchno-issledovatel'skij doklad, 15. [Online]. *Centr issledovanij po voprosam Rossii y Evrazii.* Available from: <https://freerussiahouse.org/2019/01/18/opredelenie-sovremennogo-rossijskogo-konflikta-kak-kreml-razvyazyvaet-voynu/> [In Ukrainian].
25. Statement for the Record Worldwide Threat Assessment Armed Services Committee United States Senate. By Scott Berrier, Lieutenant General, U.S. Army, Director, Defense Intelligence Agency. P. 18-48. [Online]. *U.S. Senate Committee on Armed Services*, 26 April 2021. Available from: <https://www.armed-services.senate.gov/imo/media/doc/2021%20DIA%20Annual%20Threat%20Assessment%20Statement%20for%20the%20Record.pdf> [In English].
26. Boulègue, M., Polyakova, A. (2021). The Evolution of Russian Hybrid Warfare: Executive Summary [Online]. *CEPA*, January 29, 2021. Available from: <https://cepa.org/the-evolution-of-russian-hybrid-warfare-introduction/> [In English].
27. Opredeleniye ahressiyi. Utverzhdeno rezolyuciej 3314 (XXIX) Heneral'noj Assambleji ot 14 dekabrya 1974 goda [Definition of aggression. Approved by General Assembly resolution 3314 (XXIX) of 14 December 1974]. [Online]. *Verkhovna Rada Ukrayiny.* Available from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-74 [In Russian].
28. Humanitarian consequences of the war in Ukraine. PACE. Resolution 2198 (2018). [Online]. *PACE.* Available from: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=24432&lang=en> [In English].
29. Report on Preliminary Examination Activities 2019. [Online]. *The Office of the Prosecutor of the International Criminal Court*, 5 December 2019. P. 66-73. Available from: <https://www.icc-cpi.int/itemsDocuments/191205-rep-otp-PE.pdf> [In English].
30. Perepelycyia, H. (2019). Ideolohiya "ruskoho mira" yak zahroza bezpeci svitu ta Ukrayini (myru, bezpeci, demokratyi ta procvitannyu) [The ideology of "Russian world" as a threat to the security of the world and Ukraine (peace, security, democracy and prosperity)]. [Online]. *Centr doslidzhennya Rosiyyi.* Available from: https://r-studies.org/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=81655&lang=ukr [In Ukrainian].
31. Bartosh, A. (2018). Rossiyyi ne izbezhat' hibridnykh vojn. Mnohomernyye vooruzhennyye konflikty i nacional'naya bezopasnost' [Russia can not avoid hybrid wars. Multidimensional

- armed conflicts and the national security]. [Online]. *Nezavisimaya gazeta*, 09.03.2018. Available from: https://nvo.ng.ru/concepts/2018-03-09/1_987_hybridwar.html [In Russian].
32. Cornell, S.E., Shaffer, B. (2020). The United States Needs to Declare War on Proxies. [Online]. *Foreign Policy*, 2020/02/27. Available from: <https://foreignpolicy.com/2020/02/27/russia-iran-suleimani-the-united-states-needs-to-declare-war-on-proxies/> [In English].
33. Herasymov, V. (2013). Cennost' nauki v predvidenii [The value of science is anticipation]. [Online]. *Ezhenedel'nik "Voенno-promyshlennyj kur"jer*", 8 (476), 27 feb. 2013. Available from: <https://www.vpk-news.ru/articles/14632> [In Russian].
34. Herasymov Valerij Vasil'evich. [Online]. *Ministerstvo oborony Rossijskoj Federaciiyi*. Available from: https://structure.mil.ru/management/info.htm?id=11113936@SD_Employee [In Russian].
35. Laver, O.H. (2018). *Vijny ta narodonaselelnyya krayin svitu u XX-XXI stolittiyakh (1900-2016 rr.): statystychnye doslidzhennyya: monohrafiya* [Wars and population of the world in the XX-XXI centuries (1900-2016): a statistical study]. Vyd. 2-he, pererob. i dopov. Uzhhorod: DVNZ UzhNU. [In Ukrainian].
36. OON pidrakhuvala kil'kist' zhertv bojovykh dij na Donbasi [The UN has counted the number of victims of hostilities in Donbass]. [Online]. *Radio Svoboda*, 19.02. 2021. Available from: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-oon-kst-gertv-boyovyh-donbas/31110937.html> [In Ukrainian].
37. Ahresiya Rosiyi proty Ukrayiny: obsyagy vtrat i mozhlyvosti reparacij [Russia's aggression against Ukraine: the amount of losses and the possibility of reparations]. [Online]. *Espresso*, 30.03.2018. Available from: https://espresso.tv/article/2018/03/30/agresiya_rosiyi_prot_y_ukrayiny_obsyagy_vtrat_i_mozhlyvosti_reparacij [In Ukrainian].
38. Global Peace Index 2017. [Online]. *Institute for Economics & Peace*. Available from: <http://visionofhumanity.org/app/uploads/2017/06/GPI-2017-Report-1.pdf> [In English].
39. Dodonov, R.O. (2017). Zakonomirnosti rozhortannyya zbrojnykh konfliktiv u XXI stolitti [Regularities of the armed conflicts development in the XXI century]. [Online]. *Visnyk Donec'koho nacional'noho universytetu. Seriya filosofsk'i nauky*. May. pp. 85-94. Available from: <https://jvestnik-philosophy.donnu.edu.ua/article/view/3772> [In Ukrainian].
40. Fedenko, O.V., Panasyuk, V.V. (2015). Evolyuciya zmistu suchasnoyi vijny [Evolution of the content of modern warfare]. *Vijs'kovo-naukovyj visnyk*, 24, pp. 219-230. [In Ukrainian].
41. Alyeksyejchenko, O.V. (2013). "Zamorozheni" konflikty na postradyans'komu prostori: Heopolitychnyj vymir ["Frozen" conflicts in the post-Soviet space: Geopolitical dimension]. [Online]. *Mizhnarodni vidnosyny. Seriya "Politychni nauky"*, 2. Available from: https://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2305/2025 [In Ukrainian].
42. Hibrydna vijna Rosiyi proty Ukrayiny: uroky ta vysnovky [Russia's hybrid war against Ukraine: lessons and conclusions]. [Online]. *Ukrinform*, 24.10.2016. Available from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2107122-gibridna-vijna-rosii-proti-ukraini-uroki-ta-visnovki.html> [In Ukrainian].
43. Kul'chyc'kyj, S.V. (2012). Rady robitnychykh, selyans'kykh i soldats'kykh deputativ, deputativ trudyashhykh, narodnyx deputativ [Soviets of workers', peasants' and soldiers' deputies, workers' deputies, people's deputies]. *Encyklopediya istoriyi Ukrayiny: u 10 t.* Kyiv: Nauk. dumka. T. 9: "Pryl – S". [In Ukrainian].
44. Kul'chyc'kyj, S.V. (2007). Kompartijno-radyans'ka systema derzhavnoyi vlady v SRSR: tvorennya, osnovni etapy rozvytku, krakh [Communist Party-Soviet system of state power in the USSR: creation, the main stages of development, collapse]. *Encyklopediya istoriyi Ukrayiny: u 10 t.* Kyiv: Naukova dumka. T. 4: "Ka – Kom". [In Ukrainian].
45. Haj-Nyzhnyk, P. (2013). "Samostijna" USRR: khronolohiya vynyknennyya marionetkovoyi psevdoderzhavy ta yiyi "dobrovil'noho" vstupu do SRSR ["Independent" UkrSSR: a chronology of the emergence of a puppet pseudo-state and its "voluntary" accession to the USSR]. [Online].

- Vseukrayins'ka hazeta «Den'»*, 18.02.2013. Available from: <https://incognita.day.kyiv.ua/xronologiya-viniknennya-marionetkovoyi-psevdoderzhavi.html> [In Ukrainian].
46. Alyeksyejchenko, O.V. (2013). Etnopolitychni konflikty v rehioni pivdennoho Kavkazu: istoryko-politychni peredumovy [Ethnopolitical conflicts in the South Caucasus: historical and political preconditions]. [Online]. *Aktual'ni problemy mizhnarodnykh vidnosyn*, 116, (1), pp. 61-69. Available from: [https://nbuv.gov.ua/UJRN/apmv_2013_116\(1\)_10](https://nbuv.gov.ua/UJRN/apmv_2013_116(1)_10) [In Ukrainian].
47. Proxy war. [Online]. *Cambridge English Dictionary*. Available from: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/proxy-war> [In English].
48. Proxy War. [Online]. *Lexico*. Available from: https://www.lexico.com/definition/proxy_war [In English].
49. Byman, D. (2018). Why States are Turning to Proxy War. [Online]. *The National Interest*, August 26, 2018. Available from: <https://nationalinterest.org/feature/why-states-are-turning-proxy-war-29677> [In English].
50. Palyvoda, V. (2019). “Zamorozheni” konflikty na postradyans'komu prostori yak vyklyk yevropejs'kij bezpeci [“Frozen” conflicts in the post-Soviet space as a challenge to European security]. [Online]. *Nacional'nyj instytut stratehichnykh doslidzhen'*, 01.06.2019. Available from: <https://www.niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/zamorozheni-konflikty-na-postradyanskomu-prostori-yak-viklyk-evropejskiy> [In Ukrainian].

Кордун А.А. Вооруженные конфликты и непризнанные «республики» как инструменты влияния России на постсоветские страны.

Исследование является попыткой обобщения практики реализации Россией своего влияния на постсоветском пространстве в контексте гибридной агрессии как сущности международной политики РФ в этом регионе. Основное острие этой агрессии направлено против тех стран из числа республик бывшего СССР, которые задекларировали свой четкий курс на европейскую и евроатлантическую интеграцию (Украина, Грузия и Молдова) и таким образом мешают реализации имперских амбиций России.

Ради осуществления своих планов Россия комплексно использует широкий спектр инструментов и методов воздействия как невоенного («soft power»), так и военного («hard power») характера. Такое влияние осуществляется системно, на протяжении многих лет и носит комплексный и всеобъемлющий характер в различных областях. Методы и способы воздействия, как и их приоритетность, не являются постоянными и разнятся в зависимости от страны их использования.

Среди них не последнее место отведено Россией манипуляциям с вооруженными конфликтами, являющиеся частью хорошо отработанного этой страной механизма ведения т.н. гибридных войн с целью укрепления своего геополитического влияния. Поддержка или использование определенных сил в активных вооруженных конфликтах или угроза возобновления активной фазы «замороженных» вооруженных конфликтов могут выступать серьезным инструментом внешнеполитического давления и предоставляют Москве реальные военно-политические преимущества в регионе.

Такие конфликты оказывают решающее влияние на повестку дня стран их локализации и приносят колоссальные убытки для их экономического и человеческого потенциала. «Замороженные» конфликты в Грузии и Молдове, как и все еще активный конфликт на востоке Украины, стали явными препятствиями для быстрого продвижения этих стран на пути европейской и евроатлантической интеграции и создают крайне негативный фон для их демократического и экономического развития.

Поскольку Россия не достигла своих целей в зонах конфликтов в Украине, Грузии и Молдове, наиболее вероятно, что в ближайшей перспективе не стоит ожидать существенных положительных изменений в их урегулировании. Одним из наиболее эффективных механизмов защиты от экспансионистских посягательств России для этих стран может стать максимальное сближение с ЕС и НАТО, а в перспективе – и вступление в эти организации.

Такой шаг станет своеобразной победой в гибридной войне с Россией. Ведь именно ради недопущения такого варианта Россией были созданы и/или поддерживаются вышеупомянутые зоны нестабильности.

Ключевые слова: *постсоветское пространство, Россия, влияние, непризнанные государства, вооруженные конфликты*

Kordun O. Armed Conflicts and Unrecognized “republics” as Instruments of Russia’s Influence on Post-Soviet Countries.

The study is an attempt to generalize the practice of Russia’s implementation of its influence in the post-Soviet space in the context of hybrid aggression as the essence of Russia’s international policy in the region. The main focus of this aggression is directed against those countries of the former Soviet republics that have declared their clear course of European and Euro-Atlantic integration (Ukraine, Georgia and Moldova) and thus stand in the way of Russia’s imperial ambitions.

In order to implement its plans, Russia comprehensively uses a wide range of tools and methods of influence of both non-military (“soft power”) and military (“hard power”) nature. Such influence is carried out systematically, for many years and has a complex and comprehensive character in various spheres. Moreover, the methods and ways of influence, as well as their priority, are not stable and differ depending on the country of their application.

Among them, not the least place is given by Russia to the manipulation of armed conflicts, which is part of the well-established mechanism of the so called hybrid wars in order to strengthen its geopolitical influence. Supporting or using certain forces in active armed conflicts or threatening to resume the active phase of “frozen” armed conflicts can be a serious tool of foreign policy pressure and give Moscow real military-political advantages in the region.

Such conflicts have a decisive impact on the agenda of their localization countries and bring enormous damage to their economic and human potential. The “frozen” conflicts in Georgia and Moldova, as well as the still active conflict in eastern Ukraine, have become clear obstacles to the rapid progress of these countries on the path to European and Euro-Atlantic integration and create a very negative background for their democratic and economic development.

As Russia has not yet achieved its goals in the conflict zones in Ukraine, Georgia and Moldova, it is most likely that no significant positive changes in their settlement should be expected in the near future. One of the most effective mechanisms to protect Russia from expansionist encroachments for these countries may be maximum rapprochement with the EU and NATO, and in the long run – accession to these organizations. Such a step will be a kind of victory in the hybrid war with Russia. After all, it is precisely in order to prevent such an option that Russia has created and / or maintains the above-mentioned zones of instability.

Keywords: *post-Soviet space, Russia, influence, unrecognized states, armed conflicts*

УДК 94:327.56+339.924(474.3+НАТО)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2021-16-3>

Кириченко О.В.

<https://orcid.org/0000-0002-1307-6958>

ЛАТВІЯ – НАТО: ІНТЕГРАЦІЯ І СПІВПРАЦЯ В РЕГІОНІ БАЛТІЙСЬКОГО МОРЯ

У статті шляхом методології аналізу геополітики визначені базові характеристики актуальної політики НАТО щодо Латвії та решти країн Балтійського моря. Даний регіон з розпадом колишнього СРСР уявлявся одним з найбільш стабільних з точки зору військової безпеки. Однак на даний час, особливо після Революції гідності в Україні та подальшої російської агресії проти нашої країни, на Балтиці помітне зростання загальної напруженості між державами НАТО та Російською Федерацією з її союзниками. Проведене дослідження на прикладі Латвії, присвячене розвитку військово-політичної ситуації в регіоні, дає підстави для висновку про те, що нинішнє нарощування військової присутності в Прибалтиці пов'язано з необхідністю посилення захисту балтійських країн від російської загрози. Останнє не виключає можливості подальшого розширення НАТО не лише на Схід, а й на Північ за рахунок Швеції і Фінляндії. Сучасні події в Балтійському регіоні можна охарактеризувати як частину чергового етапу позиційної гри на світовій «шахівниці», де станом на сьогодні виграшна ситуація для англосаксонської стратегії очевидна. Водночас, геополітичні інтереси Росії на балтійському напрямку, зокрема в Латвії, залишилися практично незмінними. Західний вектор розвитку республіки лише посилив увагу Москви шляхом більш глибокого і своєчасного моніторингу та аналізу ситуації у її західних сусідів з метою запобігти остаточному і незворотному виходу балтійських країн зі сфери російського впливу.

Стаття покликана посприяти осмисленню і вивченню Україною унікального досвіду переходу певної пострадянської держави з одного політичного стану в інший, що потрібно не стільки для історії, скільки з метою опрацювання сучасних політико-дипломатичних методів співробітництва з керівництвом Латвії, а також практичного застосування її досвіду в своїй діяльності на шляху євроатлантичної інтеграції. Націленість НАТО і в першу чергу США на посилення своєї присутності в регіоні Балтійського моря здатна вплинути на сформовані в результаті багаторічної співпраці зв'язки між балтійськими країнами. Акцент на військову складову чітко зображує відмінності в підходах між державами-членами НАТО (Данією, Польщею, ФРН, країнами Балтії та Норвегією), нейтральними державами (Швецією, Фінляндією) і союзниками по ОДКБ (РФ і Білоруссю).

Ключові слова: Балтія, Латвія, політика євроатлантичної інтеграції, Європа, Європейський Союз, НАТО, США, Росія.

Розпад СРСР призвів до того, що станом на сьогодні в Євразії керівну роль відіграє найбільша неєвразійська країна – США. З метою збереження статусу головної провідної держави світу США була потрібна нова стратегія, кінцевою метою якої було не допустити надалі появи на світовій мапі іншого геополітично потужного гравця. Елементом такої політики постало завдання стримування Росії шляхом створення зони безпеки на периферії колишнього Радянського Союзу.

Однак прагнення до повного контролю на пострадянському просторі зробило необхідним обмеження можливостей не тільки Росії, але й Європи з Азією.

Латвія, як і інші країни Балтії, перебуваючи на стику величезних геополітичних просторів, за успішного зовнішньополітичного впливу з боку США на латвійський політикум, була здатною обмежити амбітні цілі Росії не тільки серед країн регіону, але й в європейському співтоваристві в цілому, мінімізуючи в такий спосіб ризик утворення геополітичного конкурента США.

У доповіді радника уряду США у справах безпеки Пола Волфовиця, зробленій в березні 1992 р., йшлося про необхідність не допустити виникнення на європейському та азійському континентах стратегічної сили, здатної протистояти Сполученим Штатам, і в цьому сенсі вказувалося, що країни Балтії є найважливішими стратегічними територіями, замах на які російської сторони повинно спричинити збройну відсіч з боку країн-членів НАТО [1]. У такому контексті США розглядали можливість створення на території Латвії держави, що протистоїть і Росії, і Європі, проте безпосередньо пов'язаної з англосаксонським світом.

Російський політолог Олександр Дугін відносить Латвію до частини «санітарного кордону», тобто території держав і народів, яка розташовується між двома великими геополітичними утвореннями, чий союз або обопільне входження у Великий Простір могло б скласти небезпечну конкуренцію для США. До того ж він вважає, що країни такого «кордону», зазвичай, є одночасно причиною конфліктів двох великих континентальних держав. У даній ситуації сутність політики третьої великої геополітичної сили полягає в тому, щоб зробити із «санітарного кордону» зону напруженості між двома близькими Великими Просторами [2].

Найважливішою, хоча й не єдиною, англосаксонською геостратегією, спрямованою на стримування Росії в Балтійському регіоні, вбачалося залучення Латвії в Північноатлантичний альянс як військово-стратегічний інструмент атлантизму. У 1991 р. це важко уявлялося як в самих США, так в Латвії і в Росії, проте нині Латвійська Республіка є повноправним членом НАТО і бере активну участь в діяльності цієї організації. Інтеграція Латвії в підконтрольний Вашингтону Альянс спричинило зміцнення його оперативного потенціалу та можливість застосування збройних і спеціальних сил республіки на східному напрямку. Росія ж зіткнулася з різким обмеженням подальшого використання наявних можливостей латвійських магістралей щодо транспортування російських товарів і пасажирів [3].

Необхідно зазначити, що в 1991 р. зникла потенційна загроза з боку колишнього СРСР системі колективної безпеки Заходу, захист якої був основним завданням НАТО. У цьому зв'язку, країни Альянсу були змушені переглянути основні постулати свого існування. З метою прийняття Альянсом нових стратегічних концепцій, включно з інтеграцією нових учасників, був проведений аналіз нової геополітичної ситуації і міжнародних проблем, що з'явилися у сфері безпеки. Його результати дозволили США ухвалити рішення, спрямовані на адаптацію та трансформацію Альянсу. Почав формуватися новий

підхід, який був сформульований в 1991 р на сесії Ради НАТО в Римі і, з урахуванням того, що загроза військової конфронтації практично зникла, такий підхід ґрунтувався на діалозі і співробітництві щодо підтримки спільної оборонної спроможності НАТО [4]. Окрім цього, заявлені основні завдання залишилися незмінними: розвиток демократичних інституцій і зобов'язання вирішувати суперечки шляхом мирних переговорів як однієї з необхідних основ стабільності та безпеки Європи; створення форуму трансатлантичних консультацій з будь-якого питання, яке зачіпає найважливіші інтереси країн-членів НАТО; охорона території кожного члена Альянсу від будь-якої агресивної загрози; підтримання стратегічної рівноваги в Європі.

Водночас, було зроблено акцент на тому, що подальші потенційні ризики для безпекової ситуації в цілому пов'язані з нестабільністю, спричиненою серйозними економічними, соціальними та політичними труднощами, зокрема територіальними розбратами і етнічними розбіжностями, з якими стикалися більшість країн в Центральній і Східній Європі. Концепція визначила провідні напрями розвитку НАТО на майбутнє, а саме: більш прискіпливий підхід до сфери безпеки, значну частину якого займає співпраця і діалог; скорочення військового потенціалу та його застосування головно задля вирішення завдань щодо подолання криз і дотримання колективної оборони; а також посилення відповідальності за свою безпеку європейських союзників НАТО.

Особливу увагу було приділено також питанням позбавлення від ядерної зброї, змінам у військових силах НАТО, модернізації структур командування. У цих умовах США планомірно реалізовували заходи, спрямовані на співпрацю з країнами, які ще не постали членами НАТО. З цією метою була створена Рада північноатлантичного співробітництва (у 1997 р була перетворена на Раду північноатлантичного партнерства), членом якої Латвія стала в грудні 1991 р. Це було першим контактом і досвідом співпраці нової країни з НАТО.

Цілком природно, що здобувши незалежність, Латвія зіткнулася з проблемою забезпечення своєї оборони і безпеки, визначення власної ролі та місця у формуванні нової системи світового порядку, вироблення зовнішньополітичної концепції розвитку. У 1991 р. одним із головних завдань для Латвії став процес формування абсолютно нових структур, що забезпечують суверенітет країни і обрану політичну стратегію, а саме, – відомств, які відають питаннями зовнішньої і внутрішньої політики, зокрема оборони і державної безпеки. Необхідно було розв'язати тісно пов'язану із цим питанням проблему щодо виведення радянських військ, який за активної підтримки впливових країн Заходу і США завершився 31 серпня 1994 р.

Вже у 1995 р. «західний підхід» щодо подальшого розвитку Латвії був офіційно сформульований в підготовленому Міністерством закордонних справ і затвердженому Сеймом країни документі «Основні напрями зовнішньої політики Латвії до 2005 року» та в додатку до нього – «Концепція зовнішньої політики Латвійської Республіки». Головним завданням латвійської зовнішньої

політики визначено забезпечення державної незалежності та її незворотності, що досягається шляхом інтеграції в європейські політичні та економічні структури, а також активного залучення в світові політичні процеси. Основним напрямом міжнародної діяльності визначено вступ Латвії в ЄС і НАТО, а також поглиблення співпраці зі США.

У 1995 р парламент Латвії затвердив Концепцію національної безпеки, в якій підкреслив, що найактуальнішим чинником для національних інтересів є повна інтеграція в Європейський Союз і НАТО [5]. Не можна заперечувати, що питання про розширення Альянсу було складним моментом для США, бо прийняття будь-якого рішення з цього приводу мало на меті дотримання і узгодження думок всіх країн-членів Альянсу.

Першим про можливе розширення НАТО відкрито заговорив Міністр оборони Німеччини Фолькер Рює, який торкнувся цієї теми у своєму виступі в Міжнародному інституті стратегічних досліджень у Лондоні в березні 1993 р В ситуації, що склалася, латвійське керівництво розраховувало отримати від НАТО гарантії безпеки, що розцінювались як забезпечення незворотності незалежності. Так, 4 листопада 1993 р Міністр закордонних справ Латвії Георг Андреевс на конференції голів комісій із закордонних справ Європарламенту в Копенгагені виступив із заявою, в якій підкреслив: «НАТО могло б стати одним з гарантів безпеки Латвії, а Латвія неодноразово висловлювала намір стати членом Альянсу, але прийняття рішень залишається за країнами Північноатлантичного альянсу».

Разом з тим, всередині самого Альянсу щодо перспектив інтеграції Латвії та двох інших країн Балтії в НАТО не було єдиного підходу. Німеччина і Франція висловлювалися за врахування думки Росії в питаннях будівництва нової архітектури європейської безпеки та розраховували переконати партнерів по коаліції, перш за все США, у необхідності пошуку варіантів розширення Північноатлантичного союзу, які б виключали будь-які демарші з боку Росії. Зокрема, пропонувалося забезпечити країнам Балтії необхідні гарантії безпеки у складі Європейського Союзу. Стриману позицію з питання вступу країн Балтії в НАТО займали й країни південного флангу блоку: Італія, Іспанія, Португалія, Греція, Туреччина. Водночас вони виступали проти надання Москві будь-яких компенсацій, якщо вступ країн Балтії до Альянсу все ж відбудеться.

Твердими прихильниками прийому балтійських країн в НАТО виступали Данія, Норвегія, Польща, Чехія і Угорщина. Вони вказували, що інтеграція держав Балтії до Північноатлантичного союзу – питання часу з огляду на те, що Захід не відмовиться від виконання своїх історичних зобов'язань перед країнами даного регіону. Тому, на їхню думку, якнайшвидша євроатлантична інтеграція Литви, Латвії та Естонії в інтересах самої ж Росії, тому що чим швидше це відбудеться, тим скоріше зникне основний подразник у відносинах Москви з Альянсом.

У свою чергу, Велика Британія, побоюючись втрати впливу на процеси європейської інтеграції, вважала за краще не входити в протиріччя з підходами Парижа і Берліна та утримувалася від відкритої підтримки прийому країн Балтії в НАТО. Крім того, Лондон неодноразово висловлював занепокоєння перспективою істотного зниження керованості блоком у разі приєднання до нього колишніх республік СРСР. Разом з тим, було зрозуміло, що англійці, будучи вірними союзниками США, беззастережно погодяться з будь-яким висунутим американцями варіантом розширення Альянсу.

Зі свого боку, Вашингтон утримувався від оголошення бажаного списку претендентів та прагнув припинити дискусії серед союзників на тему конкретизації складу «другої хвилі» розширення. Адміністрація США не мала наміру вносити додаткові подразники у відносини з Росією до тих пір, поки не провела комплексний аналіз всіх факторів, пов'язаних з формуванням своєї політичної лінії на російському напрямку. Американське керівництво прораховувало можливу реакцію Росії на ті чи інші кроки Сполучених Штатів у ключових галузях двосторонньої взаємодії з тим, аби зробити вибір між прагненням остаточно вивести країни Балтії з орбіти російського впливу та ризиком серйозного погіршення відносин з Росією.

Однак плани щодо створення так званого «санітарного кордону» поступово втілювалися в життя. 11 січня 1994 р. офіційний Брюссель з подачі США запропонував зацікавленим країнам ініціативу «Партнерство заради миру» (Partnership for Peace – PfP) [6]. Латвія сприйняла це як перший крок до повноправної участі в Альянсі та перетворилася на одну з перших країн-партнерів, які залучилися до цієї програми. У 1995 р. було закінчено дослідження з проблеми розширення Альянсу, до якого ж було заявлено, що процес розширення буде поступовим і прозорим. Одночасно перед потенційними країнами-учасницями висувалися певні вимоги для прийому в Альянс. В межах PfP у 1996 р. Латвія, прагнучи зробити свій внесок у процеси підтримки безпеки і стабільності євроатлантичного простору, взяла участь у миротворчих операціях під проводом НАТО на території колишньої Югославії, зокрема силах з підтримання миру (Implementation Force – IFOR) та силах стабілізації (Stabilization Force – SFOR) в Боснії і Герцеговині, спільних силах (Allied forces – AFOR) в Албанії, миротворчому контингенті (KFOR) у Косово. Одночасно почалася активна співпраця з військових та оборонних питань між Латвією, Литвою та Естонією в Балтійському регіоні

У 1995 р. за підтримки країн НАТО був реалізований перший проект – створення балтійського батальйону з підтримання миру (Baltic Battalion – BALTBAT) з головним штабом в латвійському місті Адажі. У 1996 р. створено спільний загін морських сил країн Балтії (Baltic Naval Squadron – BALTRON), єдина система спостереження за балтійським повітряним простором (Baltic Air Surveillance Network – BALTNET), сумісна із системою повітряного контролю НАТО. У 1999 р. в естонському місті Тарту в присутності Міністра оборони

Великої Британії Джорджа Робертсона відбулося відкриття військового коледжу безпеки країн Балтії (Baltic Defense College – BALTDEFCOL). Ці проекти стали основою сучасної системи оборони Латвії. Крім того, деякі країни-члени НАТО та їхні партнери брали участь у проекті з координації співробітництва та надання допомоги країнам Балтії (Baltic Security Assistance – BALTSEA), який зробив значний внесок у підтримку інтенсивного співробітництва Латвії, Литви та Естонії.

На зустрічі керівників Альянсу у Вашингтоні в квітні 1999 р., яка планувалася як святкування п'ятдесятирічного ювілею організації, до складу останньої були прийняті три нові балтійські країни, а також розроблена новітня стратегічна концепція [7]. Визначено також нові загрози Євroatлантичному світові та збереженню стабільності, серед яких, зокрема, утиск прав людини, міжетнічні конфлікти, економічні проблеми, руйнування суспільно-політичного порядку та поширення зброї масового ураження (ст. 3). Підкреслювалося, що такі загрози здатні посприяти регіональній нестабільності, через яку може виникнути збройний конфлікт, що завдасть збитків безпеці на теренах, які межують з регіонами нестабільності країн-членів НАТО (ст. 20).

Концепція відображала тенденції подальшого розвитку блоку в окремому розділі «Партнерство, співпраця і діалог». Зокрема, Альянс зобов'язався «допомогти країнам-кандидатам підготуватися до можливої участі в НАТО у майбутньому» (ст. 38), що визначило один з основних напрямків подальшої зовнішньої і внутрішньої політики країн Балтії з Латвією включно. В цілому завдання Альянсу в безпековій галузі залишилися незмінними, однак підтримка стратегічної рівноваги в Європі вже не фігурувала в якості основного завдання. Першочерговою метою НАТО є дотримання безпеки і міжнародного миру (ст. 15).

До запрошення Латвії в НАТО, в першу чергу, посприяла позиція США, що справляють величезний вплив на прийняття рішень Альянсом. Цьому передувало оцінювання Департаментом оборони США оборонної системи Латвії, яка розпочалася з візиту до Риги помічника американського держсекретаря з питань оборони генерал-майора Генрі Ківенара. Його висловлювання щодо неготовності Латвії до вступу в НАТО були оприлюднені головою комісії із закордонних справ латвійського Сейму Андрісом Рубінсом [8]. Це підштовхнуло керівництво Латвійської Республіки до приведення стану збройних сил країни у відповідність з вимогами НАТО і ґрунтовно допомогло Міністерству оборони Латвії сформуванню належних відносин з Альянсом.

16 січня 1998 р. в США президенти Латвії, Литви, Естонії та Сполучених Штатів підписали Хартію партнерства між Латвійською Республікою, Естонською Республікою, Литовською Республікою і Сполученими Штатами Америки, яка складається з преамбули – погляду на історію відносин чотирьох держав – та п'яти розділів: принципи партнерства, інтеграційні зобов'язання, співпраця в галузі безпеки і відносини між США та країнами Балтії [9]. Зокрема

зазначається, що американська сторона ніколи не визнавала насильницьке включення держав Балтії до складу СРСР у 1940 р і вважає їхню державність безперервною з моменту встановлення незалежності. У преамбулі йдеться про дружні відносини між США і балтійськими країнами, «які безперервно підтримувалися з 1922 року». У Хартії також було зазначено, що «у США існує глибокий, щирий і довгостроковий інтерес до незалежності, суверенітету, неподільності та безпеки території країн Балтії», а також намір офіційного Вашингтона працювати разом з останніми в напрямку їхньої інтеграції в НАТО [10].

Хартія – перший акт, підписаний США і балтійськими державами з метою посприяти інтеграції тієї чи іншої країни в західні структури. Чотири держави заявили про свою прихильність загальним цінностям: демократії, верховенства права, вільного ринку, поваги до прав і свобод кожної людини. Вони заявили про єдине бачення вільної Європи і проголосили, що їхньою спільною метою є повна інтеграція Латвії, Естонії та Литви в європейські та трансатлантичні політичні, економічні, оборонні структури задля дотримання безпеки цих країн в Альянсі. У Хартії йдеться, що «Європа не буде в цілковитій безпеці, допоки не будуть у безпеці і Латвія, і Естонія, і Литва». У цьому документі країни Балтії підтвердили свою мету постати повноправними членами європейських та трансатлантичних організацій, включаючи Європейський Союз і НАТО, а США схвалили ці прагнення.

У розділі про співпрацю в галузі безпеки йдеться про те, що балтійські країни проводитимуть спільні консультації та перемовини з іншими державами у тому випадку, якщо хтось із партнерів відчує небезпеку або загрозу своїй територіальній цілісності, незалежності та безпеці. Партнери мають намір використовувати механізми двосторонніх і багатосторонніх консультацій. Разом з тим, США і країни Балтії заявили про свій намір продовжити військову співпрацю.

У розділі про інтеграційні зобов'язання, де йдеться про НАТО, згадано також Росію. Партнери підкреслили свою зацікавленість в демократичному і стабільному розвитку Російської Федерації та підтримали зміцнення відносин між Москвою та Альянсом як важливого елемента єдиного погляду на нову мирну Європу. Країни Балтії заявили й про свою готовність продовжувати економічні реформи та інтегруватися в міжнародні економічні організації – особливо в СОТ і Організацію з економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР). Вони взяли на себе зобов'язання співпрацювати у боротьбі проти загроз світовій економіці та політичній стабільності з боку міжнародної організованої злочинності. Також Хартією було передбачено створення Комісії з партнерських відносин, завданням якої стала координація спільної співпраці.

Після підписання Хартії був створений Фонд партнерських відносин Балтії та США, основний капітал якого становив 15 млн. доларів, виділений Міжнародним агентством розвитку та Інститутом відкритого суспільства

Джорджа Сороса. Це перша структура, яка об'єднала урядові та приватні кошти з метою підтримати розвиток недержавних організацій. Документ не давав юридичних гарантій безпеки країнам Балтії та їхнього вступу в НАТО або інші європейські структури. Проте, за оцінкою керівництва латвійського зовнішньополітичного відомства, «відносини між країнами Балтії та США з тісного і дружнього співробітництва поступово переростали в союзницькі взаємини».

У підписанні Хартії вбачався також певний захист від можливого тиску і погроз з боку Росії. Так, коментатор латвійської «Дієни» А. Озолінш писав: «Хартія є кроком геть від «сірої» або «буферної» зони, кроком геть від рекомендованого Росією і неможливого для країн Балтії нейтралітету, що в кращому випадку означало б животіння в постійному страху в тій само «сірій» зоні нестабільності, а в гіршому і найбільш ймовірному – постійному поглибленні залежності від Росії. Це крок у напрямку до членства в найбільш могутньому військовому союзі Заходу – НАТО».

Заступник держсекретаря США Строб Талбот у своїй промові 7 липня 1998 р. в Ризі, звертаючись до країн Балтії, зазначив: «це в національних інтересах США, що ви повернули собі належне місце в Європі». Необхідно підкреслити, що зацікавлення Вашингтона у балтійських державах пов'язане із загальним геостратегічним інтересом США в північно-східній Європі, яка є мостом на континенті Євразія. Латвія скористалася таким інтересом США та стрімкими темпами працювала задля ліквідації зауважень Білого дому.

Відповідно до рекомендацій, латвійське керівництво зобов'язалося в період до 2003 р. збільшити фінансування бюджету оборони до 2% від валового внутрішнього продукту країни. Разом з тим, деякі представники США, ймовірно оцінивши результати приєднання до НАТО Чехії, Польщі та Угорщини, стали висловлювати побоювання щодо подальшого розширення Альянсу. Наприклад, З. Бжезинський зазначав в одному із своїх виступів: «країни Балтії цілком можуть потрапити в НАТО до 2005 року – втім, не обов'язково повністю». Він запропонував спочатку прийняти у військовий блок Литву.

Зі свого боку, латвійське керівництво побачило в такому підході незадовільну роботу в галузі піару і стало приділяти особливу увагу роботі з американськими конгресменами, інформування їх про стан справ у Латвії, спонукаючи до відвідань республіки з метою в кінцевому підсумку запрошення латвійської сторони в Альянс. Разом з тим, було розроблено «План дій Латвії щодо вступу в НАТО на 2000 р.», затверджений латвійським кабінетом міністрів. Метою цього стало відображення всеохоплюючої політики і практичного просування інтеграції Латвії в НАТО, зроблено огляд досягнутого та необхідні висновки, поставлені завдання для виконання в конкретному році, передбачено кошти і ресурси, а також механізми контролю за їхнім виконанням. З метою забезпечення військової готовності Латвії для участі в

НАТО, в Плані були сформульовані основні напрямки розвитку національних збройних сил країни.

У 2000 р. бюджет оборони Латвії був збільшений на 33% в порівнянні з попереднім роком, сягнувши 1,05% валового внутрішнього продукту країни. Міністерство оборони Латвії приділяло особливу увагу поліпшенню побутових умов військових, здійсненню реформи військового персоналу, продовженню удосконалення інфраструктури, окремим програмам з придбання екіпіровки і озброєння, а також розширенню міжнародного співробітництва. Вперше були розроблені та схвалені довгострокові плани розвитку латвійських ЗС на 4 і 12 років, оперативна концепція ЗС і основні пункти в бюджеті оборони на 2002 р.

Була введена система внутрішнього аудиту, розроблені такі нормативно-правові акти, як оперативний план державної оборони, класифікатор військових посад і професій, концепція керівництва об'єднаної системи навчання, концепція військової розвідки тощо. Крім того, розроблена концепція розвитку миротворчого ЛАТВАТ і розпочато формування його першої роти. У пріоритетному порядку батальйон був забезпечений індивідуальною екіпіровкою, що відповідало стандартам НАТО, відповідними озброєннями і таке інше. Солдати строкової військової служби в батальйоні поступово замінялися професійними військовослужбовцями.

У 2000 р. авіація латвійського воєнізованого закладу освіти Земессардзе була включена у військово-повітряні сили, створена 2-га авіаційна ескадрилья Земессардзе. Розпочато ротацію провідних офіцерів і введено матеріальну стимуляцію підтримки цього процесу. Організовано введення в штабі ЗС відповідних вимогам НАТО короткохвильової та ультракороткохвильової військових радіостанцій.

Уряд висловив тверду рішучість продовжувати збільшення бюджету оборони, щоб останній у 2003 р. досяг 2% валового внутрішнього продукту. У зв'язку із цим, а також з метою сталого розвитку ЗС урядом Латвії був розроблений «Закон про фінансування національної оборони», який передбачав значне збільшення матеріальних ресурсів військового бюджету країни у 2001-2003 рр.

На саміті НАТО в Стамбулі 28-29 червня 2004 р. Латвію було прийнято в члени Альянсу. Одразу ж у більш активну фазу почав переходити процес освоєння латвійської території з метою розвитку військової інфраструктури. У 2005 р. затверджено нову «Концепцію національної безпеки Латвії», в якій викладаються принципи запобігання потенційних безпекових загроз для країни [11]. У сфері зовнішньої політики, в інтересах національної безпеки Латвії, позначено розвиток демократичних процесів поза регіоном країн Балтійського моря з акцентом на пострадянський простір країн-учасниць СНД. Крім того, Латвія активно підтримала участь США в процесах дотримання безпеки на теренах Європи, вважаючи це одним з ключових елементів європейської

стабільності. В Концепції згадується також важливість участі республіки в міжнародних організаціях та розвитку добросусідських відносин із суміжними країнами і зміцнення регіонального співробітництва. Свою державну оборону Латвія пов'язує з участю і цілковитою інтеграцією в НАТО. На той час у документі підкреслювалося, що «в сучасний період не існує військової загрози ані Латвії, ані країнам Балтії в цілому».

Можливі військові загрози, згідно з Концепцією, вважаються спільними загрозами для НАТО. Національні збройні сили Латвії готуються не тільки для захисту національної території, але й до участі в міжнародних операціях з підтримання миру поза республікою. Крім зовнішніх загроз, в документі декларуються внутрішні виклики, пов'язані з економічною безпекою, загрозою тероризму, техногенними катастрофами.

У листопаді 2006 р. офіційна Рига приймала черговий саміт НАТО, на якому з вуст американського сенатора Річарда Лугара пролунала ідея включити енергетичний шантаж до переліку загроз, на які НАТО відповідатиме військовою силою. Таким чином, вперше за роки після закінчення холодної війни, була визначена конкретна ситуація, в якій Росія може бути зарахована Америкою до числа своїх ворогів.

Активізувався також інтерес НАТО до бойового потенціалу Латвії. Міністерство оборони республіки підготувало до реалізації низку проектів вартістю близько 50 млн. доларів, які покликані не тільки забезпечити латвійських військових новою технікою і більш серйозно захищати державні секрети, але й забезпечити для Латвії статус морського форпосту НАТО.

У теперішній час Латвійська Республіка активно підтримує наявні ініціативи з боку державного керівництва України і Грузії щодо вступу в НАТО. Зокрема, в квітні 2008 р. в США з першим офіційним візитом побував тогочасний Президент Латвії Валдіс Затлерс. По завершенню поїздки він провів прес-конференцію в Національному прес-клубі у Вашингтоні. Основними питаннями, яких торкнувся латвійський лідер, було членство Латвії в НАТО, латвійсько-американська співпраця, а також відносини між Альянсом і Росією. В. Затлерс підкреслив, що США і Латвійська Республіка є добрими союзниками не тільки по Північноатлантичному альянсі, а й в контексті двосторонніх відносин.

Латвія і США виявилися єдиними членами НАТО, які беззастережно виступили на підтримку надання Україні та Грузії Плану дій щодо членства в НАТО (ПДЧ). Як вказує В. Затлерс, рішення підтримати дві колишні радянські республіки на саміті Альянсу в Бухаресті у 2008 р. не було поспішним: «Мої аргументи дуже прості. По-перше, реальний рух до членства в НАТО для Латвії почалося лише після того, як нам було запропоновано ПДЧ. По-друге, коли Латвія оголосила про бажання вступити в Альянс, а це було в 1997 році, на нашій території все ще перебували радянські війська».

Глава латвійської держави назвав 17 років незалежності Латвії і 4 роки її перебування в НАТО «історією успіху», зазначивши, що ще п'ятнадцять років тому членство в Альянсі здавалося нездійсненною мрією. Крім того, Валдіс Затлерс зазначив, багато хто пророкував, що членство Латвії в НАТО спричинить неприємності з боку найбільшого її сусіда – Росії: «Парадоксально, але після вступу Латвії до Північноатлантичного альянсу латвійсько-російські взаємини значно покращилися... Цим ми завдячуємо нашій мудрій зовнішній політиці».

11 червня 2008 р. під час відвідин Балтійського військового коледжу (BALTFDEFCOL) в естонському місті Тарту Президент Латвії Валдіс Затлерс виступив з епохальною ініціативою: перетворити цей навчальний заклад в досяжному майбутньому на базу для навчання українських і грузинських офіцерів як представників тих пострадянських країн, що найбільше прагнуть приєднання до Північноатлантичного альянсу. На зустрічі з начальником коледжу Гундарсом Артисом Аболсом глава латвійської держави заявив, що «саме тут молоді офіцери найкраще зможуть отримати навички та знання, необхідні для солдатів країн-членів Альянсу» [12]. Крім того, Міністерство оборони Латвії підготувало до реалізації низку проектів, покликаних не тільки забезпечити латвійських військових новою технікою, більш серйозно захистити державні таємниці, але й надати Латвійській Республіці новий статус – морського форпосту НАТО. У планах військових країни спорудження в Лієпаї сучасного військового порту. Зокрема, зведення пристані для прийому як латвійських, так і натовських суден. За наявними розрахунками, зведення такого об'єкта і будівництво прилеглої до нього інфраструктури оцінюється в 5 млн. євро. Військові судна тут робитимуть короточасні зупинки для дозаправки і поповнення запасів продовольства [12].

На початку 2008 р. Міністр оборони Латвії В. Велдре відвідав США, де провів переговори щодо постачання для латвійських військових, дислокованих на той час в Афганістані, сучасних броньованих позашляховиків. За словами Міністра, нові броньовики – одна з головних умов Латвії задля подальшого нарощування своїх сил в зазначеній країні.

Таким чином, ситуацію в Балтійському регіоні після розпаду Радянського Союзу можна охарактеризувати як частину чергового етапу позиційної гри на світовій «шахівниці», де станом на сьогодні виграшна ситуація для англосаксонської стратегії очевидна. При цьому, серед іншого, геополітичні інтереси Росії на балтійському напрямку, зокрема в Латвії, залишилися практично незмінними. Західний вектор розвитку республіки лише посилив увагу Москви шляхом більш глибокого і своєчасного моніторингу та аналізу ситуації у її західних сусідів з метою запобігти остаточному і незворотному виходу балтійських країн зі сфери російського впливу.

У свою чергу, осмислення і вивчення Україною унікального досвіду переходу певної пострадянської держави з одного політичного стану в інший

потрібно не стільки для історії, скільки з метою опрацювання сучасних політико-дипломатичних методів співробітництва з керівництвом Латвії, а також практичного застосування її досвіду в своїй діяльності на шляху євроатлантичної інтеграції.

У цьому зв'язку, залишається поза сумнівом той факт, що Балтійське море має найважливіше геополітичне значення як для України, так і для цілої низки європейських держав, що є членами НАТО або зберігають свій нейтральний статус. З одного боку, саме в цьому регіоні безпосередньо стикаються сили Північноатлантичного альянсу і країн-членів ОДКБ на чолі з Росією. З іншого – незаперечно значення Балтії для глобальної економіки, розвитку торгівлі задля прямого виходу в Світовий океан.

Звісно ж, що в контексті оцінки геополітичної ситуації в даному регіоні НАТО доцільно розглядати з двох точок зору. По-перше, в якості політичного і військового багатостороннього актора, по-друге, як інструмент співпраці, яка формує основу задля зміцнення позицій США в цій частині глобального геополітичного простору. Необхідно підкреслити, що протягом певного періоду Балтійське море в стратегії НАТО не розглядалося як пріоритетне в зоні потенційних військових дій та, відповідно, увага приділялася лише окремим інцидентам, до яких аналітики НАТО відносять, наприклад, кібератаку Росії проти Естонії в 2007 році [16].

Однак після анексії Криму Росією та її агресії на Донбасі ситуація різко змінилася, оскільки країни Балтії стали розглядатися стратегами НАТО, в першу чергу американськими, в якості наступного об'єкта російської окупації на пострадянському просторі. У цьому сенсі можна простежити пряму залежність між Північноатлантичним альянсом і роллю, яку відіграють США в світі. На думку фінського військового дослідника Яна Ханьска, «навіть якщо регіон Балтійського моря ніколи не входив до числа пріоритетних у геостратегії США, потужна структура НАТО прив'язує Америку до регіональної стабільності такою мірою, що, якщо Вашингтон не зможе захистити своїх союзників в цьому районі, вся їхня зовнішня політика і стратегія будуть зруйновані. Навіть якщо регіон Балтійського моря не настільки важливий для США, вони не можуть дозволити собі триматися від нього осторонь» [17, р. 15].

У період Холодної війни американська політика щодо Балтії базувалася на стримуванні Радянського Союзу шляхом посилення своїх союзників і залучення у військово-політичне співробітництво таких нейтральних країн, як Швеція та Фінляндія. Окрім цього, поряд з проведенням відповідної публічної політики широко використовувалися методи політичного закулісся. У період правління Президента Рональда Рейгана акцент робився не стільки на Балтійському морі як такому, скільки на державах, що межували з країнами Варшавського договору.

Після падіння Берлінського муру і виведення російських військ з Латвії, Литви і Естонії в 1993-1994 рр. США поставили завдання посилити свій вплив,

але не фізичну присутність у регіоні. Замість неї була використана структура НАТО. Програма «Партнерство заради миру» використовувалася в якості першого кроку до вступу нових держав у Північноатлантичний альянс. Після інтеграції країн Балтії в НАТО у 2004 р. й розгортання боротьби з тероризмом в Афганістані та Іраку регіон Балтійського моря почав розглядатися як одне з найбільш благополучних місць у світі з точки зору військової безпеки. Відповідно, і зацікавленість США в своїй військовій присутності тут стала не настільки яскраво втіленою.

І хоча восени 2013 р. були проведені маневри Steadfast Jazz 2013, покликані переконати країни Балтії і Польщу в їхній підтримці з боку НАТО і продемонструвати ефективність нових Сил реагування Альянсу, залучення американців до них була зведена до мінімуму – 160 осіб (для порівняння, з боку Франції взяли участь 1200 військових, з Польщі – 1040) [18]. Це досить переконливо засвідчило не тільки стосовно необхідності урізання відповідних витрат військового бюджету, а й про те, що США вважали Балтію регіоном з низьким рівнем напруженості.

Однак, як уже зазначалося, на даний час саме Балтійське море починає грати важливу роль у стратегічному протистоянні Заходу і Росії, що змушує по-новому оцінити стратегію США і НАТО в регіоні. Під час президентства Барака Обама стало очевидним прагнення США до посилення своєї присутності на Балтії під приводом необхідності захисту країн Балтійського регіону від російських зазіхань. Аналіз численних матеріалів, підготовлених як самими американськими військовими фахівцями, так і проамериканськи налаштованими діячами в Латвії, Литві та Естонії, а також у низці країн Північної Європи, як видається, досить переконливо свідчить про це [19-25].

Передусім, висловлюється занепокоєння, що з військової точки зору країни Балтії – Латвія, Литва та Естонія – ізольовані від інших держав-членів НАТО. Це вкрай ускладнює, якщо взагалі не нівелює, адекватну відповідь на можливі інциденти військового характеру на Балтійському морі без ангажування низки країн, які не є членами Альянсу. Відповідно, основним завданням стає залучення Фінляндії та Швеції в орбіту НАТО, спонукання правлячих еліт цих держав до зміни їхнього нейтрального статусу.

Країни Північної Європи відіграють важливу роль у гарантуванні безпеки держав Балтії, з якими в них існують давні й міцні зв'язки, що базуються на певній культурно-історичній спільності. Наприклад, Данія і Норвегія зробили багато для зміцнення військового потенціалу балтійських країн після розпаду СРСР, а Швеція і Фінляндія, попри відсутність членства в НАТО, також підтримують досить стабільні відносини з балтійцями у сфері безпеки. Водночас, висловлюється занепокоєння, що лояльно налаштовані до Альянсу і готові співпрацювати з ним Фінляндія та Швеція не зобов'язані допомагати членам НАТО в разі нападу на них. І наголошується, що до такого перебігу подій США повинні бути готові.

У цьому зв'язку, проводиться паралель з Афганістаном – суто континентальною країною без виходу до моря за кілька тисяч миль від території самих США. Підкреслюється, що підтримка ще донедавна американської військової присутності у зазначеній країні з боку її сусідів була багато в чому умовною. Остання періодично взагалі спричиняла сумніви в її доцільності, а регіональна інфраструктура при цьому так і залишилась зі слабким рівнем розвитку. Це, однак, не заважало США впродовж двох десятиліть проводити повномасштабні бойові операції в даному регіоні.

Звідси робиться висновок, що за належного планування та підготовки США та НАТО здатні здійснити те ж саме на Балтиці навіть з урахуванням російської стратегії A2 / AD, що передбачає протидію допуску чужих військ в потенційну зону бойових дій (anti-access, або A2) з одночасним обмеженням їхніх ефективних акцій, якщо все ж таки їм вдалося прорватися (area-denial, або AD). Вочевидь, що останнє без підтримки Швеції та Фінляндії спричинить безсумнівні труднощі. В якості додаткових аргументів наводяться історичні приклади, які доводять, що військові операції в регіоні Балтійського моря вимагають залучення повітряної, морської або сухопутної території Швеції та Фінляндії. Наприклад, під час Кримської війни (1853-1856 рр.) та інтервенції союзників у роки Громадянської війни (1918-1920 рр.) шведська фортеця Віапорі (сучасна фінська Суоменлінна) й Аландські острови відіграли вирішальну роль. Під час обох світових воєн протоки Скагеррак і Каттегат, які межують зі шведськими територіальними водами та слугують свого роду воротами в Балтійське море, були предметом запеклого суперництва.

Разом з тим, у період Холодної війни належний Данії острів Борнхольм постав зоною протистояння між Радянським Союзом і НАТО. Подібного роду міркування зберігаються й у XXI столітті. Датські протоки складаються з трьох каналів – Ересунн (Зунн), Малий Бельт і Великий Бельт, що з'єднують Балтійське і Північне моря крізь протоки Скагеррак і Каттегат. Ці протоки слугують країнам, розташованим на Балтиці, в якості торговельних експортно-імпортних шляхів. Особливо важливими вони видаються для Росії, яка все більше їх застосовує задля експорту нафти до Європи [26, р. 225]. В цілому, приблизно 125 тисяч суден на рік проходять через ці протоки.

Звідси робиться висновок, що якщо США потребуватимуть здійснення військової інтервенції в країни Балтії, американцям постане життєво важливим мати безперешкодний доступ до згаданих вище Датських проток. На думку американських стратегів, було б украй наївним вважати, що Росія не враховує важливість Аландських островів і Датських проток у своєму плані надзвичайних дій в регіоні Балтійського моря [27]. Відповідно, і для Сполучених Штатів було б вкрай безвідповідально не зважати на це.

Іншим вкрай важливим фактором військового протистояння на Балтиці є Калінінградська область. В очах американських фахівців це виглядає наступним чином. Калінінград – маленький російський ексклав уздовж

узбережжя Балтійського моря (трохи більший, ніж Коннектикут), що межує з Литвою і Польщею. Також Калінінград – частина Західного військового округу Росії, й тут розміщені приблизно 25 тис. російських військовослужбовців. Це дім для російського Балтійського флоту, який складається приблизно з 50-ти кораблів з підводними човнами включно. І найголовніше – Калінінград – це серце російської стратегії A2 / AD [27].

У Росії в Калінінграді є передова протиповітряна оборонна система С 400, а в жовтні 2016 р. тут були розгорнуті ракетні комплекси «Іскандер-М», що, за офіційною заявою Кремля, озвученою прес-секретарем російського президента Дмитром Песковим, пов'язано зі створенням в Європі «антиросійської ракетної системи» [28]. Особливу заклопотаність у стратегів НАТО спричиняє той факт, що такі комплекси здатні нести ядерні або звичайні боєголовки й радіус їхньої дії складає 250 миль, а це робить доступними для них Ригу, Вільнюс і Варшаву.

Крім того, Росія має всі можливості для розміщення в Калінінграді ядерної зброї. Чи є така зброя там вже на даний час, залишається предметом гарячих дискусій. При цьому, західні аналітики стверджують, що Росія модернізує злітно-посадкові смуги на своїх балтійських авіаційних базах у Черняхівську і Донському, забезпечуючи себе тим самим військовими аеродромами, розташованими поруч з повітряним простором держав НАТО. Саме російські літаки, що злітають із баз у Калінінграді або повертаються туди, звинувачуються в створенні небезпечних інцидентів з літаками Альянсу, які здійснюють патрулювання повітряного простору над країнами Балтії.

Американські фахівці не сумніваються, що військове покриття Росією відповідно до стратегії A2 / AD всього Балтійського регіону в поєднанні з небажанням Фінляндії і Швеції вступати в НАТО перетворює захист балтійських держав на украй складне завдання. У цьому зв'язку, пропонується низка заходів, які могли б полегшити США виконання своїх зобов'язань щодо Латвії, Литви та Естонії, взятих ними на себе в межах Альянсу [27].

По-перше, робити все можливе задля поліпшення відносин США з країнами Північної Європи, що, в свою чергу, сприятиме подальшому зміцненню співробітництва з державами Балтії, які переважно орієнтовані на північні країни.

По-друге, всіляко сприяти вступу Фінляндії та Швеції в НАТО. Формулювання саме цього завдання заслуговує того, аби процитувати його дослівно: «У кінцевому підсумку населення Швеції і Фінляндії саме вирішить, чи вступати їм в НАТО, але США повинні проводити таку політику, яка заохочуватиме членство в НАТО зазначених двох північних країн. До того як останні вступлять до НАТО, вони не зможуть користуватися перевагою гарантії своєї безпеки з боку Альянсу» [27].

По-третє, підготувати надзвичайні операції для захисту Балтії, в межах яких не робився б розрахунок на підтримку з боку Фінляндії та Швеції. США повинні планувати і відпрацьовувати захист держав Балтії без співпраці з цими

двома країнами. «Наскільки б неймовірним це не було, доти, доки Фінляндія і Швеція не постануть повноправними членами НАТО, було б безвідповідальним з боку американських військових не планувати подібного сценарію» [27]. Згадані навчання мають включати сценарій реагування на захоплення російськими збройними силами Аландських островів і Голанда.

По-четверте, бути готовими до швидкого перекидання своїх сил в Європу. У період Холодної війни США щорічно проводили військові навчання під назвою «Операція Рефорджер» (Operation Reforger – Return of Forces to Germany). Вони повинні були доводити, що США здатні швидко перекинути звичайні збройні сили зі США до Німеччини в разі війни з Радянським Союзом. США слід проводити аналогічні операції тепер уже стосовно країн Балтії.

По-п'яте, особливу увагу слід приділити фактору Калінінграда. Для цього США спільно із союзниками по НАТО необхідно виробити стратегію щодо здібностей Росії реалізувати А2 / АД. Особливо це вимагає тісної співпраці з Польщею. «Ніякого надійного захисту країн Балтії не може бути гарантовано без нейтралізації загрози з Калінінграда» [27].

Нарешті, «Москва не повинна інтерпретувати позанатовський статус Швеції і Фінляндії в якості зеленого світла для інтервенції в держави Балтії, оскільки НАТО не може прийти їм на захист. У свою чергу, до тих пір, поки вони не стали повноправними членами НАТО, Стокгольм і Гельсінкі не повинні розраховувати на те, що Альянс автоматично прийде їм на допомогу, якщо вони будуть атаковані Росією, і члени НАТО не повинні підтримувати у них цю ілюзію. НАТО має бути готове до будь-якого розвитку подій на Балтії – інакше Росія скористається цією сприятливою для себе ситуацією» [27].

Багато західних експертів вважають, що в разі виникнення конфлікту між Росією і країнами Балтії, до нього, скоріше за все, залучатимуться російськомовні меншини, а це дозволить РФ використати ідею необхідності захисту їхніх прав задля виправдання військового втручання.

Дії в дусі сучасної «гібридної війни» в цьому регіоні, на думку генерал-майора у відставці Франка ван Каппена, члена верхньої палати парламенту Нідерландів, який працював у минулому радником з безпеки при ООН і НАТО, можуть виглядати наступним чином: «Путін в жодному разі не збирається в'їжджати в Прибалтику на танку, тому що тоді він відкрито оголосить війну НАТО. П'ята стаття Північноатлантичного договору говорить, що напад на одну з країн-членів НАТО є нападом на всі держави-члени. Замість цього ми можемо побачити той самий сценарій, що спостерігали досі. Можна, наприклад, підігріти обстановку в естонській Нарві, де живе багато росіян. Знову гібридна війна, контакти з місцевими проросійськими організаціями, і Нарва проголошує незалежність. Естонія реагує жорстко. Росія заявляє про свій обов'язок захистити російськомовне населення від неонацистів. Якби Путін в'їхав в Естонію на танку, то все було б просто. Він оголосив би в такий спосіб НАТО війну, і він її програв би – це я можу вам стовідсотково гарантувати. Ціною

мільйонів життів. Але війни ніхто не хоче. Якщо ж Путін діє за допомогою гібридної війни, то він цілком може розраховувати на те, що НАТО не вдасться до П'ятої статті. Буде просто проголошена вільна народна республіка Нарва. Вона попроситься в Росію. Привід це для п'ятої статті? А якщо не привід, то всі члени НАТО зі Східної Європи вигукнуть: НАТО більше нічого не варте. У цьому сенсі Путін заб'є гол у ворота НАТО» [29].

Естонські експерти Міжнародного центру оборони і безпеки Калев Стойцеску і Хенрік Пракс практично розглядають той самий сценарій, що і нідерландський генерал, Росія прийматиме рішення про подальшу військову ескалацію в залежності від реакції НАТО і ЄС та від опору з боку держав, які піддалися атаці. У гіршому випадку, такий конфлікт обернеться повномасштабною війною [21].

Водночас, на думку вказаних експертів, спроби Кремля діяти на Балтиці за донбаським сценарієм (щоб вони під цим не розуміли) зіткнуться з цілою низкою труднощів. По-перше, Кремлю не вдалося за допомогою цієї тактики досягти бажаних результатів в Україні; по-друге, Північноатлантичний блок і його «східний фланг» уважно вивчають специфічні особливості російської «гібридної війни» і контрдії України, що має дозволити, на думку натівських спеціалістів, за необхідності дати швидко і адекватну відповідь. Тим паче, що в цьому випадку Росія буде позбавлена своєї основної переваги – швидкого захоплення ініціативи і як наслідок неготовності та розгубленості іншої сторони.

У цій ситуації критичними стануть перші кілька днів: якщо Росія коливатиметься з приводу прямого військового втручання, то у союзників по НАТО, скоріше за все, вистачить часу на те, аби взяти ситуацію під контроль. Окрім того, без недвозначної російської військової підтримки «сепаратисти» мають мало шансів на те, щоб розпочати контролювати будь-які ділянки російського кордону з країнами Балтії, що було б життєво важливим для успіху. Однак військова підтримка з боку Росії неминуче призведе до відкритого зіткнення з НАТО.

Інший широко обговорюваний у натовських колах сценарій передбачає російське військове втручання як відповідь на певний інцидент (тобто провокацію). Західні військові фахівці звинувачують збройні сили Росії в тому, що вони (особливо повітрянодесантні війська та армійська авіація) постійно готуються до даного сценарію, тренуючись, наприклад, у захопленні «невдомих аеродромів» у безпосередній близькості від східних кордонів Латвії і Естонії. Як зразок наводяться й військові навчання, які проходили з 15 по 20 лютого 2016 р. в Псковській області, до яких були залучені 2500 військовослужбовців [20].

Такого роду раптове вторгнення, без сумніву, стане несподіваним «сюрпризом» для атакованої країни і може бути використано Росією задля того, щоб продемонструвати Північноатлантичному альянсу його вразливість і

нездатність захистити всю свою територію. Це, в свою чергу, спровокує політичний розкол в таборі союзників, однак подібна пряма агресія автоматично призведе до вступу в силу Статті 5 Статуту Альянсу, відповідно до якої буде дана політична, економічна і військова відсіч.

Зазначений сценарій, який презентується стратегами НАТО, базується на ідеї про те, що Росія прагнучим відокремити країни Балтії від решти території, контрольованої НАТО, а потім їх окупувати. У цьому зв'язку, згадуються регулярні планові навчання збройних сил Росії «Захід» і «Союзний щит» (спільно з Білоруссю). На думку західних військових фахівців, саме за таким сценарієм відбувалася війна з Грузією в серпні 2008 р. і наступні події в нашій державі.

Викладене стане набагато сильнішим політичним ударом по НАТО і ЄС, що – в разі успіху – дозволить Росії набути безсумнівну стратегічну військову перевагу на Балтиці та, можливо, «вирішити» проблему Калінінградського ексклава. У Кремля не буде проблем знайти для цього привід, особливо якщо станеться критичне погіршення відносин між США, НАТО і РФ (наприклад, через Сирію).

Експерти НАТО змушені визнати, що Росія довела свою здатність ефективно використовувати систему А2 / АD на морі і в повітряному просторі навколо країн Балтії. Звідси робиться висновок про те, що російська інтервенція крізь територію Білорусі в бік Калінінградської області через 100-кілометровий коридор Сувалки (польська і литовська території) в зв'язці з операціями проти Латвії та Естонії з боку Ленінградської і Псковської областей здатна мати місце за повітряною і морською блокадою, якщо НАТО не зреагує на дії Росії вчасним і адекватним силовим впливом і не буде належним чином представлена в цьому регіоні.

Основний підсумок полягає в тому, що, оскільки кожен із цих сценаріїв можливий, то стратеги НАТО повинні враховувати, що, навіть якщо Росія не хоче повномасштабної війни з Альянсом, вона не упустить можливості використовувати відмінності в розумінні ситуації і готовність реагувати на неї у різних країн-членів НАТО і субрегіональну слабкість Альянсу на Балтійському морі. Виникає природне запитання, чи відбуваються істотні зміни в стратегії НАТО на Балтиці в зв'язку з приходом до влади в США нового президента і його команди.

Заяви попереднього глави Білого Дому Дональда Трампа щодо НАТО в цілому і країн Балтії зокрема породили майже панічні настрої у політичних еліт країн вказаного регіону. Особливу заклопотаність спричинили висловлювання про те, що американський лідер не став би беззастережно захищати балтійські держави у разі нападу на них з боку Росії. Для початку він хотів би ознайомитися з тим, як союзники справляються зі своїми фінансовими зобов'язаннями [30]. А в цьому питанні ситуація, дійсно, далеко не така сприятлива, як хотілося б американському керівництву. І якщо Естонія,

виділяючи на оборону трохи більше 2% ВВП, відповідає прийнятому «базовому мінімуму», то з Латвією і Литвою справа йде відчутно гірше.

Щоправда, уряди двох останніх країн дали обіцянку ще попередній американській адміністрації збільшити свої витрати на оборону, про що було заявлено під час участі тогочасного віце-президента США Джозефа Байдена в Балтійському форумі, який відбувся у Ризі в серпні 2016 року [31]. Однак ці запевнення висловлювались у ситуації, коли балтійські союзники США могли розраховувати на серйозну фінансову допомогу з боку Вашингтона. Як підкреслювалося в повідомленні за підсумками ризької зустрічі, ще до її проведення «кожен з балтійських союзників отримав понад 30 мільйонів доларів» у межах американської програми підтримки європейських союзників по НАТО. Лише в 2016 р. кожна з трьох країн отримала понад 9 млн. доларів [31]. У теперішній же час збільшити свій внесок у фінансування НАТО для країн Балтії, особливо для Латвії, з урахуванням їхнього економічного становища буде не так просто.

Разом з тим, слід зазначити, що в інших державах Північноатлантичного альянсу далеко не всі поділяють заклики до збільшення військових витрат. Вельми показово, що міністр закордонних справ Німеччини Зігмар Габріель під час свого візиту до Естонії в березні 2017 р., нагадавши про уроки Другої світової війни, особливо підкреслив, що нарощування військових витрат неминуче спричинить тривогу сусідніх країн. Ще раніше, в лютому того ж року, на міжнародній конференції з безпеки в Мюнхені президент Європейської комісії Жан-Клод Юнкер висловив думку, що Європа не повинна піддаватися на вимогу США підвищити військові витрати, оскільки набагато важливіше витратити гроші Європейського Союзу на гуманітарну допомогу і підтримку розвитку третіх країн, що Європа й робить [15].

Попри зміну влади в Білому домі, важко очікувати, що нова американська адміністрація гальмуватиме ідею подальшого розширення НАТО в регіоні Балтійського моря з відмовою від спроб залучення до Північноатлантичного блоку Фінляндії та Швеції. Не випадково, що під час візиту американського міністра оборони Джеймса Меттіса до Фінляндії в березні 2017 р. знову обговорювалася російська агресія, але все ж таки головна увага була приділена внеску Фінляндії в боротьбу з ІГІЛ [32]. Однак в даному питанні, як видається, ключову роль відіграватиме не стільки позиція Сполучених Штатів, скільки громадська думка і позиціонування політичних еліт самих північних країн.

Стосовно Швеції, то будь-яких практичних кроків щодо вступу в НАТО можна очікувати тільки в разі перемоги на парламентських виборах Помірної коаліційної партії та її потенційних правоцентристських союзників. На даний час лівоцентристський уряд країни не вважає вступ до Альянсу необхідним. Як заявляв Петер Хультквіст, глава шведського оборонного відомства, попри свою жорстку антиросійську риторику: «Щоб не трапилося, країни навколо Балтійського моря повинні триматися разом, бути більш згуртованими. Але

рішення для нас – нечленство в НАТО. У нас своє власне географічне положення і своя власна історія, як і у Фінляндії». Замість НАТО Швеція, на його думку, повинна зміцнювати двосторонні військові зв'язки з Польщею і Німеччиною [33].

Водночас, «непередбачуваність» Дональда Трампа використовувалася в якості аргументу прихильниками НАТО, які прагнули довести шведському суспільству, що двосторонньої угоди про оборону, підписаної зі Швецією і Фінляндією ще адміністрацією Барака Обами, може бути недостатньо. Аргументація зводилася до того, що співпраця з 28 державами, а не з однією (нехай навіть настільки потужною як США), здатна постати більш надійною.

Нинішній уряд Фінляндії також проти негайного вступу в НАТО, але не закриває повністю подібну можливість для країни. Так, колишній прем'єр-міністр Алекс Стубб в листопаді 2016 р. висловив побоювання, що між Трампом і президентом Путіним можливе укладання угоди про припинення процесу розширення НАТО. На його думку, «це збереже політичний вакуум безпеки в Північній Європі, особливо в Фінляндії і Швеції ...», натовський варіант «яких зведеться до нуля» [34].

Не варто розраховувати й на очікування, які, наприклад, висловлює аналітик порталу RuBaltic.Ru Олександр Носович, що Америка зрештою «відмовиться від Прибалтики» [14]. По-перше, не переглянуті оборонні угоди, укладені в січні 2017 р., тогочасною американською адміністрацією з Литвою і Естонією, що формально закріплюють розміщення нових військових підрозділів у цих країнах і статус американських військовослужбовців у них [35]. По-друге, від початку 2017 р. в межах так званого посилення «східного флангу» Альянсу до Польщі й країн Балтії прибули сили і засоби 3-ї бронетанкової бойової бригадної групи США та батальйонні тактичні групи країн-членів НАТО, які разом з національними збройними силами продовжили вдосконалювати Балтійський плацдарм [36].

Хоч би якими не були погляди різних американських адміністрацій, їм доводиться враховувати вже сформовану в США і світі систему військово-політичних відносин, геополітичні інтереси Америки та їхнє трактування владними елітами країни, характер і ступінь впливу військово-промислового комплексу на процес прийняття політичних рішень у Вашингтоні.

У цьому контексті згадуються слова президента США Дуайта Ейзенхауера: «У наших урядових структурах ми повинні бути напоготові, запобігаючи необґрунтованому впливу, навмисному або ненавмисному, військово-промислового комплексу. Потенціал небезпечного зростання його невинуватеної влади існує і буде існувати. Ми ніколи не повинні дозволяти цьому союзу нарадити на небезпеку наші свободи або демократичні процеси. Нам не слід приймати що-небудь на віру. Лише пильне та інформоване громадянське суспільство може наполягти на розумному поєднанні величезної

індустріальної і військової машини з нашими мирними методами та цілями з тим, аби безпека і свобода могли спільно процвітати» [37].

Видається, що саме інтереси військово-промислового комплексу в багатьох випадках стоять за ескалацією напруженості у міжнародних відносинах. І протистояти їм вкрай складно. Звідси можна припустити, що навіть якщо станеться деяке пом'якшення войовничої риторики, посилення прагматизму у зовнішній політиці США, Балтійський регіон, на жаль, на найближчі роки залишиться ареною протистояння між НАТО і РФ, які будуть прагнути не просто вирішити тут свої військово-політичні завдання, але і використовувати його в більш широких геополітичних цілях.

Водночас певні зрушення в політиці США не можуть не позначатися і на позиції керівництва НАТО, оскільки саме ця держава відіграє системоутворюючу роль в даному військово-політичному блоці. Так, під час свого офіційного візиту в Данію в березні 2017 р. генеральний секретар Північноатлантичного альянсу Йенс Столтенберг змушений був заявити наступне: «НАТО бачить стурбованість у зв'язку з тероризмом і кібератаками, але ніщо не вказує на можливість конвенційного нападу на будь-яку з країн НАТО, зокрема на країни Балтії» [38]. Необхідно враховувати і той факт, що, як підкреслює американський експерт з оборони Семюел Гардінер, для попередньої адміністрації США безпека країн Балтії не входила в топ-10 найважливіших тем [14].

Очевидно, що для попереднього президента Дональда Трампа набагато більш важливими представлялися проблеми, пов'язані з Близьким Сходом і Північною Кореєю, що, однак, не означало втрати уваги до Балтійського регіону, який є зоною прямого зіткнення інтересів НАТО і РФ. Звідси можна зі значною часткою впевненості зробити висновок про те, що ситуація на Балтиці безпосередньо залежить від загального контексту відносин в межах трикутника «США - Європа - Росія».

Так, на думку президента Російської асоціації прибалтійських досліджень Н.М. Межевича, «геополітична конфігурація в Балтійському регіоні набуває все більш яскраво вираженого характеру «всі проти Росії або Росія проти всіх», що не відповідає інтересам ні Євросоюзу, ні Росії, а в обстановці взаємної недовіри і підозр створює потенційну загрозу переростання прорахунків у пряму військову конфронтацію з непередбачуваними наслідками» [13].

Аналіз поглядів натовських експертів і генералів на проблеми безпеки в регіоні Балтійського моря дозволяє зробити низку висновків. По-перше, очевидна націленість на пряме стримування зазіхань Росії. В якості головних аргументів наводяться криза на сході України і проблема Криму. До того ж вбачається, що й без цього загострення ситуації на Балтиці все одно було б за можливе. Сама логіка розвитку відносин по лінії РФ - НАТО в останні роки досить переконливо свідчить про таке.

По-друге, основною метою офіційних Вашингтона і Брюсселя є більш широке залучення нейтральних держав – Швеції та Фінляндії – в орбіту діяльності Альянсу. Таким чином, розширення НАТО на Схід доповнюється прагненням розширення на Північ, що, безумовно, не може не спричинити активної протидії Росії й заклопотаності, в першу чергу, з боку прикордонних російських регіонів – Ленінградської області та Республіки Карелія, які межують з Фінляндією. Можливий вступ згаданих двох країн в НАТО здатне не тільки призвести до зростання загальної напруженості в регіоні, а й до значного зростання загальних додаткових витрат на оборону. Одночасно відбувається і поляризація суспільної свідомості в Фінляндії і Швеції, посилення розбіжностей з питання про членство в НАТО та відносини з Росією.

По-третє, потенційні агресивні наміри Росії в Балтійському регіоні використовуються й задля вирішення фінансових завдань. Цілком природним виглядає прагнення США перекласти частину військових витрат на плечі своїх союзників по НАТО, які, не бачачи для себе прямої військової загрози, з великим небажанням йдуть на непопулярні у виборців витрати на оборону. На саміті НАТО в Уельсі в 2014 р. була досягнута домовленість про те, що кожна з країн-членів виділятиме на оборону не менше 2% свого бюджету. Однак виконується ця домовленість далеко не всіма [39, р. 50].

По-четверте, відзначаючи внутрішню уразливість країн Балтії, які мають значний відсоток т.зв. російськомовного населення – здебільшого негромадян, вихідців з колишнього СРСР, стратеги НАТО не порушують у практичній площині питання щодо причин етнополітичної напруженості.

По-п'яте, націленість НАТО і в першу чергу США на посилення своєї присутності в регіоні Балтійського моря (в широкому сенсі цього поняття) здатна вплинути на сформовані в результаті багаторічної співпраці зв'язки між балтійськими країнами. Акцент на військову складову чітко промальовує відмінності в підходах між державами-членами НАТО (Данією, Польщею, ФРН, країнами Балтії та Норвегією), нейтральними державами (Швецією, Фінляндією) і союзниками по ОДКБ (РФ і Білоруссю).

По-шосте, оцінюючи загальну стратегію НАТО як військово-політичного блоку, слід враховувати існуючі серед членів цієї організації різні погляди в розумінні ситуації, рішучості слідувати в кільватері політики Вашингтона. І тут йдеться вже не тільки про традиційне протистояння «старої» і «нової» Європи, характерне для політичного процесу в межах ЄС, а й про більш складні конфігурації, що базуються на ставленні до Росії та її окремих політичних рішень.

До того ж, не заперечуючи важливості військової складової, слід, як видається, активізувати інформаційні зусилля з роз'яснення позиції української сторони щодо найбільш актуальних проблем у взаєминах з країнами Балтії, Швеції і Фінляндії для захисту національних інтересів України в сусідньому регіоні. Навіть за часів Холодної війни Балтія в цілому прагнула керуватися

гаслом «Балтійське море – море дружби». Тільки в цьому випадку можна буде сподіватися на відкриття певного «вікна можливостей» якщо не для поліпшення, то принаймні стабілізації відносин між країнами регіону.

Список використаних джерел та літератури

1. U.S. Strategy Plan Calls for Insuring No Rivals Develop A One-Superpower World. *The New York Times*. 1992. 8 March. URL: <https://work.colum.edu/~amiller/wolfowitz1992.htm>
2. Дугин А. Основы геополитики. М., Видавництво «Арктогея-центр», 2000. С. 428.
3. Переслегин С. Самоучитель игры на мировой шахматной доске: основные понятия геополитики. *Классика геополитики: XX век*. М. Издательство «АСТ», 2003. С. 711.
4. The Rome Declaration. Rome, 8 November, 1991. URL: <http://www.nato.int>
5. Uldis Umulis. Neatkarības atgūšana un jaunie uzdevumi ārpolitikā / “NATO un Latvijas drošība”. Latvijas Republikas ārlietu ministrija. 2003. P. 27.
6. The Brussels Summit Declaration. Brussels, 11 January, 1994. URL: <http://www.nato.int>
7. The Alliance’s Strategic Concept / Approved by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Washington, D.C. on 23rd and 24th April 1999. URL: <http://www.nato.int>
8. Щербаков А. Военные услышали звон и не поверили. Что же сказал американский генерал? *Бизнес и Балтия*. 1998. № 50 (928). 12 марта.
9. Partnerības Harta starp Latvijas Republiku, Igaunijas Republiku, Lietuvas Republiku un Amerikas Savienotajām Valstīm. Vašingtonā, 1998. gada 16.janvārī. URL: <http://www.am.gov.lv>
10. Смоленска А. Президенты Балтии и США подписывают Хартию о партнерстве. *Диена*. 1998. 17 января.
11. Nacionālās drošības koncepcija, apstiprināta Saeimā 2005.gada 2.februārī. URL: <http://www.am.gov.lv>
12. Колыванский В. Военно-идеологический преискурант. *Российские вестн*. 2008. № (21) 1918. 18-25 июня.
13. Межевич Н.М. Прибалтика 2.0. Четверть века «вторых республик» URL: <http://www.proatom.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=7297>
14. Носович А. Сбросить балласт: президент Трамп откажется от Прибалтики. URL: <http://www.rubaltic.ru/article/politica-i-obschestvo/09112016-tramp-otkazhetsya-ot-pribaltiki/>
15. Носович А. НАТО отказал Прибалтике в «российской угрозе». URL: <http://www.rubaltic.ru/article/politica-i-obschestvo/20032017-nato-otkazal-pribaltike-v-rossiyskojyugroze/>
16. Richards J. Denial-of-Service: The Estonian Cyberwar and Its Implications for U.S. National Security. URL: <http://www.iar-gwu.org/node/65>
17. Hanska J. The Role of the Baltic Region for the United States. An analysis of U.S. presidential rhetoric from the Reagan years to today. *FIIA Working Paper*. 2015. No. 86.
18. Exercise Steadfast Jazz 2013. Scope, Aim, Components, Conduct, Locations. URL: http://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2013_10/20131031_131031-SFJZ13-Factsheet.pdf
19. Dahl A.-S. (ed.). Baltic Sea Security. How can allies and partners meet the new challenges in the region? Copenhagen, 2016.
20. Kramer F., Nordenman M. The Case for a More Robust NATO Presence in the Baltic Sea. URL: <http://www.atlanticcouncil.org/blogs/natosource/the-case-for-a-more-robustnato-maritime-presence-in-the-baltic-sea>
21. Stoicescu K., Praks H. Strengthening the Strategic Balance in the Baltic Sea Area. Report. International Centre for Defense and Security. Tallinn, 2016.
22. U.S. Department of Defense. NATO Enlargement and the Baltic States: What Can the Great Powers Do? Washington, 2015.

23. U.S. Government, U.S. Military, Department of Defense (DoD). *Baltic COIN: Using a Counterinsurgency Model to Counter Russian Hybrid Warfare in the Baltics – NATO Response to Putin’s Aggression, Protection for Eastern Europe, Estonia, Latvia and Lithuania*. Washington, 2017.
24. U.S. Government, U.S. Military, Department of Defense (DoD). *Geopolitics and Planning for a High-End Fight: NATO and the Baltic Region, Airpower and Geopolitical Angst, The New Russian Threat, Considering a High-End Fight with Russia, Putin*. Washington, 2017.
25. Vershbow A. NATO and Russia: Why Transparency is Essential. URL: http://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_134436.htm?selectedLocale=en
26. Biresselioglu M., Demir M.H., Dönmez S. Danish straits versus Turkish straits: the potential impact of prospective Russian oil exports. *Revista Română de Studii Baltice i Nordice*. 2014. Vol. 6, iss. 2. P. 223-239.
27. Coffey L., Kochis D. The Role of Sweden and Finland in NATO’s Defense of the Baltic States. URL: <http://www.heritage.org/research/reports/2016/04/the-role-of-sweden-and-finland-in-natos-defense-of-the-baltic-states>
28. Главы Минобороны США и Финляндии обсудили «российскую агрессию». 2017. 22 марта. URL: <http://www.rbc.ru/rbcfreeneews/58d1e8329a79479f5796fe77>
29. Гибридная война Путина – никто не знает, как ответить. 2014. 28 апр. URL: <http://argumentua.com/stati/gibridnaya-voina-putina-nikto-ne-znaet-kak-otvetit>
30. Donald Trump Sets Conditions for Defending NATO Allies against Attack. URL: https://www.nytimes.com/2016/07/21/us/politics/donald-trump-issues.html?hp&action=click&pgtype=Homepage&clickSource=story-heading&module=a-lede-package-region®ion=top-news&WT.nav=top-news&_r=0
31. Латвия и Литва увеличат расходы на оборону к 2018 году. 2016. 24 авг. URL: <http://www.rubaltic.ru/news/24082016-latviya-i-litva-uvlichat-oboronu/>
32. Mattis, Finnish Defense Minister Meet at Pentagon Ahead of Counter-ISIS Talks U.S. Department of Defense. URL: <https://www.defense.gov/News/Article/Article/1125921/mattis-finnish-defense-minister-meet-at-pentagon-ahead-of-counter-isis-talks>
33. Milne R. Swedes ponder joining Nato as Trump presidency focuses minds. *The Financial Times*. 2016. 21 November. URL: <https://www.ft.com/content/8b83d6e2-aff9-11e6-a37c-f4a01f1b0fa1>
34. Naylor A. Trump, Russia and the new geopolitics of the Baltics. *The New Eastern Europe*. 2017. 30 January. URL: <http://neweasterneurope.eu/articles-and-commentary/2247-trump-russia-and-the-new-geopolitics-of-the-baltics>
35. Ridgwell H. US Signs Defense Pacts With Baltic States, but NATO Allies Wary of Trump Era. 2017. 18 January. URL: <http://www.voanews.com/a/united-states-defense-pactsbaltic-states/3681669.html>
36. Batchelor T. The map that shows how many NATO troops are deployed along Russia’s border. 2017. 5 February. URL: <http://www.independent.co.uk/news/world/europe/russia-nato-border-forces-map-where-are-they-positioned-a7562391.html>
37. Eisenhower D. Farewell Address delivered. 1961. 17 January. URL: <http://www.americanrhetoric.com/speeches/dwightdeisenhowerfarewell.html>
38. NATO chief: No military threat to Baltics // *The Baltic Times*. 2017. 18 March. URL: http://www.baltictimes.com/nato_chief_no_military_threat_to_baltics/
39. Lexington: Donald Trump seems to see allies as a burden. NATO leaders make a pitch to the president. *The Economist*. 2017. 4 February. URL: <http://www.economist.com/news/united-states/21716034-nato-leaders-make-pitch-president-donald-trump-seems-see-alliesburden>

References

1. U.S. Strategy Plan Calls for Insuring No Rivals Develop A One-Superpower World (1992). *The New York Times*. [Online] Available from: <https://work.colum.edu/~amiller/wolfowitz1992.htm> [In English].
2. Dugin, A. (2000). *Osnovi geopolitiki* [Fundamentals of Geopolitics]. Moskva: Izd-vo "Arkogeja-tsentr". [In Russian].
3. Pereslegin, S. (2003). Samouchitel' igri na mirovoj shahmatnoj doske: osnovnije ponjatija geopolitiki [A self-instruction manual for playing the world chessboard: basic concepts of geopolitics]. *Klassika geopolitiki: XX vek* [Classics of geopolitics: XX century]. Mosckva: Izd-vo "AST". [In Russian].
4. *The Rome Declaration*. (1991). Rome. 8 November. [Online]. Available from: <http://www.nato.int> [In English].
5. Umulis, U. (2003). Restoration of Independence and New Challenges in Foreign Policy. Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Latvia. "NATO and Latvian Security". [In Latvian].
6. *The Brussels Summit Declaration*. (1994). Brussels. 11 January. [Online]. Available from: <http://www.nato.int> [In English].
7. *The Alliance's Strategic Concept*. (1999). App. by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council. Washington, D.C. [Online]. Available from: <http://www.nato.int> [In English].
8. Shcherbakov, A. (1998). Vojennije uslishali zvon i ne poverili. Chto ze skazal amerikanskij general? [The military heard the ringing and did not believe it. What did the American general say?]. *Biznes i Baltija*, 50, (928). [In Russian].
9. Partnerības Harta starp Latvijas Republiku, Igaunijas Republiku, Lietuvas Republiku un Amerikas Savienotajām Valstīm. Vašingtonā, 1998. gada 16.janvārī. [Online]. Available from: <http://www.am.gov.lv> [In Latvian].
10. Smolenska, A. (1998). Presidenti Baltiji i SSHA podpisivajut Hartiju o partnjerstve [Baltic and US Presidents sign Partnership Charter]. *Dijena*, Jan. 17. [In Russian].
11. Nacionālās drošības koncepcija, apstiprināta Saeimā 2005.gada 2.februārī. [Online]. Available from: <http://www.am.gov.lv> [In Latvian].
12. Kolivanskij, V. (2008). Vojenno-ideologicheskij prejskurant [Military-ideological price list]. *Rossijskie vesti*, 21, (1918). [In Russian].
13. Mezevich, N. *Pribaltika 2.0. Chetvert' veka "vtorih respublik"* [Baltics 2.0. A quarter of a century of "second republics"]. [Online]. Available from: <http://www.proatom.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=7297> [In Russian].
14. Nosovich, A. *Sbrosit' ballast: president Tramp otkazetsa ot Pribaltiki* [Dump ballast: President Trump will ditch the Baltics]. [Online]. Available from: <http://www.rubaltic.ru/article/politica-i-obshchestvo/09112016-tramp-otkazhetsya-ot-pribaltiki/> [In Russian].
15. Nosovich, A. *NATO otkazal Pribaltike v "rossijskoj ugroze"* [NATO denied the Baltic states the "Russian threat"]. [Online]. Available from: <http://www.rubaltic.ru/article/politica-i-obshchestvo/20032017-nato-otkazal-pribaltike-v-rossiyskoyugroze> [In Russian].
16. Richards, J. *Denial-of-Service: The Estonian Cyberwar and Its Implications for U.S. National Security*. [Online]. Available from: <http://www.iar-gwu.org/node/65> [In English].
17. Hanska, J. (2015). The Role of the Baltic Region for the United States. An analysis of U.S. presidential rhetoric from the Reagan years to today. *FIIA Working Paper*, 86. [In English].
18. Exercise Steadfast Jazz 2013. Scope, Aim, Components, Conduct, Locations. [Online]. Available from: http://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/pdf_2013_10/20131031_131031-SFJZ13-Factsheet.pdf [In English].
19. Dahl, A.-S. (eds) (2016). *Baltic Sea Security. How can allies and partners meet the new challenges in the region?* Copenhagen. [In English].

20. Kramer, F., Nordenman, M. *The Case for a More Robust NATO Presence in the Baltic Sea*. [Online]. Available from: <http://www.atlanticcouncil.org/blogs/natosource/the-case-for-a-more-robustnato-maritime-presence-in-the-baltic-sea> [In English].
21. Stoicescu, K., Praks, H. (2016). Strengthening the Strategic Balance in the Baltic Sea Area. Report. *International Centre for Defense and Security*. Tallinn. [In English].
22. *NATO Enlargement and the Baltic States: What Can the Great Powers Do?* (2015). Washington. U.S. Department of Defense. [In English].
23. *Baltic COIN: Using a Counterinsurgency Model to Counter Russian Hybrid Warfare in the Baltics – NATO Response to Putin’s Aggression, Protection for Eastern Europe, Estonia, Latvia and Lithuania*. (2017). Washington. U.S. Government, U.S. Military, Department of Defense (DoD). [In English].
24. *Geopolitics and Planning for a High-End Fight: NATO and the Baltic Region, Airpower and Geopolitical Angst, The New Russian Threat, Considering a High-End Fight with Russia, Putin* (2017). Washington. U.S. Government, U.S. Military, Department of Defense (DoD). [In English].
25. Vershbow, A. NATO and Russia: Why Transparency is Essential. [Online]. Available from: http://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_134436.htm?selectedLocale=en [In English].
26. Biresselioglu, M., Demir, M.H., Dönmez, S. (2014). Danish straits versus Turkish straits: the potential impact of prospective Russian oil exports. *Revista Română de Studii Baltice i Nordice*, Vol. 6, iss. 2, pp. 223-239. [In English].
27. Coffey, L., Kochis, D. *The Role of Sweden and Finland in NATO’s Defense of the Baltic States*. [Online]. Available from: <http://www.heritage.org/research/reports/2016/04/the-role-of-sweden-and-finland-in-natos-defense-of-the-baltic-states> [In English].
28. *Glavi Minoboroni SSHA i Finljandii obsudili “rossijskuju agressiju”*. (2017). [The heads of the US and Finnish Defense Ministries discussed the “Russian aggression”]. [Online]. Available from: <http://www.rbc.ru/rbcfreeneews/58d1e8329a79479f5796fe77> [In Russian].
29. *Gibridnaja vojna Putina – nikto ne znaet kak otvetit’*. (2014). [Putin’s Hybrid War – No One Knows How To Answer] [Online]. Available from: <http://argumentua.com/stati/gibridnaya-voyna-putina-nikto-ne-znaet-kak-otvetit> [In Russian].
30. Trump, D. *Sets Conditions for Defending NATO Allies against Attack*. [Online]. Available from: https://www.nytimes.com/2016/07/21/us/politics/donald-trump-issues.html?hp&action=click&pgtype=Homepage&clickSource=story-heading&module=a-lede-package-region®ion=top-news&WT.nav=top-news&_r=0 [In English].
31. *Latvia I Litva uvelichat rashodi na oboronu k 2018 godu*. (2016). [Latvia and Lithuania will increase defense spending by 2018]. [Online]. Available from: <http://www.rubaltic.ru/news/24082016-latviya-i-litva-uvelichat-oboronu/> [In Russian].
32. Mattis, Finnish Defense Minister Meet at Pentagon Ahead of Counter-ISIS Talks U.S. Department of Defense. [Online]. Available from: <https://www.defense.gov/News/Article/Article/1125921/mattis-finnish-defense-minister-meet-at-pentagon-ahead-of-counter-isis-talks> [In English].
33. Milne, R. (2016). Swedes ponder joining Nato as Trump presidency focuses minds. *The Financial Times*, 21 November. [Online]. Available from: <https://www.ft.com/content/8b83d6e2-aff9-11e6-a37c-f4a01f1b0fa1> [In English].
34. Naylor, A. (2017). Trump, Russia and the new geopolitics of the Baltics. *The New Eastern Europe*, 30 January. [Online]. Available from: <http://neweasterneurope.eu/articles-and-commentary/2247-trump-russia-and-the-new-geopolitics-of-the-baltics> [In English].
35. Ridgwell, H. (2017). *US Signs Defense Pacts With Baltic States, but NATO Allies Wary of Trump Era*. [Online]. Available from: <http://www.voanews.com/a/united-states-defense-pactsbaltic-states/3681669.html> [In English].

36. Batchelor, T. (2017). *The map that shows how many NATO troops are deployed along Russia's border*. [Online]. Available from: <http://www.independent.co.uk/news/world/europe/russia-nato-border-forces-map-where-are-they-positioned-a7562391.html> [In English].
37. Eisenhower, D. (1961). *Farewell Address delivered*. [Online]. Available from: <http://www.americanrhetoric.com/speeches/dwightdeisenhowerfarewell.html> [In English].
38. NATO chief: No military threat to Baltics (2017). *The Baltic Times*, 18 March. [Online]. Available from: www.baltictimes.com/nato_chief_no_military_threat_to_baltics [In English].
39. Lexington: Donald Trump seems to see allies as a burden. NATO leaders make a pitch to the president (2017). *The Economist*, 4 February. [Online]. Available from: <http://www.economist.com/news/united-states/21716034-nato-leaders-make-pitch-president-donald-trump-seems-see-alliesburden> [In English].

Кириченко А.В. Латвия – НАТО: интеграция и сотрудничество в регионе Балтийского моря.

В статье путем методологии анализа геополитики определены базовые характеристики актуальной политики НАТО в отношении Латвии и остальных стран Балтийского моря. Данный регион с распадом бывшего СССР представлялся одним из наиболее стабильных с точки зрения военной безопасности. Однако в настоящее время, особенно после революции достоинства в Украине и дальнейшей российской агрессии против нашей страны, на Балтике заметен рост общей напряженности между государствами НАТО и Российской Федерацией с ее союзниками. Проведенное исследование на примере Латвии, посвященное развитию военно-политической ситуации в регионе, дает основания для вывода о том, что нынешнее наращивание военного присутствия в Прибалтике связано с необходимостью усиления защиты балтийских стран от российской угрозы. Последнее не исключает возможности дальнейшего расширения НАТО не только на восток, но и на Север за счет Швеции и Финляндии. Современные события в Балтийском регионе можно охарактеризовать как часть очередного этапа позиционной игры на мировой «шахматной доске», где на сегодня выигрышная ситуация для англосаксонской стратегии очевидна. В то же время, геополитические интересы России на балтийском направлении, в том числе в Латвии, остались практически неизменными. Западный вектор развития республики лишь усилил внимание Москвы путем более глубокого и своевременного мониторинга и анализа ситуации у ее западных соседей с целью предотвратить окончательный и необратимый выход балтийских стран из сферы российского влияния.

Статья призвана помочь осмыслению и изучению Украиной уникального опыта перехода определенного постсоветского государства из одного политического состояния в другое, что нужно не столько для истории, сколько с целью разработки современных политико-дипломатических методов сотрудничества с руководством Латвии, а также практического применения ее опыта в своей деятельности на пути евроатлантической интеграции. Нацеленность НАТО и в первую очередь США на усиление своего присутствия в регионе Балтийского моря способна повлиять на сложившиеся в результате многолетнего сотрудничества связи между балтийскими странами. Акцент на военную составляющую четко прорисовывает различия в подходах между государствами-членами НАТО (Данией, Польшей, ФРГ, странами Балтии и Норвегией), нейтральными государствами (Швецией, Финляндией) и союзниками по ОДКБ (РФ и Белоруссией).

Ключевые слова: Прибалтика, Латвия, политика евроатлантической интеграции, Европа, Европейский Союз, НАТО, США, Россия.

Kyrychenko O. Latvia – NATO: Integration and Cooperation in the Baltic Sea Region.

The article uses the methodology of geopolitics analysis to identify the basic characteristics of NATO's current policy towards Latvia and the rest of the Baltic Sea countries. This region with the collapse of the former Soviet Union seemed to be one of the most stable in terms of military security. However, at present, especially after the Revolution of Dignity in Ukraine and the subsequent Russian aggression against our country, there is a noticeable increase in general tensions in the Baltics between NATO states and the Russian Federation and its allies. A study on the example of Latvia, devoted to the development of the military-political situation in the region, gives grounds to conclude that the current increase in the military presence in the Baltics is due to the need to strengthen the protection of the Baltic States from the Russian threat. The latter does not rule out the possibility of further NATO expansion not only to the East but also to the North at the expense of Sweden and Finland. Modern events in the Baltic region can be characterized as part of the next stage of the positional game on the world "chessboard", where today the winning situation for the Anglo-Saxon strategy is obvious. At the same time, Russia's geopolitical interests in the Baltic area, including Latvia, have remained virtually unchanged. The western vector of the republic's development only strengthened Moscow's attention through deeper and timely monitoring and analysis of the situation in its western neighbors in order to prevent the final and irreversible exit of the Baltic countries from the sphere of Russian influence.

The article is intended to help Ukraine to understand and study the unique experience of the transition of a certain post-Soviet country from one political state to another, which is needed not so much for history, but for the purpose of developing modern political and diplomatic methods of cooperation with the leadership of Latvia, as well as the practical application of its experience in its activities on the path of Euro-Atlantic integration. The focus of NATO and, first of all, the United States, on strengthening its presence in the Baltic Sea region is capable of influencing the relations between the Baltic countries that have developed as a result of many years of cooperation. The emphasis on the military component clearly outlines the differences in approaches between NATO member states (Denmark, Poland, Germany, the Baltic countries and Norway), neutral states (Sweden, Finland) and the CSTO allies (Russia and Belarus).

Keywords: *Baltic, Latvia, Euro-Atlantic integration policy, Europe, European Union, NATO, USA, Russia.*

УДК 94:327+537.214 (474) "1991/..."

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2021-16-4>

Мудрієвська І.І.

<https://orcid.org/0000-0002-8594-7126>

ЕНЕРГЕТИЧНА ПОЛІТИКА КРАЇН БАЛТІЇ У ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

У статті досліджено енергетичну політику країн Балтії у пострадянський період, яка спрямована на зниження енергетичної залежності від Росії з акцентом на просуванні національних інтересів. Простежено, що процес модернізації енергетичної сфери Литви, Латвії та Естонії направлений на посилення енергетичної безпеки і створення умов для енергетичної незалежності, підвищення енергоефективності економік зазначених держав. Окреслено головні напрями реалізації енергетичної політики країн Балтії. Звернуто увагу на те, що програми модернізації енергетичної галузі включають в себе широке впровадження енергозберігаючих технологій, зокрема, й використання відновлювальних джерел енергії.

Розглянуто умови функціонування енергосистем країн Балтії в часи незалежності. Мова йде про енергетичну, сировинну, інфраструктурну залежність від єдиного енергопостачальника – Російської Федерації.

Зазначено про План об'єднання Балтійського енергетичного ринку (ВЕМІР). Наголошено на важливості введення в дію терміналу СПГ у Клайпеді (Литва) і будівництві нових проєктів транспортування блакитного палива – GIPL, Balticconnector. Проаналізовано особливості синхронізації електромереж балтійських країн з континентальною європейською мережею (СЕН). Здійснено стислу характеристику стану справ в енергетиці Естонії, Латвії, Литви в умовах незалежності.

Зазначено про позицію ЄС щодо питання розвитку енергетичного сектору балтійських країн. Підкреслено, що країни Балтії зуміли заручитися підтримкою ЄС у своїх зусиллях щодо посилення енергетичної безпеки. Зроблено висновок про те, що саме завдяки проявленню стійкої позиції країн Балтії і ЄС у напрямі імплементації нових проєктів щодо постачання енергії та енергоносіїв, країни Балтії частково позбуваються енергетичної залежності з боку Росії. Завдяки сприянню ЄС, впровадженню спільної енергетичної політики, залученню нових партнерів, оновленню маршрутів постачання енергії, диверсифікації джерел постачання енергоресурсів країни Балтії поступово відходять від енергетичної ізоляції.

Ключові слова: країни Балтії, ЄС, ВЕМІР, енергетична політика, енергетична безпека, енергоресурси, диверсифікація, синхронізація.

30 років тому Литва, Латвія та Естонія відновили політичну незалежність, однак утвердження цієї незалежності вимагає постійних зусиль. Три балтійські держави були першими республіками, які відокремилися від СРСР, демонструючи свою орієнтацію на Європу, чому посприяв їх короткий період перебування під комуністичною владою та їх культурна відокремленість від Росії. Вони є єдиними країнами колишнього Радянського Союзу, які приєдналися як до Європейського Союзу так і до НАТО. Однак, шлях, який пройшли країни Балтії для досягнення цього був не легкий.

В силу історичних обставин найбільш наближеними в ЄС до України є країни Балтії та Центральної Європи. Важливим є те, що країни Балтії мають низку особливостей, які знайомі й Україні. Мова йде про спільні кордони з

Російською Федерацією (РФ), орієнтованість економіки балтійських держав на Росію (на час виходу з СРСР), і найголовніше – енергетична та сировинна залежність від РФ. Упродовж останніх кількох десятиліть країни Балтії зосереджувалися на зменшенні залежності від російської енергетики в рамках власних стратегій безпеки. Для них незалежність від російських поставок є зменшеним важелем впливу Москви на їх політичні системи, що підвищує їх загальну безпеку.

Актуальність дослідження полягає в тому, що врахування досвіду реалізації енергетичної політики країн Балтії, направленої на зміцнення енергетичної безпеки і руху в напрямі енергетичної незалежності, модернізації їх енергосистем і забезпечення себе енергоресурсами може бути корисним для розвитку вітчизняної енергетичної галузі. З моменту відновлення незалежності, енергетична політика країн Балтії спрямована на зниження енергетичної залежності від Росії з акцентом на просуванні національних інтересів.

Враховуючи актуальність проблематики енергетичної політики та безпеки балтійських країн, не дивно, що вона стала предметом наукового зацікавлення дослідників з різних країн. Тема досліджуваної нами проблеми є доволі широкою, тож окремі її складові знайшли своє відображення на сторінках праць науковців з Литви: Д. Стреймікієне (Литовський енергетичний інститут) [1], Ю. Юозайтіса (Центр оборонного аналізу Військової академії Литви імені генерала Йонаса Жемайтіса) [2], політичного діяча В. Бакаса (Голова комітету з питань національної безпеки та оборони Сейму Литовської Республіки (2016-2019 рр.) [3], аналітика в галузі енергетики і безпеки Л. Тракімавічюса (Центр передового досвіду енергетичної безпеки НАТО) [4]; вчених Латвії: М. Хірсса (Національна академія оборони Латвії) та А. Спрудса (Латвійський інститут міжнародних відносин) [5], Р. Аболтінша – спеціаліста з енергетики (Ризький технічний університет) [6]. Серед зарубіжних дослідників нашу увагу привернули праці: А. Грігас (Атлантична рада США) [7], Ф. Умбаха (Королівський коледж, Лондон) [8], М. Озави (Коледж оборони НАТО) [9].

У вітчизняній історичній науці вивченню країн Балтії пострадянського періоду присвячена значна кількість праць. Однак лівова частка цих праць стосується європейської та євроатлантичної інтеграції країн Балтії. В цьому контексті варто згадати дисертаційні дослідження В.М. Завадського [10], М.О. Замікули [11], а також наукові розвідки С.В. Білоножко [12], Г.П. Щедрової [13]. Стосовно енергетичної політики країн Балтії у часи незалежності, то маємо зазначити наявність дотичних за тематикою публікацій, що частково висвітлюють зазначену наукову проблему, у складі ширшого за охопленням підходу. Це стосується публікацій Я.Б. Турчин, О.Я. Івасечко [14], І.В. Манжул [15], М.Ю. Онацького [16]. Комплексно дана проблематика не достатньо досліджена в українській історичній науці і не стала предметом спеціалізованого наукового дослідження. На сучасному етапі ця тема складає

для України безпосередній прагматичний інтерес і вивчення балтійського досвіду в галузі енергетики є дійсно затребуваним.

Метою статті є дослідити енергетичну політику країн Балтії в пострадянський період. У рамках досягнення зазначеної мети планується з'ясувати суть Плану об'єднання Балтійського енергетичного ринку (ВЕМІР), розглянути особливості синхронізації енергосистем балтійських країн з континентальною європейською мережею (СЕН), окреслити стан справ у галузі енергетики в Естонії, Латвії, Литві.

З відновленням незалежності країн Балтії розпочався перехід цих країн до ринкової моделі економіки, реалізація їх зовнішньополітичного курсу, спрямованого на інтеграцію в ЄС і НАТО, а також актуалізувалася проблема забезпечення енергетичної безпеки. Енергетична безпека країн Балтії – це складне питання, адже їх енергетична і сировинна залежність від поставок з Росії дозволяла уряду РФ проводити ефективну політику економічного тиску. У Балтійському регіоні відчувається дефіцит енергоресурсів та генеруючих потужностей для забезпечення власних потреб. Для покриття енергодефіциту балтійські держави повинні імпортувати електроенергію, газ, нафту і нафтопродукти. Керівництво зазначених країн чітко розуміло, що кожній державі їх регіону, яка намагається зменшити вплив Росії, необхідно зміцнювати енергетичну незалежність. За умов відсутності стратегічних запасів енергоресурсів уряди балтійських країн розпочали здійснювати поступову модернізацію власних енергетичних систем та розвивати енергозберігаючі технології. Але питання відмови від російських енергоносіїв не було вирішене до вступу країн Балтії до ЄС. Одночасно з вступом до Євросоюзу ці країни повинні виконувати директиви ЄС щодо обмеження викидів парникових газів, а також лібералізації ринків електроенергії та газу. Європейська стратегія енергетичної безпеки, опублікована 28 травня 2014 р., пропонувала план створення Енергетичного союзу, у який входили і країни Балтії.

Магістральна інфраструктура країн Балтії була ланкою радянської системи, тому, як пострадянські країни, будучи не лише споживачами російських енергоносіїв, вони ще й залишилися залежними інфраструктурно від єдиного енергопостачальника – РФ. Відповідно, ліквідація цієї залежності не могла бути вирішена одразу після вступу в ЄС через відсутність інфраструктурного зв'язку з енергетичним ринком ЄС. Тим паче, що Російська Федерація зацікавлена у збереженні контролю над країнами Балтії, незважаючи на їх членство в ЄС та НАТО.

Варто зауважити, що РФ неодноразово використовувала «енергетичні санкції» проти балтійських країн. Йдеться про припинення в односторонньому порядку транзиту російської нафти через Латвію у 2003 р., блокування «Транснефтью» транзиту казахстанської нафти в Литву через територію Росії у 2006 р. Пік енергетичного тиску РФ на країни Балтії припав на вересень 2006 р., коли у відповідь на наміри уряду Литовської Республіки продати контрольний

пакет Мажейкяйського нафтопереробного заводу польській компанії «PKN Orlen» російська сторона перекрила нафтопровід «Дружба-1», який постачав сировину до цього заводу. Іншим фактом зіткнення інтересів РФ та країн Балтії стала дискусія про будівництво «Північного потоку» через територіальні води Естонської Республіки, яке розпочалося ще у 2007 р. Позиція естонської сторони у переговорному процесі з представниками ВАТ «Газпром» була категоричною та засвідчувала незацікавленість країн Балтійського регіону в імплементації цього газогону [14, с. 3].

Незважаючи на радянське минуле, енергетичну залежність Балтійського регіону від Росії, застарілу інфраструктуру в енергетичному секторі, уряди країн Балтії успішно здійснюють кроки для подолання цієї залежності. Країни Балтії є частиною ЄС і слугують своєрідним «вікном» в Європу. Хоча Литву, Латвію та Естонію нерідко називають «енергетичними островами» ЄС, з огляду на відсутність відповідних зв'язків з європейським енергетичним ринком, але зазначені країни працюють над цим питанням і будують нову інфраструктуру, пов'язану з інфраструктурою ЄС. Країни Балтії відходять від енергетичної ізоляції завдяки сприянню ЄС, впровадженню спільної енергетичної політики, залученню нових партнерів та диверсифікації джерел і шляхів постачання енергоресурсів. Важливе значення має будівництво нових проєктів транспортування блакитного палива, терміналів щодо транспортування скрапленого природного газу (СПГ). Очікується завершення процесу синхронізації електромереж країн регіону з континентальною європейською мережею постачання енергії. У цьому контексті стратегічне значення мають проєкти: VEMIP, GIPL, Balticconnector.

VEMIP (Baltic Energy Market Interconnection Plan)– План об'єднання Балтійського енергетичного ринку було розроблено для повної інтеграції країн Балтії у європейський енергетичний ринок.

Основною метою ініціативи VEMIP є досягнення відкритого та інтегрованого регіонального ринку електроенергії та газу між країнами ЄС у регіоні Балтійського моря. Членами ініціативи є Данія, Німеччина, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Фінляндія та Швеція. Норвегія бере участь як спостерігач [17].

Перший Меморандум про взаєморозуміння щодо ініціативи VEMIP був підписаний 17 червня 2009 р. і стосувався ринків електроенергії та газу, інфраструктури та виробництва електроенергії. 8 червня 2015 р. було підписано новий Меморандум про розширення сфери дії цієї ініціативи щодо безпеки постачання, енергоефективності, відновлюваних джерела енергії та інтеграцію електричної мережі країн Балтії у континентальну європейську мережу, включаючи їх синхронну роботу. 30 вересня 2020 р. міністри, відповідальні за енергетику восьми країн ЄС у регіоні Балтійського моря та Єврокомісар із питань енергетики Кадрі Сімсон підписали Декларацію, що зобов'язала до

більш тісного співробітництва у сфері вітрової енергетики в Балтійському морі [17].

ВЕМІР – включає низку заходів з метою залучення країн Балтії до загальноєвропейського контексту безпеки поставок, досягнення високого рівня диверсифікації маршрутів, джерел надходжень газу. Це передбачало будівництво нових газових з'єднань, модернізацію існуючих, щоб забезпечити зворотні потоки природного газу. Одним з найважливіших проєктів, який стосується газової транспортної інфраструктури країн Балтії в рамках плану ВЕМІР, стало будівництво трубопроводів GIPL (Gas Interconnection Poland-Lithuania) і Balticconnector.

Співробітництво між країнами Балтії у газовому секторі засноване на нещодавно лібералізованому ринку природного газу, а також на Інчукалнському газосховищі і на терміналі зрідженого природного газу в Клайпеді. Цей зростаючий регіональний газовий вузол також підтримують вище зазначені проєкти транспортної інфраструктури, трубопроводи GIPL і Balticconnector [14, с. 4].

GIPL – перший газопровід, який має об'єднати Польщу та Литву. Це один із стратегічних проєктів енергетичної інфраструктури ЄС, який дасть змогу інтегрувати газові системи країн Балтії у газовий ринок ЄС відповідно до Стратегії енергетичної безпеки ЄС. Будівництво проєкту стартувало на початку 2020 р. Проєкт має статус EU Project of Common Interest (PCI) через свою роль у підвищенні безпеки енергопостачання у регіоні і є одним із найважливіших проєктів енергетичної інфраструктури, які отримують фінансову підтримку ЄС. Євросоюз профінансує 276 млн. євро через Connecting Europe Facility (CEF) Energy. Повна вартість кошторису проєкту складає 558 млн. євро. GIPL є першим газовим інтерконектором між східним регіоном Балтійського моря і континентальною Європою, довжиною в 508 км (343 км у Польщі і 165 км у Литві). GIPL принесе явні соціально-економічні переваги країнам Балтії і Фінляндії, стане важливим кроком до закінчення газової ізоляції країн регіону та забезпечить диверсифікацію джерел поставок і маршрутів газу, підвищить безпеку газового постачання [18].

11 грудня 2019 р. Естонія і Фінляндія офіційно ввели в експлуатацію газопровід Balticconnector, який з'єднав газотранспортні системи двох країн. Balticconnector – найбільший інфраструктурний проєкт Естонії і Фінляндії, що має допомогти їм інтегруватися в газовий ринок ЄС, диверсифікувати джерела і маршрути газопостачання, зменшити залежність від Росії, посилити енергетичну безпеку та інтеграцію енергетичного ринку регіону. Враховуючи, що газопровід має статус EU Project of Common Interest (PCI), то 75% (187,5 млн. євро) від кошторисної вартості проєкту (250 млн. євро) були надані Єврокомісією в рамках спеціального фінансового механізму для енергетичного сектора [19; 20].

Одним із найбільш істотних досягнень у газовій сфері країн Балтії, що забезпечує більшу диверсифікацію маршрутів постачань і загальну енергетичну безпеку регіону, стало введення в експлуатацію терміналу СПГ у Клайпеді (Литва), що є єдиним об'єктом СПГ, який використовується в країнах Балтії.

Литва прагне ліквідувати свою залежність від російського газу і зробила свій перший крок до енергетичної незалежності 27 жовтня 2014 р., коли в порт Клайпеда прибув корабель-сховище скрапленого газу (плаваючий LNG-термінал) – Independence («Незалежність»). Це був перший такий об'єкт у країнах Балтії. Президент Литви Даля Грібаускайте тоді наголосила, що ця подія «свідчить не лише енергетичну незалежність, а й політичну свободу». Литовський LNG-термінал в Клайпеді став частиною Стратегії енергетичної безпеки ЄС від 2014 р., як один з найбільш важливих заходів щодо підвищення енергетичної безпеки Європи [21].

За три з половиною роки Литва побудувала унікальне судно. Офіційно власником судна є норвезька компанія Stat Oil, а Литва лише орендує цей LNG-термінал (місткістю 170 тис. кубометрів). За контрактом литовська держкомпанія Klaipėdos nafta (організація, що експлуатує корабель-сховище «Незалежність») має право викупити танкер за ринковою ціною лише через 10 років [21]. Запуск литовського LNG-терміналу – крок до диверсифікації постачальників паливних ресурсів, що грає на користь європейського законодавства.

Як вже згадувалося вище, до введення в експлуатацію згаданого терміналу газ в Литву надходив по трубопроводу через Білорусь від єдиного постачальника – російської компанії «Газпром». Третім джерелом імпорту газу стане газопровід GIPL. Наразі Литва менше енергетично залежна від Росії і може імпортувати газ від інших постачальників, зокрема США та ін. Перша партія скрапленого газу зі США до СПГ-терміналу надійшла в серпні 2017 р. У 2018 р. литовські компанії підписали угоду про співпрацю з постачальником зрідженого природного газу з США. Закупівля литовською стороною скрапленого газу у США стала для Литви одним із пріоритетів для зміцнення двосторонніх відносин, особливо у сфері безпеки і оборони.

З кожним роком проблема зміцнення енергетичної безпеки країн Балтії привертає увагу США все більше [22].

У 2018 р. Депутати литовського Сейму проголосували за купівлю плавучого терміналу скрапленого природного газу Independence. Клайпедський плавучий термінал у норвезької компанії заплановано викупити до кінця 2024 р.

Серед усіх регіонів ЄС країни Балтії найбільш залежні від постачання електроенергії з-за кордону. Синхронізація балтійських електромереж із континентальною європейською мережею (Continental European Network –

CEN)¹ є одним із пріоритетних проєктів Європейського Союзу у сфері енергетичної політики та безпеки і є частиною вже згаданого плану BEMIP. Переговори про необхідність синхронізації електричних мереж балтійської і європейської енергосистем розпочалися ще в 2006 р., коли Польща і Литва підписали угоду про створення електроз'єднань між двома країнами.

Упродовж 1990-х рр. країни Балтії мали багато перешкод на шляху до синхронізації своїх електричних систем з CEN. Не маючи транскордонних ліній електропередач з Польщею та Північними країнами та маючи справу з політичною нестабільністю та бурхливим економічним переходом від централізованої планової економіки до вільного ринку, країни Балтії були змушені залишатися в IPS/UPS (російській енергосистемі, яка виникла в 1992 р. внаслідок реорганізації радянської енергосистеми «Мир»). Як наслідок, Балтійські оператори передачі електроенергії підписали так звану угоду BRELL у 2001 р., формалізуючи їх синхронну роботу в рамках російської енергосистеми [2, р. 3]. БРЕЛЛ являє зв'язок ліній електропередач п'яти держав – Білорусі, Росії, Естонії, Латвії, Литви в умовному електричному кільці, для якого встановлені загальні принципи роботи і обмін електроенергією. Так як електромережі балтійських країн досі синхронізовані з електричною системою Росії та Білорусі, то це створює ризики для їх енергетичної безпеки.

14 січня 2015 р. міністри, відповідальні за енергетичну політику трьох країн Балтії – міністр економіки Латвії, міністр економічних справ та інфраструктури Естонії та міністр енергетики Литви підписали Декларацію щодо посилення енергетичної безпеки країн Балтії, наголосивши на важливості регіональної співпраці з метою припинення ізоляції балтійського енергетичного ринку та подальшої інтеграції до внутрішнього європейського енергетичного ринку. Зазначено, що сучасна геополітична ситуація стала однією з причин, чому країнам Балтії стали потрібні нові заходи для зменшення зовнішньої енергетичної залежності та підвищення енергетичної безпеки ринку електроенергії та газу. Наголошено на безпеці поставок, диверсифікації джерел та маршрутів енергоносіїв, модернізації енергетичної інфраструктури. Підкреслено прагнення розвивати ліберальний, прозорий, конкурентний та повноцінно функціонуючий регіональний ринок газу та електроенергії. Одним із пріоритетів спільної діяльності визначено синхронізацію енергомереж Балтії з континентальною європейською мережею, що є надзвичайно важливою умовою підвищення енергетичної безпеки в електроенергетичному секторі. Підписуючи Декларацію, країни Балтії запевнили у своїй відданості щодо

¹ Західна Німеччина, Франція, Італія та країни Бенілюксу не тільки підписали Договір про заснування Європейської спільноти вугілля та сталі у 1951 р., але разом з Австрією та Швейцарією також створили Союз з координації виробництва та передачі електроенергії (UCPTE), яка зараз відома як континентальна європейська мережа (CEN). Через 7 років їх електромережі почали працювати синхронно. Перше значне розширення CEN відбулося в 1987 р., коли Португалія, Іспанія та Греція разом з Албанією та Югославією синхронізували свої електромережі з CEN [2, р. 3].

подальшого зміцнення регіонального співробітництва для досягнення стратегічної мети – посилення енергетичної безпеки регіону [23; 24].

Процес повної синхронізації країн Балтії з європейською енергосистемою прискорився після 2015 р. під тиском як НАТО, так і Європейського Союзу. Синхронізація стала політикою запобігання агресивній політиці Російської Федерації у застосуванні форм гібридної війни проти сусідніх країн [25].

Проблема відірваності енергетичної інфраструктури країн Балтії від інфраструктури ЄС розпочала своє вирішення підписанням Угоди 28 червня 2018 р. країнами Балтії, Польщею і Єврокомісією про включення Балтійських країн в європейську електроенергетичну систему. Синхронізація електричних мереж балтійських країн і континентальної системи буде здійснюватися за посередництвом Польщі. Це надасть можливість країнам Балтії вийти з енергокільця БРЕЛЛ та зменшити залежність від поставок електроенергії з Росії. Передбачається, що Литва, Латвія і Естонія будуть синхронізовані з електромережами Європи через наявну точку з'єднання LitPolLink (запущена 2015 р., побудована, зокрема, за кошти Євросоюзу) між Литвою і Польщею, а також за допомогою резервних з'єднань.

Планується, що інтеграція електроенергетичної системи балтійських країн відбудеться до 2025 р. і буде профінансована в рамках програми ЄС «Об'єднуючи Європу». Вільнюс вже почав підготовчі роботи для відключення від російської енергосистеми. Зокрема, планується демонтаж високовольтної ЛЕП і реконструкція двох підстанцій в Ігналіні і Утені [26].

Проект синхронізації електричних мереж – стратегічно важливий. 13 червня 2019 р. Парламент Литви прийняв закон про синхронізацію до 2025 р. електричної мережі Литви з ЄС через Польщу. За словами голови парламентської комісії з економіки, Дайніуса Крейвіса, це є одним з найважливіших рішень, оскільки стосується суверенітету Литви, Латвії та Естонії. Країни Балтії є єдиними країнами Європейського Союзу, енергосистеми яких досі працюють на пострадянській керованій Росією системі, яка, як зазначає литовський депутат, «загрожує національній безпеці країни та перспективі її економічного розвитку» [25]. Загалом, синхронізація врешті-решт покладе край геополітичній аномалії – залежності країн Балтії від Росії. Вихід із БРЕЛЛ є одним із основних компонентів загальної стратегії країн Балтії як в галузі енергетичної безпеки, такі в цілому для їх національної безпеки [2, р. 5; 27].

20 червня 2019 р. між Європейською комісією, Литвою, Естонією, Польщею та Латвією було підписано Політичну дорожню карту щодо здійснення синхронізації електричних мереж країн Балтії з континентальною європейською мережею через Польщу [28]. Синхронізація країн Балтії є одним з найбільш символічних проєктів та політичним пріоритетом Європейського енергетичного союзу, конкретним виразом європейської солідарності в енергетичній безпеці. Раніше Балтійський регіон був «енергетичним островом»,

а нині пов'язаний з європейськими партнерами через нещодавно створені електролінії з Польщею (LitPolLink), Швецією (NordBalt) та Фінляндією (Estlink 1 і Estlink 2). Ці проекти стали можливими та побудованими за підтримки ЄС [29]. Наразі, значну частину електроенергії країни Балтії вже закупають у Швеції та Фінляндії.

У 2020 р. оператори електромереж країн Балтії та Польщі підписали грантову угоду з європейським Виконавчим агентством інновацій і мереж (INEA) на проєкт синхронізації національних систем постачання електроенергії з рештою Європи (СЕН). INEA підписала угоду з операторами електромереж Естонії, Латвії, Литви та Польщі на виділення гранту у 720 млн. євро для балтійського проєкту синхронізації. На цей час це найбільше за обсягом фінансування, яке будь-коли виділялося в рамках Європейського механізму взаємодії (CEF-E). Проєкт має на меті краще інтегрувати електричні мережі балтійських країн з континентальною Європою та забезпечити їхню енергетичну незалежність від третіх країн. На думку Єврокомісара з питань енергетики Кадрі Самсон, укладена угода є вирішальним кроком для процесу енергетичної синхронізації Балтії, а цей проєкт відповідає стратегічним інтересам Євросоюзу. Він забезпечить не лише повну інтеграцію Естонії, Латвії й Литви до внутрішнього енергетичного ринку, але також допоможе у виробництві відновлювальної енергії в балтійських країнах та у Польщі, допоможе їм досягти цілі Європейської Зеленої угоди [30]. Цей проєкт синхронізації дозволить трьом країнам Балтії отримати повний контроль над своїми електричними мережами та посилити енергетичну безпеку, дозволяючи їхнім системам працювати за загальними та прозорими європейськими правилами на благо всіх споживачів в країнах Балтії [31].

В рамках ВЕМІР Польща, Німеччина, Данія, Швеція, Фінляндія, Литва, Естонія і Латвія погодилися спільно будувати вітрові електростанції (ВЕС) у Балтійському морі. Декларацію про прискорення встановлення нових морських ВЕС підписали вісім країн та представники країн Європейської комісії 30 вересня 2020 р. на конференції з морської вітроенергетики в польському м. Щецин, організованою польською Асоціацією вітроенергетики (PSEW). Спільна робота зазначених країн стосуватиметься питань гібридних морських вітроенергетичних проєктів, інтелектуальних мереж, інтеграції енергосистем та цифровізації. Крім цього сторони бажають узгоджувати підходи в плануванні [32].

На думку литовського експерта Центру передового досвіду енергетичної безпеки НАТО (NATO Energy Security Centre of Excellence) Лукаса Тракімавічюса у майбутньому країни Балтії могли б стати експортерами електроенергії завдяки величезному потенціалу вітрової енергії на морі. За оцінками, до 2050 р. Литва може мати до 3600 МВт, Латвія – до 2900 МВт, а Естонія – до 1500 МВт морських вітрових електростанцій. Якби цю потужність генерування можна було задовольнити, то країни Балтії потенційно могли б

експортувати близько половини своєї морської вітрової електроенергії до сусідніх держав.

За даними Міжнародного агентства з відновлюваних джерел енергії, завдяки технологічним удосконаленням та підвищеним коефіцієнтам потужності, морський вітер може стати конкурентоспроможним із викопним паливом до 2030 р. Однак, щоб потрапити до нульового вуглецевого майбутнього, балтійські країни та їх сусіди повинні будуть зазнати колосальних змін до 2050 р., а перебудова їх енергетичних систем складна і дорога справа. Витрати на вітроелектростанції, енергетичну інфраструктуру можуть становити десятки мільярдів, а їх будівництво триватиме десятиліття [4].

Латвійський аналітик у сфері енергетики Рейніс Аболтіньш зазначає, що успіх вільного ринку газу та поліпшення енергетичної незалежності залежить від того, наскільки три країни можуть співпрацювати в енергетичному секторі. Хоча ці країни нерідко сприймаються як одна, але насправді три країни представляють три різні ситуації з точки зору їх енергетичних портфелів. Роль природного газу в трьох сусідніх країнах суттєво відрізняється: Литва є найбільш залежною, а Естонія – найменш залежною від цього цінного енергоресурсу [6].

В енергетичній забезпеченості кожна країна Балтії має свої особливості, тому енергетична безпека зумовлюється наявністю чи відсутністю власних енергоресурсів, рівнем інфраструктури, імпортом поставок. Розглянувши спільні кроки країн Балтії за підтримки ЄС у напрямі до енергетичної незалежності, наведемо короткий огляд стан справ в енергетиці у кожній з балтійських країн окремо.

Залежність Естонії від імпорту вуглеводнів є одним із найнижчих показників в ЄС через наявність сланцевої енергії. Основу паливно-енергетичного комплексу Естонії складає видобуток і використання горючих сланців, родовища яких найбільші в Європі. Естонський сланець – не лише основне джерело енергії в Естонії, але й суттєва стаття доходу держбюджету. Сланець горить і його можна використовувати для виробництва електроенергії і тепла. На сланці в Естонії працюють більшість електростанцій, і естонці пишаються своєю енергетичною незалежністю. Сланцева промисловість в Естонії є однією з найрозвиненіших у світі. Переважну більшість електроенергії (понад 90%) в Естонії виробляють Нарвські електростанції, що належать міжнародному енергетичному концерну «Eesti Energia». Вони використовують місцеве родовище горючих сланців і працюють на сланцевому газі. Однак є й негативні наслідки розвитку сланцевої промисловості. Видобуток і спалювання сланцевого газу має негативний вплив на навколишнє середовище, саме тому споживання заплановано скорочувати. Найбільші викиди вуглецю в Естонії, що призводять до глобального потепління, походять саме з горючих сланців, які є найбруднішим паливом з екологічної точки зору. За показником викидів вуглекислого газу на душу населення країна серед перших. До того ж, сланцева

промисловість залишає гори відходів (які можна побачити на околицях естонських міст Кохтла-Ярве і Йихві), забруднюючи ґрунтові води та повітря. Через подорожчання квот на CO₂ електростанції, що належать державній компанії «Eesti Energia» стають збитковими [33; 34].

В споживанні нафти і газу країна залежить від імпорту. Естонія закуповує природний газ переважно з Росії. Збільшення використання відновлювальних джерел енергії (ВДЕ) вважається найкращим шляхом підвищення енергетичної безпеки Естонії. Для поліпшення ситуації в Естонії намагаються збільшити використання ВДЕ, перш за все – вітру. У промисловому масштабі освоєння енергії вітру розпочалося на початку 2000-х рр. Зокрема, у 2002 р. в Естонії було відкрито перший парк вітряних енергогенераторів. На сучасному етапі в країні створено вже кілька парків вітрогенераторів. Найбільші з них – поблизу селища Алепа та під Нарвою. Крім того, значна кількість вітрогенераторів нерідко встановлюється та використовується автономно – в приватних домогосподарствах, а також на підприємствах дрібного та середнього бізнесу. Вітрогенератори в Естонії створюються відповідно до європейських технологічних стандартів та відрізняються високими експлуатаційними показниками. Їх сумарна потужність дозволяє повністю забезпечити електроенергією близько 80 тис. домогосподарств. Вже у 2015 р. частка електроенергії, виробленої вітрогенераторними парками, досягала 22%. Уряд Естонії визначив ціль щодо частки ВДЕ в загальному енергетичному балансі на рівні 42% до 2030 р. (у 2018 р. вже досягнуто 30% частки ВДЕ), що є одним з найвищих показників серед країн ЄС. Скорочення обсягу електричної енергії, що виробляється з горючих сланців, корелюється із зростанням виробництва електроенергії з енергії вітру. Естонія також проводить заготівлю торфу і виробництво палива на його основі. Але виробництво біопалива в країні обмежене: будівництво нових заводів вже гальмується через брак сировини [33; 35; 15, с. 99; 16, с. 78-79].

Цікавим є і естонський досвід застосування сучасних технологій виробництва теплової енергії шляхом вторинного використання побутових відходів. Уперше такий принцип роботи було впроваджено у 2013 р. на теплоелектростанції, що розташована в талліннському мікрорайоні Іру. Наслідком підвищення енергоефективності ТЕЦ Іру стало зниження вартості виробництва теплової енергії майже на 30%. Окрема увага приділяється в Естонії також і енергомодернізації житлового фонду країни. Наслідком впровадження енергоефективних технологій та комплексної модернізації енергетичної галузі стало подолання Естонією енергетичної залежності. За деякими експертними оцінками, на сучасному етапі Естонська Республіка є однією з найбільш енергетично незалежних держав Європейського Союзу. Починаючи з 2013 р. країна повністю відмовилася від поставок електроенергії з Росії. Наразі Естонія не лише повною мірою забезпечує власні потреби в електроенергії, але й здійснює її експорт до сусідніх країн [16, с. 78-79].

Успішною стала реалізація проекту Estlink 2 у 2014 р., який з'єднав Естонію з Фінляндією. Підключення морського кабелю Estlink 2 дозволило вирівняти ринкову ціну електроенергії в Естонії та Фінляндії і збільшити обсяги обміну електроенергією між двома країнами. Бюджет проекту складав близько 230 млн. євро, з яких 100 млн. євро – інвестиційна підтримка ЄС.

З трьох країн Балтії тільки Латвія має природний газ. Частка газу в енергобалансі країни становить одну третину, що є найвищим показником з трьох країн Балтії. Подібно Естонії, Латвія має значне власне джерело електроенергії – гідроелектростанції на річці Даугаві, що дає країні до половини необхідної електроенергії. В іншому енергетика держави багато в чому залежить від імпорту палива (газу з РФ) і електроенергії (з Естонії). У Латвії розташоване Інчукалнське підземне сховище газу, що є єдиним функціонуючим сховищем в країнах Балтії і забезпечує стабільність газопостачання регіону. Обсяги активного зберігання газу в Латвії – 2,3 млрд. кубометрів, третє місце в ЄС за цим показником. Як і Естонія, Латвія має промислові запаси торфу та деревини. Після вступу в Євросоюз країна активніше реалізує різні проекти в «зеленій» енергетиці – сонячній і вітровій [15, с. 99; 33].

За даними Євростату, у 2018 р. частка відновлюваних джерел енергії в загальному кінцевому енергоспоживанні у Латвії становила третю за величиною у ЄС (40%), четверту за величиною частку ВДЕ в електрогенерації – 53%. Відповідно до рекомендацій Європейської комісії Латвія підвищила цільовий показник ВДЕ до 50% до 2030 р. [35].

За роки незалежності Литва побудувала конкурентну ринкову економіку і продовжує будувати соціальну державу. Забезпечення енергетичної безпеки було і залишається головною проблемою на цьому шляху. Завдяки своєму прозахідному шляху інтеграції, Литва протягом багатьох років зазнавала енергетичного тиску з боку Росії, який чинився через російські державні монопольні корпорації, створені в кожному енергетичному секторі та контрольовані Кремлем. Зброя тиску в енергетичному секторі передбачає постійні збої в постачанні енергії, маніпулювання цінами та примусовий продаж енергетичної інфраструктури [3].

На відміну від двох північних сусідок в Литві немає значних резервів власних енергоресурсів: немає природного газу і володіє лише обмеженими запасами нафти, тому повністю залежна від імпорту газу і в переважній більшості нафти. Це єдина балтійська країна, яка має нафтопереробні станції та є важливим транзитним пунктом між Заходом і російськими ринками. Викликаючи перебої з постачанням нафти та маніпулюючи цінами на нафту, Росія роками чинила тиск на Литву, намагаючись заволодіти інфраструктурою переробки нафти Литви. Коли ці зусилля зазнали невдачі, Росія припинила постачання нафти на Литовський НПЗ. З 2007 р. триває процес диверсифікації постачальників сировини. Наразі ситуація в нафтовому секторі є найбільш

стабільною з усіх секторів енергетики. Побудувавши власний нафтовий термінал, Литва встановила альтернативний спосіб імпорту нафти через Балтійське море. Завдяки терміналу Литовський нафтопереробний завод (єдиний нафтопереробний завод у країнах Балтії), успішно конкурує на регіональному ринку нафтопродуктів. В газовому секторі Литви становище – найскладніше, тому донедавна Литва була найбільш уразливою балтійською державою через 100% залежність від імпорту російського газу. У цих умовах наполегливість, яку проявляла Литва при впровадженні у взаєминах з Росією, «Газпромом», іншими російськими компаніями призводили до періодичних «енергетичних війн» зі східним сусідом, судових позовів і арбітражів [33; 15, с. 99; 3].

Упродовж кількох років (2011-2015 рр.) Литва платила найвищу ціну на газ у ЄС як покарання за прогрес у впровадженні Третього енергетичного пакету ЄС, який підривав панування Газпрому [3]. У 2013 р. «Газпром» стягнув з Литви одну з найвищих цін на газ у розмірі 460-490 доларів США за 1000 кубометрів у порівнянні з середньою ціною газу в ЄС у 370-380 доларів США. Величезне значення отримав Клайпедський термінал зрідженого газу. Його існування вже змусило «Газпром» надати 24% знижку до 370 доларів США на 1000 кубометрів російського трубопровідного газу в травні 2014 р. [8].

Як зазначає Вітаутас Бакас – Голова комітету з питань національної безпеки та оборони Сейму Литовської Республіки (2016-2019 рр.), окрім тиску на сусідні країни на двосторонній основі, Росія використовує ще один потужний енергетичний інструмент для посилення свого впливу. Маються на увазі такі масштабні енергетичні проекти як «Північний потік-2» або АЕС в м. Островець (Білорусь). Завдяки цим проектам Росія прагне позбавити сусідні країни можливості самостійно проводити свою політику енергетичної безпеки, посилити вплив Кремля на ЄС шляхом посилення залежності останнього від російських енергоресурсів та забезпечити сильну підтримку лобістів у столицях деяких країн [3].

Вітаутас Бакас також звертає увагу на те, щобудівництво Білоруссю нової АЕС у м. Островець несе загрозу ускладнення синхронізації мереж передачі електроенергії Литви та решти країн Балтії з континентальною європейською мережею [3].

Запуск першого енергоблоку АЕС у м. Островець відбувся в листопаді 2020 р. Литва занепокоєна системою безпеки АЕС, яка, на думку литовської сторони, не відповідає міжнародним стандартам експлуатації, і вважає, що Білоруська атомна електростанція (БілАЕС) створює загрозу національній безпеці Литви, її навколишньому середовищу та громадському здоров'ю. Литва вважає, що найбільша загроза, яку БілАЕС становить для неї, пов'язана з близькістю АЕС у м. Островець до столиці країни Вільнюса, адже після катастрофи на АЕС «Фукусіма-1» жодна країна світу не побудувала ядерні установки так близько до великих міст. БілАЕС розташована приблизно за

50 км від Вільнюса. Литва зверталася у різні міжнародні організації – МАГАТЕ, ООН, ОБСЄ, але висновки цих організацій не завадили продовженню будівництва. У 2017 р. було прийнято рішення парламенту про заборону уряду купувати електроенергію у БілАЕС [36; 37].

Також існує загроза, що ринок електроенергії країн Балтії може бути заповнений дешевою електроенергією, виробленою на БілАЕС, що ускладнить відключення від мережі BRELL і синхронізацію з європейською мережею. Однак на початку 2020 р. Естонія, Латвія та Литва досягли політичної угоди про бойкот білоруської електроенергії на їх шляху до європейської синхронізації [37].

Після довгих переговорів країнам Балтії вдалося виробити загальну методику з торгівлі електроенергією. Електропередавальна компанія Litgrid повідомила про включення в методику положення про те, що електроенергія, яка імпортується на ринок країн Балтії, повинна мати докази свого походження, які підтверджують, що вона вироблена не в Білорусі. Таким чином, балтійські країни намагаються блокувати потрапляння електроенергії з БілАЕС на їх ринки. У свою чергу, Білорусь критикує відкидає [36].

Юстінас Юозайтіс – аналітикз Центру оборонного аналізу Військової академії Литви імені генерала Йонаса Жемайтіса та науковий співробітник Центру передового досвіду енергетичної безпеки НАТО (NATO Energy Security Centre of Excellence) зазначає, що країни Балтії, здатні відповісти на загрози з боку Росії та Білорусі (пов'язані з відключенням балтійських країн від БРЕЛЛ), якщо вони діятимуть у чотири кроки. По-перше, країнам Балтії необхідно підвищити готовність до надзвичайних ситуацій, що пом'якшує російські можливості для їх передчасної десинхронізації (адже такий варіант теж може бути можливий і до нього слід бути готовими). По-друге, урядам країн Балтії слід розглянути можливість подальшого зменшення торговельної спроможності на латвійсько-російському кордоні. По-третє, запровадити довго обговорюваний податок на інфраструктуру електроенергії, щоб зробити конкуренцію між балтійським та російським виробництвом електроенергії справедливішою. Нарешті, країни Балтії не повинні нехтувати публічним спілкуванням та пояснювати своїм громадянам особливості синхронізації [2, р. 17].

Окремо слід зазначити, що тривалий час Литва вирішувала проблеми енергетичної безпеки за рахунок ядерної енергетики, однак із закриттям у грудні 2009 р. Ігналінської АЕС відповідно до вимог договору про приєднання до ЄС, перед нею постало завдання знайти нові джерела електроенергії. Нині ж Литва імпортує 70% електроенергії, переважно зі Швеції. У 2014 р. Литва проклала підводний кабель в Швецію – NordBalt (кабель між м. Клайпеда в Литві та м. Нібру в Швеції). Призначення кабелю полягає у сприянні торгівлі електроенергією між балтійським та північним ринками електроенергії, а також у забезпеченні енергетичної безпеки на обох ринках.

Розвиток в Литві демонструє і альтернативна енергетика, зокрема вітряна. У Литві головним джерелом виробництва електроенергії з ВДЕ у майбутньому стануть вітрові електростанції. Очікується, що у 2030 р. ВЕС генеруватимуть понад 50% електроенергії країни, а решту планується отримати з інших видів ВДЕ: 22% – з сонячної енергії, 16% – з біопалива, 8% – за рахунок гідроенергетики та 1% – з біогазу [35].

Таким чином, енергетична політика країн Балтії у пострадянський період спрямована на зміцнення їх енергетичної безпеки через вирішення окремих нагальних проблем, виходячи з різних стартових умов, запасів енергоносіїв, розвитку інфраструктури, політичних відносин з експортерами нафти і газу. Естонія є однією з найбільш енергетично незалежних серед балтійських держав і навпаки – Литва є найбільш залежною через відсутність значних резервів власних енергоресурсів. Енергетична безпека може бути досягнута за рахунок координації країн Балтії з метою стати частиною енергетичного ринку ЄС. Задля цього у регіоні триває потужна робота щодо диверсифікації джерел імпорту енергоносіїв, безпеки поставок палива, лібералізації енергетичного ринку, розвитку відновлюваних джерел енергії, підвищення енергоефективності, збільшення інвестицій в інфраструктуру та її розвитку. Країни Балтії зуміли заручитися підтримкою ЄС, також США у своїх зусиллях щодо посилення енергетичної безпеки.

До недавнього часу для балтійських країн переважаючим джерелом імпортованих енергоносіїв була Росія. Зроблено висновок про те, що саме завдяки проявленню стійкої позиції країн Балтії і ЄС у напрямі імплементації нових проектів щодо постачання енергоносіїв, країни Балтії частково позбуваються енергетичної залежності з боку Росії. Важливо зазначити, що ці проекти відповідають ключовим цілям Європейської стратегії енергетичної безпеки щодо диверсифікації шляхів поставок енергоресурсів. Відповідно наразі енергетичний сектор країн Балтії перестає бути важелем політичного тиску з боку Кремля.

У Литві знайшли власне рішення щодо питання енергетичної безпеки. Завдяки терміналу СПГ, який було запущено в експлуатацію в Литві наприкінці 2014 р., країна частково позбулася залежності від російського імпорту газу.

Запуск з'єднань LitPol Link і NordBalt поклав кінець енергетичної ізоляції балтійських країн і з'єднав їх з рештою Європи. Після завершення прокладки з'єднань NordBalt (Литва – Швеція) і Estlink 2 (Естонія – Фінляндія) країни Балтії почали отримувати електроенергію через лінії, прокладеними дном Балтійського моря і брати участь в ринку електроенергії країн Північної Європи.

Наразі три країни Балтії є частиною спільної з Росією та Білоруссю електромережі, але їх залежність від російської електроенергії зменшується. Процес синхронізації електромереж країн Балтії з країнами Європейського Союзу та паралельному процесу десинхронізації з Російською Федерацією – це

по суті, два процеси, які йдуть разом для однієї мети: енергетичної безпеки країн Балтії. Десинхронізація з російським BREL і синхронізація з європейською CEN є проявом європейської солідарності у питаннях енергетичної безпеки. Після завершення синхронізації у 2025 р. енергетична безпека більше не буде залежати від рішень, прийнятих у Кремлі.

Отже, балтійські країни реалізують загалом успішну з огляду на національні інтереси енергетичну політику. Успіхи країн Балтії в цьому контексті є наслідком виваженого руху в напрямі здобуття енергетичної незалежності. Важливим є вектор Естонії, Латвії та Литви у прагненні стати частиною Європейського енергетичного союзу. Країни Балтії позиціонують себе як успішна модель енергетичної трансформації на пострадянському просторі, орієнтованої на ринкові реформи, регіональне співробітництво, енергоефективність, власні ресурси, відновлювані джерела енергії. Їм вдалося припинити енергоізоляцію та урізноманітнити маршрути постачання енергії та енергоносіїв.

Не зважаючи на досягнення балтійських країн у сфері енергетики, все одно ще залишається низка завдань, вирішення яких є необхідним для подальшого розвитку енергетичної галузі Естонії, Латвії, Литви, зокрема в напрямі підвищення ефективності енергосистем і розвиток інфраструктури. Нагальним завданням залишається збільшення частки ВДЕ в загальному енергетичному балансі кожної з балтійських країн до 2030 р.

Список використаних джерел та літератури

1. Streimikiene D. Ranking of Baltic States on progress towards the main energy security goals of European energy union strategy. *Journal of International Studies*. 2020. 13(4). S. 24-37. URL: https://www.jois.eu/files/2_1069_Streimikiene.pdf
2. Juozaitis J. The Synchronization of the Baltic States': Geopolitical Implications on the Baltic Sea Region and Beyond. Energy Highlights. *NATO Energy Security Centre of Excellence*. 20 p URL: <https://enseccoe.org/data/public/uploads/2021/02/nato-ensec-coe-the-synchronization-of-the-baltic-states-j.juozaitis.pdf>
3. Bakas V. Lithuania's strive for energy security. *BRE Review*. 29.05.2019. URL: <https://sites.utu.fi/bre/lithuanias-strive-for-energy-security/>
4. Trakimavičius L. The untapped green energy potential of the Baltic States. *EURACTIV*. 19.03.2021. URL: <https://www.euractiv.com/section/energy/opinion/the-untapped-green-energy-potential-of-the-baltic-states/>
5. Hirss M., Spruds A. Energy (in)security: challenges and prospects for the European Union and Baltic States. Riga: Latvian Institute of International Affairs, 2014. 8 p.
6. Aboltins R. Free gas market key to energy security in the Baltic States. 21.03.2017. URL: https://english.elpais.com/internacional/2017/03/21/actualidad/1490092399_223520.html
7. Grigas A. Part 3. Energy policy: the achilles heel of the Baltic States. *The Baltic States in the EU: Yesterday, Today and Tomorrow*. Studies & Reports No 98. Notre Europe – Jacques Delors Institute, July 2013. URL: <https://institutdelors.eu/wp-content/uploads/2018/01/balticstateseuenergypolicy-grigas-ne-jdi-july13.pdf>
8. Umbach F. Baltic energy security – no longer a regional energy island. *GIS*. 07.08.2015. URL: <https://www.gisreportsonline.com/baltic-energy-security-no-longer-a-regional-energy-island,energy,229.html>

9. Ozawa M. Energy security in the Baltic Region: between markets and politics. *NDC Policy Brief*. No 1. Jan. 2019. URL: https://www.jstor.org/stable/resrep19852?seq=1#metadata_info_tab_contents
10. Завадський В.М. Європейська інтеграція країн Балтії (1991-2004 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02; Донецький національний ун-т. Донецьк, 2008. 20 с.
11. Замікула М.О. Євроатлантична інтеграція країн Балтії (1991-2004 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02; Донец. нац. ун-т. Донецьк, 2013. 20 с.
12. Білоножко С.В. Західний вектор зовнішньої політики країн Балтії: шлях від незалежності до євроінтеграції. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 44. Т. 2. С. 130-135.
13. Щедрова Г.П. Адаптація України до вимог ЄС: досвід країн Балтії. *Politicus*. 2017. Вип. 1. С. 156-161.
14. Турчин Я., Івасечко О. Енергетична безпека ЄС та країн Балтії за умов полігібресії зовнішньої політики Російської Федерації. *Гуманітарні візії*. 2020. Вип. 6. № 1. С. 1-6.
15. Манжул І. Забезпечення енергетичної безпеки ЄС. *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. 2016. № 1. С. 96-101.
16. Онацький М.Ю. Соціально-економічні перетворення в Естонії в пострадянський період: досвід модернізаційних змін. *Бізнесінформ*. 2020. № 12. С. 72-81. URL: https://www.business-inform.net/export_pdf/business-inform-2020-12_0-pages-72_81.pdf
17. Baltic energy market interconnection plan. *European Commission*. 29.10.2021. URL: https://ec.europa.eu/energy/topics/infrastructure/high-level-groups/baltic-energy-market-interconnection-plan_en
18. Gas interconnector Poland-Lithuania: works in progress. *European Commission*. 02.12.2020. URL: <https://ec.europa.eu/inea/en/news-events/newsroom/gas-interconnector-poland-lithuania-works-progress>
19. Сааков В. Естонія та Фінляндія офіційно відкрили газопровід Balticconnector. *DW*. 11.12.2019. URL: <https://www.dw.com/uk/естонія-та-фінляндія-офіційно-відкрили-газопровід-balticconnector/a-51635929>
20. Balticconnector gas pipeline up and running since 1 January 2020. *European Commission*. 08.01.2020. URL: https://ec.europa.eu/info/news/balticconnector-gas-pipeline-ready-use-1-january-2020-2020-jan-08_en
21. Дубровик-Рохова А. Литовська «плавуча Незалежність». *День*. 01.03.2016. URL: <http://m.day.kyiv.ua/uk/article/ekonomika/lytovska-plavucha-nezalezhnist>
22. Baltic energy security issues at the centre of US attention. *Ministry of Energy of the Republic of Lithuania*. 18.06.2021. URL: <https://enmin.lrv.lt/en/news/baltic-energy-security-issues-at-the-centre-of-us-attention>
23. The energy ministers of the Baltic States have signed the Declaration on Energy Security of Supply. *Ministry of Energy of the Republic of Lithuania*. 14.01.2015. URL: <https://enmin.lrv.lt/en/news/the-energy-ministers-of-the-baltic-states-have-signed-the-declaration-on-energy-security-of-supply>
24. Energy Security of Supply Declaration. 14.01.2015. URL: https://enmin.lrv.lt/uploads/enmin/documents/files/Teisinė%20informacija/Teisės%20aktai/Bendrieji%20energetikos%20strateginiai%20dokumentai/Regioninis%20bendradarbiavimas/Energy_Security_of_Supply_declaration_20150114_EN.pdf
25. Кошарна О. Електроенергетична стратегія. Чи захистить Україна Європу від Росії? *LB.ua*. 28.06.2019. URL: https://lb.ua/economics/2019/06/28/430672_elektroenergetichna_strategiya_chi.html
26. Країни Балтії йдуть від російської енергетичної залежності. *УКРІНФОРМ*. 29.06.2018. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2489575-kraini-baltii-jdut-vid-rosijskoi-energeticnoi-zaleznosti.html>
27. Thomas M. Securing Energy Supply in the Baltics. *Baltic Security Foundation*. 22.05.2021.

- URL: https://balticsecurity.eu/securing_energy_supply_baltics/
28. Political Roadmap on implementing the synchronisation of the Baltic States' electricity networks with the Continental European Network via Poland. URL: https://ec.europa.eu/energy/sites/default/files/political_implementation_roadmap.pdf
 29. Energy security: The synchronisation of the Baltic States' electricity networks – European solidarity in action. *European Commission*. 20.06.2019. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_19_3337
 30. Країни Балтії та Польща синхронізують електромережі для посилення енергобезпеки. *УКРІНФОРМ*. 15.12.2020. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3154641-kraini-baltii-ta-polsa-sinhronizuut-elektromerezi-dla-posilenna-energobezpeki.html>
 31. Grzegorzczuk M. Baltic states take major step towards full energy independence. *LRT*. 16.12.2020. URL: <https://www.lrt.lt/en/news-in-english/19/1299920/baltic-states-take-major-step-towards-full-energy-independence>
 32. Яковлева Н. Вісім країн домовились спільно будувати вітрові станції у Балтійському морі. 03.10.2020. URL: <https://ecotown.com.ua/news/Visim-krain-domovilis-spilno-buduvati-vitrovi-stantsii-u-Baltiyskomu-mori/>
 33. Планетарна енергетика: куди прямує світ. *УКРІНФОРМ*. 07.06.2016. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2030444-planetarna-energetika-kudi-pramue-svit.html>
 34. Фомина Е. Грязное богатство: пойдет ли Эстония наперекор ЕС? *DW*. 30.11.2019. URL: <https://www.dw.com/ru/грязное-богатство-пойдет-ли-эстония-наперекор-ес/a-51441605>
 35. Чекунова С. Сталий розвиток енергетичного сектору (на прикладі країн Балтії). *Разумков центр*. URL: <https://razumkov.energy/meny/research/sustainable-energy-development-baltic.html>
 36. Країни Балтії домовились про методику бойкоту електроенергії з Білоруської АЕС. *Українська правда*. 25.09.2020. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/09/25/7267741/>
 37. Belarus nuclear plant – safety threat or Kremlin's tool to keep Baltics close? *LRT*. 07.12.2020. URL: <https://www.lrt.lt/en/news-in-english/19/1291502/belarus-nuclear-plant-safety-threat-or-kremlin-s-tool-to-keep-baltics-close>

References

1. Streimikiene, D. (2020). Ranking of Baltic States on progress towards the main energy security goals of European energy union strategy. *Journal of International Studies*, 13(4), pp. 24-37. [Online]. Available from: https://www.jois.eu/files/2_1069_Streimikiene.pdf [In English].
2. Juozaitis, J. The Synchronization of the Baltic States?: Geopolitical Implications on the Baltic Sea Region and Beyond. Energy Highlights. *NATO Energy Security Centre of Excellence*. [Online]. Available from: <https://enseccoe.org/data/public/uploads/2021/02/nato-ensec-coe-the-synchronization-of-the-baltic-states-j.juozaitis.pdf> [In English].
3. Bakas, V. (2019). Lithuania's strive for energy security. *BRE Review*, 29 May. [Online]. Available from: <https://sites.utu.fi/bre/lithuanias-strive-for-energy-security/> [In English].
4. Trakimavičius, L. (2021). The untapped green energy potential of the Baltic States. *EURACTIV*, 19 Mar. [Online]. Available from: <https://www.euractiv.com/section/energy/opinion/the-untapped-green-energy-potential-of-the-baltic-states/> [In English].
5. Hirss, M. & Spruds, A. (2014). *Energy (in)security: challenges and prospects for the European Union and Baltic States*. Riga: Latvian Institute of International Affairs. [In English].
6. Aboltins, R. (2017). Free gas market key to energy security in the Baltic States. 21 Mar. [Online]. Available from: https://english.elpais.com/internacional/2017/03/21/actualidad/1490092399_223520.html [In English].
7. Grigas, A. Part 3. (2013). Energy policy: the achilles heel of the Baltic States. *The Baltic States in the EU: Yesterday, Today and Tomorrow*. Studies & Reports. No 98. Notre Europe – Jacques Delors Institute, July. [Online]. Available from: <https://institutdelors.eu/wp->

- content/uploads/2018/01/balticstateseu-energypolicy-grigas-ne-jdi-july13.pdf [In English].
8. Umbach, F. (2015). Baltic energy security – no longer a regional energy island. *GIS*, 7 Aug. [Online]. Available from: <https://www.gisreportsonline.com/baltic-energy-security-no-longer-a-regional-energy-island,energy,229.html> [In English].
 9. Ozawa, M. (2019). Energy security in the Baltic Region: between markets and politics. *NDC Policy Brief*, 1. Jan. [Online]. Available from: https://www.jstor.org/stable/resrep19852?seq=1#metadata_info_tab_contents [In English].
 10. Zavads'kyi, V.M. (2008). *Yevropeys'ka intehratsiya krayin Baltiyi (1991-2004 rr.)* [European integration of the Baltic countries (1991-2004)]: avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.02; Donets'kyi natsional'nyy un-t. Donets'k. [In Ukrainian].
 11. Zamikula, M.O. (2013). *Yevroatlantychna intehratsiya krayin Baltiyi (1991-2004 rr.)* [Euro-Atlantic integration of the Baltic States (1991-2004)]: avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.02; Donets'kyi natsional'nyy un-t. Donets'k. [In Ukrainian].
 12. Bilonozhko, S.V. (2015). Zakhidnyy vektor zovnishn'oyi polityky krayin Baltiyi: shlyakh vid nezalezhnosti do yevrointehratsiyi [Western vector of foreign policy of the Baltic States: the path from independence to European integration]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universytetu* [Scientific works of the historical faculty of Zaporizhia National University], 44, T.2, pp. 130-135. [In Ukrainian].
 13. Shchedrova, H.P. (2017). Adaptatsiya Ukrayiny do vymoh ES: dosvid krayin Baltiyi [Ukraine's adaptation to EU requirements: the experience of the Baltic States.]. *Politicus*, 1, pp. 156-161. [In Ukrainian].
 14. Turchyn, YA. & Ivasechko, O. (2020). Enerhetychna bezpeka ES ta krayin Baltiyi za umov polihibresiyi zovnishn'oyi polityky Rosiyi'skoyi Federatsiyi [Energy security of the EU and the Baltic States under the conditions of polyhybrid foreign policy of the Russian Federation]. *Humanitarni viziyi* [Humanitarian visions], V.6, 1, pp. 1-6. [In Ukrainian].
 15. Manzhul, I. (2016). Zabezpechenna enerhetychnoy bezpeky ES [Ensuring EU energy security]. *Natsional'nyyurydychnyyzhurnal: teoriya i praktyka* [National Legal Journal: Theory and Practice], 1, pp. 96-101. [In Ukrainian].
 16. Onats'kyi, M. (2020). Sotsial'no-ekonomichni peretvorennya v Estoniyi v postradyans'kyi period: dosvid modernizatsiy khzmin [Socio-economic transformations in Estonia in the post-Soviet period: the experience of modernization changes.]. *Biznesinform* [Businessinform], 12, pp. 72-81. [Online]. Available from: https://www.business-inform.net/export_pdf/business-inform-2020-12_0-pages-72_81.pdf [In Ukrainian].
 17. (2021). Baltic energy market interconnection plan. *European Commission*, 29 Oct. [Online]. Available from: https://ec.europa.eu/energy/topics/infrastructure/high-level-groups/baltic-energy-market-interconnection-plan_en [In English].
 18. (2020). Gas interconnector Poland-Lithuania: works in progress. *European Commission*, 2 Dec. [Online]. Available from: <https://ec.europa.eu/inea/en/news-events/newsroom/gas-interconnector-poland-lithuania-works-progress> [In English].
 19. Saakov, V. (2019). Estoniya ta Finlyandiya ofitsiyno vidkryly hazoprovid Balticconnector [Estonia and Finland officially opened the Balticconnector gas pipeline.]. *DW*, 11 Dec. [Online]. Available from: <https://www.dw.com/uk/естонія-та-фініляндія-офіційно-відкрили-газопровід-balticconnector/a-51635929> [In Ukrainian].
 20. (2020). Balticconnector gas pipeline up and running since 1 January 2020. *European Commission*, 8 Jan. [Online]. Available from: https://ec.europa.eu/info/news/balticconnector-gas-pipeline-ready-use-1-january-2020-2020-jan-08_en [In English].
 21. Dubrovyyk-Rokhova, A. (2016). Lytovs'ka "plavucha Nezalezhnist'" [Lithuanian "floating Independence"]. *Den'* [Day], 1 Mar. [Online]. Available from: <http://m.day.kyiv.ua/uk/article/ekonomika/lytovska-plavucha-nezalezhnist> [In Ukrainian].
 22. (2021). Baltic energy security issues at the centre of US attention. *Ministry of Energy of the Republic of Lithuania*, 18 Jun. [Online]. Available from: <https://enmin.lrv.lt/en/news/baltic>

- energy-security-issues-at-the-centre-of-us-attention [In English].
23. (2015). The energy ministers of the Baltic States have signed the Declaration on Energy Security of Supply. *Ministry of Energy of the Republic of Lithuania*, 14 Jan. [Online]. Available from: <https://enmin.lrv.lt/en/news/the-energy-ministers-of-the-baltic-states-have-signed-the-declaration-on-energy-security-of-supply> [In English].
 24. (2015). Energy Security of Supply Declaration. 14 Jan. [Online]. Available from: https://enmin.lrv.lt/uploads/enmin/documents/files/Teisinė%20informacija/Teisės%20aktai/Bendrieji%20energetikos%20strateginiai%20dokumentai/Regioninis%20bendradarbiavimas/Energy_Security_of_Supply_declaration_20150114_EN.pdf [In English].
 25. Kosharna, O. (2019). Elektroenerhetychna stratehiya. Chy zakhystyt' Ukrayina Yevropu vid Rosiyi? [Electric power strategy. Will Ukraine protect Europe from Russia?]. *LB.ua*, 28 Jun. [Online]. Available from: https://lb.ua/economics/2019/06/28/430672_elektroenerhetychna_strategiya_chi.html [In Ukrainian].
 26. (2018). Krayiny Baltiyi ydut' vid rosiys'koyi enerhetychnoyi zalezhnosti [The Baltic countries are moving away from Russia's energy dependence]. *UKRINFORM* [UKRINFORM], 29 Jun. [Online]. Available from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2489575-kraini-baltii-jdut-vid-rosijskoi-energeticnoi-zalezhnosti.html> [In Ukrainian].
 27. Thomas, M. (2021). Securing Energy Supply in the Baltics. Baltic Security Foundation, 22 May. [Online]. Available from: https://balticsecurity.eu/securing_energy_supply_baltics/ [In English].
 28. Political Roadmap on implementing the synchronisation of the Baltic States' electricity networks with the Continental European Network via Poland. [Online]. Available from: https://ec.europa.eu/energy/sites/default/files/political_implementation_roadmap.pdf [In English].
 29. (2019). Energy security: The synchronisation of the Baltic States' electricity networks - European solidarity in action. *European Commission*, 20 Jun. [Online]. Available from: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_19_3337 [In English].
 30. (2020). Krayiny Baltiyi ta Pol'shcha synkhronizuyut' elektromerezhi dlya posylennya enerhobezpeky [The Baltic States and Poland are synchronizing electrical networks to enhance energy security]. *UKRINFORM* [UKRINFORM], 15 Dec. [Online]. Available from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3154641-kraini-baltii-ta-polsa-sinhronizuut-elektromerezi-dla-posilenna-energobezpeki.html> [In Ukrainian].
 31. Grzegorzczak, M. (2020). Baltic states take major step towards full energy independence. *LRT*, 16 Dec. [Online]. Available from: <https://www.lrt.lt/en/news-in-english/19/1299920/baltic-states-take-major-step-towards-full-energy-independence> [In English].
 32. Yakovlyeva, N. (2020). Visim krayin domovylys' spil'no buduvaty vitrovi stantsiyi u Baltiys'komu mori [Eight countries have agreed to jointly build wind stations in the Baltic Sea], 3 Oct. [Online]. Available from: <https://ecotown.com.ua/news/Visim-krain-domovilis-spilnobuduvaty-vitrovi-stantsii-u-Baltiyskomu-mori/> [In Ukrainian].
 33. (2016). Planetarna enerhetyka: kudy pryamuye svit. [Planetary energy: where the world is heading]. *UKRINFORM* [UKRINFORM], 7 Jun. [Online]. Available from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2030444-planetarna-energetika-kudi-pramue-svit.html> [In Ukrainian].
 34. Fomina, E. (2019). Gryaznoye bogatstvo: poydet li Estoniya naperekor ES [Dirty wealth: will Estonia go against the EU]. *DW*, 30 Nov. [Online]. Available from: <https://www.dw.com/ru/грязное-богатство-пойдет-ли-эстония-наперекор-ес/a-51441605> [In Russian].
 35. Chekunova, S. Stalyy rozvytok enerhetychnoho sektoru (na prykladi krayin Baltiyi) [Sustainable development of the energy sector (on the example of the Baltic States)]. *Razumkov tsentr* [Razumkov center]. [Online]. Available from: <https://razumkov.energy/meny/research/sustainable-energy-development-baltic.html> [In Ukrainian].
 36. (2020). Krayiny Baltiyi domovylys' pro metodyku boykotu elektroenerhiyi z Bilorus'koyi AES

[The Baltic States have agreed on a method of boycotting electricity from the Belarusian nuclear power plant]. *Ukrayins'ka pravda* [Ukrainian truth], 25 Sep. [Online]. Available from: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/09/25/7267741/> [In Ukrainian].

37. (2020). Belarus nuclear plant – safety threat or Kremlin's tool to keep Baltics close? *LRT*. 7 Dec. [Online]. Available from: <https://www.lrt.lt/en/news-in-english/19/1291502/belarus-nuclear-plant-safety-threat-or-kremlin-s-tool-to-keep-baltics-close> [In English].

Мудриевская И.И. Энергетическая политика стран Балтии в постсоветский период.

В статье исследована энергетическая политика стран Балтии в постсоветский период, направленная на снижение энергетической зависимости от России с акцентом на продвижении национальных интересов. Указано, что процесс модернизации энергетической сферы Литвы, Латвии и Эстонии направлен на усиление энергетической безопасности и создание условий для энергетической независимости, повышение энергоэффективности экономик этих государств. Обозначены главные направления реализации энергетической политики стран Балтии. Обращено внимание, что программы модернизации энергетической отрасли включают в себя широкое внедрение энергосберегающих технологий, в частности, и использование возобновляемых источников энергии.

Рассмотрены условия функционирования энергосистем стран Балтии во время независимости. Речь идет об энергетической, сырьевой, инфраструктурной зависимости от единого энергопоставщика – Российской Федерации.

Указано о Плате объединения Балтийского энергетического рынка (ВЕМР). Отмечено важность введения в действие терминала СПГ в Клайпеде (Литва) и строительства новых проектов транспортировки голубого топлива – GIPL, Balticconnector. Проанализированы особенности синхронизации электросетей балтийских стран с континентальной европейской сетью (СЕН). Осуществлена краткая характеристика положения дел в энергетике Эстонии, Латвии, Литвы в условиях независимости.

Указана позиция ЕС касательно вопроса развития энергетического сектора балтийских стран. Подчеркнуто, что страны Балтии смогли получить поддержку ЕС в вопросе усиления энергетической безопасности. Сделан вывод о том, что именно благодаря проявлению устойчивой позиции стран Балтии и ЕС в направлении имплементации новых проектов по поставкам энергии и энергоносителей страны Балтии частично избавляются от энергетической зависимости со стороны России. Благодаря содействию ЕС, внедрению совместной энергетической политики, привлечению новых партнеров, обновлению маршрутов энергоснабжения, диверсификации источников энергоресурсов страны Балтии постепенно отходят от энергетической изоляции.

Ключевые слова: *страны Балтии, ЕС, ВЕМР, энергетическая политика, энергетическая безопасность, энергоресурсы, диверсификация, синхронизация.*

Mudrievska I. Energy Policy of the Baltic States in the Post-Soviet Period.

The energy policy of the Baltic States in the post-Soviet period, which aims to reduce energy dependence on Russia with an emphasis on promoting national interests is studied at the article. It is noted that the process of the energy sector's modernization of Lithuania, Latvia and Estonia is aimed at strengthening energy security and creating conditions for energy independence, increasing the energy efficiency of economies of these countries. The main directions of the energy policy's implementation of the Baltic States are outlined. Attention is paid to the fact that modernization programs of the energy sector include the widespread introduction of energy saving technologies, in particular, the use of renewable energy sources.

The conditions of functioning of the Baltic States' energy systems at the time of independence are considered. We are talking about energy, raw materials, infrastructure dependence on a single energy supplier – the Russian Federation.

It is noted about the Baltic energy market interconnection plan (BEMIP). The importance of commissioning the LNG terminal in Klaipeda (Lithuania) and the construction of new projects for the transportation of natural gas – GIPL, Balticconnector is emphasized. Peculiarities of synchronization of electric networks of the Baltic States with the Continental European Network (CEN) are analyzed. A brief description of the energy sector of Estonia, Latvia, and Lithuania in the conditions of independence has been made.

It is noted about the EU's position on the development of the Baltic States' energy sector. It is emphasized that the Baltic States have managed to get the support of the EU in their efforts to strengthen energy security. It is concluded that due to the stable position of the Baltic States and the EU in the direction of implementing new projects for energy supply and energy sources, the Baltic States are partially getting rid of energy dependence from Russia. Thanks to EU assistance, the implementation of a common energy policy, the involvement of new partners, the renewal of energy supply routes, and the diversification of energy supply sources, the Baltic States are gradually moving away from energy isolation.

Keywords: *Baltic States, EU, BEMIP, energy policy, energy security, energy resources, diversification, synchronization.*

УДК 94:316.422+330.35(476)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2021-16-5>

Богданович І.І.

<https://orcid.org/0000-0003-2015-3760>

СТАН ТА ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ

Сьогодні питання та проблеми соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь, його модернізації, застосування інструментів реалізації теоретико-методологічних та практичних аспектів розвитку національної економіки, макроекономічного регулювання в країні в контексті виконання завдань соціально-економічного характеру, інституційних механізмів забезпечення стійкого економічного росту Білорусі залишаються вкрай актуальними та містять чималий потенціал подальших наукових досліджень.

За 30 років своєї незалежності Республіка Білорусь пройшла спад 90-х рр. ХХ ст., викликаний розривом соціально-економічних зв'язків із іншими складовими колись єдиної держави, а також низка криз, які мали політичне підґрунтя зовнішньої та внутрішньої природи. Виходячи із цього, перед органами законодавчої та виконавчої влади загострилась необхідність модернізації країни. На порядок денний вийшли питання вдосконалення макроекономічного стану в Республіці Білорусь в контексті виконання завдань соціально-економічного розвитку. Продовжують вимагати змін та розвитку інституційні механізми для забезпечення стійкого економічного зростання країни.

Одним з головних елементів щодо вирішення комплексу поставлених завдань в Республіці Білорусь визнано програмно-цільовий підхід щодо соціально-економічної модернізації. Зважаючи на вагомість і визначальну роль виробничої сфери у формуванні ВВП країни та роль збалансованості економіки, доводиться необхідність державної підтримки виробництв і об'єктів інфраструктури, які можуть служити основою для швидкого відновлення економіки.

На основі проведеного дослідження привернута увага до потенційних ризиків для національної економіки та напрямів їх нейтралізації, розглянуті окремі аспекти зовнішнього партнерства країни, а також демографічного розвитку держави в контексті його впливу на розвиток Білорусії в майбутньому. Відзначені позитивні та негативні сторони розвитку сучасної білоруської держави.

Ключові слова. Республіка Білорусь, соціально-економічна модернізація, державні програми, промислова політика, ризики для економіки, зовнішньоекономічна діяльність, інвестиційне співробітництво.

Постановка проблеми. Соціально-економічний розвиток пострадянських республік, які 30 років тому сформувались як незалежні держави, викристалізовується у формі багатогранних процесів, сукупності різноманітних форм та методів забезпечення соціальних потреб населення, різносторонніх підходів щодо визначення пріоритетів розвитку національних економік та зовнішніх зносин у системі міжнародних відносин і співробітництва, особливостями механізмів соціально-економічної модернізації. Для даної групи країн не втрачає актуальності проблематика ролі і функцій держави, особливо щодо забезпечення виконання нею таких основоположних функцій як господарсько-організаторської та соціальної, від яких залежить повноцінність і відповідність самої сутності держави. Важливість і вагомість даної теми для

зазначеної групи країн також у тому, що впродовж останніх трьох десятиріч їм доводилось стикатись з кризовими явищами як внутрішнього, так і зовнішнього характеру, формувати нестандартні механізми подолання виникаючих проблем, протидіяти новочасним викликам локального та глобального масштабу. Попри те не у всіх державах та не у всіх випадках їх дії були ефективними. Тому для України, в першу чергу, представляє інтерес як позитивний, так і не завжди вдалий практичний досвід сусідніх пострадянських країн з питань їх соціально-економічної модернізації. Серед них слід виділити насамперед Республіку Білорусь.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання та проблеми соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь, його модернізації, застосування інструментів реалізації, теоретико-методологічних та практичних аспектів розвитку національної економіки, макроекономічного регулювання в країні в контексті виконання завдань соціально-економічного характеру, інституційних механізмів забезпечення стійкого економічного росту Білорусі досліджуються такими науковцями як Ю.О. Волкова, В.Л. Гурський, В.Г. Гусаков, А.В. Денисевич, О.А. Коледа, А.А. Косовський, Е.Н. Петрушкевич, Е.А. Рожковська, Т.А. Скрябіна, М.В. Соломко, Є.А. Червінський, В.Ю. Шутілін.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Наявність опублікованих робіт та результатів дослідження розглядуваної проблематики свідчить, з одного боку, про певні теоретичні та методологічні здобутки, що отримали практичну реалізацію в Республіці Білорусь, а з другого, про запас потенційних можливостей, які могли б бути використаними; також неюхідно не забувати про пошук можливих резервів і нестандартних підходів щодо врегулювання проблемних ситуацій в актуальних умовах білоруської внутрішньої і зовнішньої політики. Важливими для розгляду та подальшого дослідження соціально-економічної модернізації країни залишаються головні пріоритети в сучасних умовах різної орієнтованості економічних та політичних аспектів у контексті відстоювання національних інтересів держави. Зазначене свідчить про вагомість, значимість та актуальність нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. В 2021 р. виповнилося 30 років з моменту, коли замість СРСР сформувалось 15 нових незалежних держав. Однією з них стала Республіка Білорусь. Пройдений за даний час шлях є порівняно невеликим у масштабах світової історії, однак є достатнім інтервалом для оцінки ефективності курсу, обраного державою та успішності її економічної і соціальної модернізації відповідно до потенціалу, сформованих цілей та конкретизованих завдань.

На межі 80-90-х рр. ХХ ст. практично у всіх республіках колишнього СРСР загострилася економічна ситуація: зменшився національний дохід, скоротилося виробництво, з'явилося реальне безробіття та погіршилось соціальне становище громадян. Вихід з кризи тодішнє керівництво вбачало у переході до ринкових

відносин. В Білорусії у жовтні 1990 р. Верховна Рада республіки схвалила розроблену Радою Міністрів БРСР програму переходу до ринкової економіки, яка передбачала формування ринкових інститутів, демонополізацію різних секторів економіки, приватизацію державної власності, зміну системи державного регулювання економіки. Разом з тим, як свідчать численні факти, розрив економічних зв'язків після розпаду СРСР, неминучий при переході до ринку, спад виробництва та інфляція, а також прорахунки попереднього етапу перебудови привели народне господарство Білорусі до глибокої економічної кризи. З 1992 р. спостерігалось обвальне падіння виробництва. Так, впродовж 1990-1995 рр. ВВП країни скоротився на 38%, виробництво промислової продукції – на 41%, виробництво продукції сільського господарства – на 27%, обсяг капітальних вкладень – на 60%. Економічний стан Білорусі в умовах вільного ціноутворення ускладнила проблема постачань паливно-енергетичних ресурсів, металу та сировини з Росії, України, республік Середньої Азії. Ціни на них безперервно зростали, викликаючи багаторазове підвищення вартості товарів і послуг.

У скрутному становищі опинилося сільське господарство. Відбувалося скорочення поголів'я великої рогатої худоби, погіршувалася матеріально-технічна база колгоспів і радгоспів. До того ж закупівельні ціни на сільгосппродукцію контролювалися і регулювалися державою, залишаючись вкрай низькими і не покривали витрат на виробництво. Слід зазначити, що ринкові відносини на селі почали зароджуватися в країні ще у 1991 р., коли були прийняті закони «Про селянське (фермерське) господарство», «Про право власності на землю». Ними передбачалася можливість приватної власності на присадибні ділянки, особисте підсобне господарство, дачне будівництво, а також можливість довгострокової оренди землі за договірною ціною. Попри це у 1993 р. площа виділених земель для фермерських господарств складала лише 51 959 га, що становило 0,5% всіх сільськогосподарських угідь республіки, а питома вага продукції фермерських господарств в загальному обсязі продукції агропромислового комплексу складала менше 1%. Внаслідок недосконалої і неефективної цінової політики на продукцію аграрного сектора економіки велика кількість фермерських господарств збанкрутували.

Враховуючи ситуацію що склалася, у 1995 р. в країні була прийнята Програма виходу з кризи, розрахована на п'ять років. Курс на соціально орієнтовану ринкову економіку, здійснення ефективної соціальної політики стали основою внутрішньополітичної діяльності керівництва країни. У 1996-1997 р. вдалось знизити інфляцію і темпи економічного спаду виробництва, оживити виробництво в окремих галузях промисловості, стримати падіння життєвого рівня населення та зменшити рівень безробіття.

Проте валютна криза безпосередньо у самій республіці в березні і серпневої фінансова криза 1998 р. у Росії негативно позначилися на економіці Білорусі. В цілях подолання кризи було уніфіковано валютний курс відносно білоруського

рубля і частково лібералізовано ціни, посилена бюджетна дисципліна, значною мірою здійснений перехід розрахунків на грошову основу. У результаті цих заходів, інфляція знизилася з 251% в 1999 р. до 108% у 2000 р. Обсяг ВВП зріс на 3,8%, а в 2001 р. більш ніж на 4%. Виробництво промислової продукції зросло на 5,5% і склало 106% до рівня 1990 р.; реальні грошові доходи населення збільшилися на 25%, а реальна заробітна плата – більш ніж на 30%. Поряд з цим зростали і обсяги нереалізованої продукції, залишався низьким рівень інвестицій, третина підприємств на цей час стали збитковими.

З таким багажем внутрішнього стану перед органами законодавчої та виконавчої влади РБ загострилась необхідність соціально-економічної модернізації країни. На порядок денний виходять питання удосконалення макроекономічного регулювання в Республіці Білорусь в контексті виконання завдань соціально-економічного розвитку [1, с. 7-65]. Вимагають змін та розвитку інституційні механізми для забезпечення стійкого економічного зростання країни.

Для подолання кризи, керівництвом республіки був взятий курс на проведення модернізації економіки і соціальної сфери. Реформи проводилися відповідно до Національної стратегії стійкого соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на період до 2020 р. За результатами завершення першого етапу реформування у 2010 р. енергоємність ВВП була знижена на 23,3%. В цілому була завершена модернізація великих і середніх підприємств. На відміну від України, де падіння індексів ВВП відносно попереднього року склало біля 17%, у Білорусі спостерігалася позитивна динаміка. Проте у березні 2011 р. Білорусь відчула наслідки світової валютно-фінансової кризи, наслідки якої повністю не подолані і до цього часу.

Одним з головних елементів щодо вирішення комплексу поставлених завдань в економічній та соціальній сферах країни визнано програмно-цільовий підхід щодо соціально-економічної модернізації.

Так, Постановою Ради Міністрів Республіки Білорусь № 148 від 23.02.2016 р. затверджено перелік державних програм на 2016-2020 рр. і показників по замовниках на 2016 рік [2]. Даним нормативним документом затверджено 22 державних програми, які конкретизовані у 95 підпрограмах. Серед державних програм слід виділити такі, як Державна програма про соціальний захист і сприяння зайнятості населення, «Мале і середнє підприємництво в Республіці Білорусь», «Здоров'я народу і демографічна безпека Республіки Білорусь», «Освіта і молодіжна політика», «Комфортне житло і сприятливе середовище», «Охорона навколишнього середовища і стійке використання природних ресурсів», «Білорусь гостинна» (розвиток сфери туризму), «Енергозбереження», «Наукомісткі технології і техніка», Державна програма з подолання наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС, Державна програма з розвитку автомобільних доріг в Республіці Білорусь, Державна програма розвитку фармацевтичної промисловості, Державна програма інноваційного

розвитку республіки, Державна програма розвитку цифрової економіки і інформаційного суспільства. Програмами конкретизовано замовників та відповідальних виконавців, терміни виконання, цільові показники.

Окремим Указом Президента республіки визначено зміст та джерела фінансової підтримки прийнятих державних програм, при цьому наголошується, що при формуванні і виконанні державних програм в бюджетному процесі виконується програмно-цільовий метод [3]. Іншим Указом Президента затверджено Положення про порядок формування, фінансування, виконання та оцінки ефективності реалізації державних програм [4]. Заслугує на увагу, на наш погляд, для врахування в українській практиці саме питання оцінки ефективності державних програм, так як в середовищі певної частини вітчизняних українських науковців та практиків поняття ефективності вважається застарілим і не властивим для ринкової економіки. В Республіці Білорусь здійснюється прогноз ефективності вже на етапі підготовки проекту програми, а під час реалізації програми і за результатами реалізації робиться оцінка її ефективності. Прогноз ефективності програми, як і сама оцінка ефективності її реалізації, здійснюється відповідальним замовником на основі запланованих до виконання цільових показників при планованих обсягах фінансування.

Програмно-цільовий підхід в соціально-економічній модернізації країни збережено і на період 2021-2025 рр. Зокрема, Постановою Ради Міністрів Республіки Білорусь № 759 від 24.12.2020 р. затверджено перелік державних програм для реалізації у 2021-2025 роках [5]. До даного переліку входить 30 державних програм і 95 підпрограм, а також 6 спеціальних програм. Відповідно на сучасні зовнішні і внутрішні виклики та актуальні потреби соціально-економічного розвитку сформовано такі програми, як Державна програма інноваційного розвитку Республіки Білорусь, державні програми «Аграрний бізнес», «Управління державними фінансами і регулювання фінансового ринку», «Соціальний захист», «Здоров'я народу і демографічна безпека», «Охорона навколишнього середовища і стійке використання природних ресурсів», «Білоруський ліс», «Наукомісткі технології і техніка», «Білорусь гостинна», «Енергозбереження», «Транспортний комплекс», «Мале і середнє підприємництво», «Освіта і молодіжна політика», «Культура Білорусі», «Фізична культура і спорт», «Комфортне житло і сприятливе середовище», «Цифровий розвиток Білорусі», «Будівництво житла», «Ринок праці і сприяння зайнятості», «Земельно-майнові відносини, геодезична і картографічна діяльність», «Масова інформація і книговидавництво» та інші.

Забезпечення реалізації державних програм у різних сферах господарства та суспільних сегментах Республіки Білорусь є підґрунтям позитивної динаміки основного оціночного показника – валового внутрішнього продукту країни (дані наведені у таблиці 1).

Таблиця 1

Динаміка росту ВВП Республіки Білорусь за 2010-2019 рр.²

Роки	Темпи росту до попереднього року, в %%
2010	107,7
2011	105,5
2012	101,7
2013	101,0
2014	101,7
2015	96,2
2016	97,5
2017	102,5
2018	103,1
2019	101,4

В країні, як зазначає Інститут економіки Національної академії наук Білорусі, історично склалась і розвивається продукуюча економіка, в якій реальному виробничому сектору належить вирішальна роль і у функціонуванні національної економіки, і в формуванні експортного та науково-технічного потенціалів, і в розміщенні продуктивних сил. Сфера послуг, яка базується на розвинених промисловості і сільському господарстві, складає в структурі ВВП Білорусі близько 49%. В Білорусі формується не сервісна, а збалансована продукуюча економіка, при цьому збалансованість економіки є важливим фактором економічного зростання в умовах невизначеності зовнішньоекономічного середовища [8, с. 68]. Динаміка структури ВВП Білорусі, що характеризує визначальні для його формування галузі впродовж останніх десяти років, наведена у таблиці 2.

Зважаючи на вагомість і визначальну роль у формуванні ВВП країни виробничої сфери та роль збалансованості економіки, фахівцями зазначається необхідність державної підтримки виробництв і об'єктів інфраструктури, які можуть слугувати основою для швидкого відновлення економіки. Таким чином акцентується увага на необхідності гарантованого виконання державою згаданих вище господарсько-організаторської та соціальної функцій.

Разом з тим, як свідчить аналіз перебігу факторів впливу зовнішнього і внутрішнього характеру на суспільно-політичну і пов'язану з нею економічну ситуацію в Білорусі (несприятлива зовнішньоекономічна кон'юнктура, сповільнення економічного зростання в країнах – основних торгових партнерах Білорусі на фоні світової епідеміологічної ситуації, недружня і навіть агресивна зовнішньополітична складова) для економіки країни та її модернізації з'являються наступні ризики [8, с. 68-69]:

² Складено автором за даними: [6, 7].

Таблиця 2

Структура валового внутрішнього продукту Республіки Білорусь по видах економічної діяльності, в %³

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Валовий внутрішній продукт	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Валова додана вартість	87,7	88,2	87,7	88,1	88,3	86,7	86,4	86,8	85,7	86,9
<i>в тому числі:</i>										
• Сільське, лісове і рибне господарство	8,9	8	8,1	6,8	7,3	6,3	6,9	7,6	6,6	6,8
• Переробна промисловість	22,5	26,4	24,8	22	21,1	20,7	20,2	21,6	21,3	21,6
• Енерго- і теплопостачання	2,6	1,5	2,6	2,3	2,5	2,9	3,8	3,2	3,2	3
• Будівництво	9,4	6,5	7,3	10	10,4	7,8	5,7	5,3	5,3	5,7
• Оптова і роздрібна торгівля, ремонт автомобілів і мотоциклів	11,4	14,7	13,7	12,4	12,2	12,2	11	10,4	10	9,3
• Транспортна діяльність	5,2	5,5	5,9	6,4	5,7	5,5	5,7	5,8	5,9	5,7
• Інформація і зв'язок	2,6	2,2	2,4	3,1	3,2	4,1	4,9	5	5,4	6,3
• Фінансова і страхова діяльність	3,9	4,3	3,4	3	3,2	3,8	4,1	3,8	3,5	3,1
• Інші види діяльності	21,2	19,1	19,5	22,1	22,7	23,4	24,1	24,1	24,5	25,4
Чисті податки на продукти	12,3	11,8	12,3	11,9	11,7	13,3	13,6	13,2	14,3	13,1

³ Складено автором за даними: [9].

- втрата традиційних ринків збуту, порушення коопераційних зв'язків, скорочення зовнішньої торгівлі, що приведе до зменшення ВВП і може суттєво ускладнити після кризове відновлення економіки;
- скорочення експорту і погіршення фінансового стану організацій реального сектору і сфери послуг, зростання кількості підприємств, яким буде необхідна державна підтримка;
- перехід стратегічно важливих підприємств та об'єктів інфраструктури під контроль іноземних і міжнародних корпорацій;
- зниження надходжень в бюджет та позабюджетні фонди країни, зменшення можливостей держави фінансувати видатки, зокрема на охорону здоров'я та підтримку зайнятості;
- дестабілізація фінансової і грошово-кредитної системи країни через загострення фінансових дисбалансів і високої волатильності на глобальних валютних і фондових ринках;
- скорочення робочих місць і зниження доходів населення.

Масштаб зазначених ризиків не до кінця досліджений, тому залишається не зрозумілим для білоруських фахівців наскільки швидко ці ризики можуть перерости у виклики та загрози, які будуть вимагати відповідної кваліфікованої протидії і нейтралізації.

В контексті необхідності нейтралізації існуючих ризиків та формування дієвих механізмів соціально-економічної модернізації країни особливої актуальності набувають дослідження методологічних основ формування і розвитку білоруської економічної моделі [10, с. 6-22], впливу монополії на економіку і суспільство в сучасних умовах [11, с. 23-39], використання потенціалу і можливостей інноваційного розвитку держави [12, с. 50-57].

Відповідно до новітніх умов, соціально-політичної та економічної ситуації, що складається під впливом зовнішніх та внутрішніх факторів, виходячи із реальної ролі виробничої сфери в країні робляться кроки щодо модернізації та вироблення засад і формування стратегічних аспектів промислової політики [13, с. 37-46]. Так як промисловий комплекс є ключовою частиною економічної системи країни, то від його ефективності значною мірою залежать темпи економічного зростання та добробуту населення. Тому для реалізації завдання забезпечення економічного зростання та підвищення конкурентноздатності промислових компаній в Білорусі розробляється Програма розвитку промислового комплексу, яка буде впроваджуватись через проведення відповідної політики. До того ж метою промислової політики країни визначено формування конкурентноспроможного інноваційного промислового комплексу, орієнтованого на створення високопродуктивних робочих місць та підвищення продуктивності праці по доданій вартості не менше ніж 50% від європейського рівня, збільшення випуску за світовими стандартами продукції і нарощення експортного потенціалу [14, с. 83-84].

За 2010-2020 рр. галузева структура промислового виробництва Білорусі не зазнала суттєвих змін; на основні галузеві напрями (металургія, металообробка, машинобудування, хімія, нафтохімія, харчова, легка і деревообробна промисловості) приходиться понад 90% валового виробництва продукції. Водночас слід зазначити, що за останні 5 років в промисловому секторі Білорусі проявились певні проблеми. По-перше, сповільнення темпів росту, яке можна трактувати як непрямую оцінку деякого зниження конкурентоспроможності промислового сектора. По-друге, сформувалась структура промисловості країни, яка потребує значних обсягів імпортової сировини і матеріалів, що обумовлює суттєвий вплив зовнішнього фактора як на можливість досягнення зазначених вище цілей, так і на джерела конкурентних переваг білоруської продукції, особливо в довгостроковій перспективі [15, с. 41]. Звідси назріла необхідність змін галузевої структури промислового сектора країни і розвитку високотехнологічних виробництв для зниження залежності від зовнішнього фактора.

На сучасному етапі формування економічної політики держави та модернізація соціальної сфери відбувається згідно до Національної стратегії стійкого соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на період до 2030 року [16]. Даний документ визначає програмні засади для функціонування білоруської моделі економіки. Вихідними її умовами визначено наступні положення:

- сильна ефективна державна влада, що забезпечує політичну стабільність, безпеку, соціальну справедливість та суспільний порядок;
- рівність різноманітних форм власності, співробітництво держави та бізнесу, в основі якого лежить головний критерій – підвищення конкурентоспроможності білоруської економіки;
- високоефективна постіндустріальна економіка, заснована на знаннях та інноваціях, з високою часткою у ВВП наукомістких виробництв та послуг, з належним рівнем конкурентоспроможності в усіх видах економічної та іншої діяльності;
- рівні правові умови для всіх громадян у їх самореалізації, забезпечення власною працею гідного існування та матеріального добробуту;
- ефективна державна та суспільна підтримка соціально незахищених груп населення, їх інтеграція в суспільство та залучення до економічної діяльності;
- багатовекторність зовнішньоекономічної політики як принцип стійкого розвитку держави;
- розвиток інтеграційних процесів з країнами Євразійського економічного союзу, перш за все з Росією та іншими державами;
- екологічно обґрунтована політика держави; активна роль громадянського суспільства у вирішенні проблем стійкого розвитку.

Головними чинниками стійкого розвитку визначено людський, науково-виробничий та інноваційний потенціали, природні ресурси, вигідне географічне

розташування.

Національною стратегією стійкого соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на період до 2030 р. важлива роль відводиться питанням зовнішньоекономічних відносин та ефективного залучення країни в систему міжнародного економічного співробітництва. До того ж акцент робиться на підпорядкуванні зазначених питань інтересам зростання добробуту та задоволенні матеріальних і духовно-культурних потреб населення в умовах появи нових глобальних та регіональних викликів стійкому розвитку національної економіки. Головними формами участі Білорусі у зовнішньоекономічних відносинах є зовнішня торгівля та інвестиційне співробітництво. Стан зовнішньої торгівлі білоруськими товарами характеризується даними у таблиці 3, а інвестиційного співробітництва у таблиці 4.

Основними зовнішньоекономічними партнерами Білорусі є Росія і країни ЄС. Найбільші обсяги експорту з Республіки Білорусь у 2020 р. припадали на Російську Федерацію (45,1%), Україну (10,8%), Польщу (4,3%), Литву (3,6%), Німеччину (3,2%), Велику Британію (2,8%), Китай (2,6%), Казахстан (2,5%), Нідерланди (2,4%), Бразилію (1,9%), частка інших країн склала 21,0%. За обсягами товарного імпорту в Білорусь за підсумками 2020 р. лідерами стали: Росія (50,4%), Китай (8,2%), Німеччина (5,1%), Україна (4,3%), Польща (3,8%), Італія (2,1%), Туреччина (1,9%), США (1,6%), Нідерланди (1,2%), Литва (1,0%), на решту країн світу припадало 20,4%.

Найбільш вагомими експортними товарами Білорусі є нафтопродукти та нафта, калійні та азотні добрива, металопродукція, вантажні автомобілі та трактори, хімічні волокна та нитки, шини, молочна, м'ясна продукція, цукор. Основними статтями імпорту є енергоресурси (головним чином, нафта і природний газ), сировинні товари, матеріали та комплектуючі (метали та вироби з них, сировина для хімічного виробництва, частини машин), технологічне обладнання. Окрім цього торгівля послугами з іншими країнами залишається на відносно незначному рівні, хоча тривалий час мала яскраво виражену тенденцію до зростання (у 2020 р. вперше за багато років мало місце зниження даного показника). Основну частку зовнішньої торгівлі послугами складає сегмент транспортних послуг.

Характерною особливістю зовнішньої торгівлі товарами впродовж 1995-2020 рр. є негативне сальдо, величина якого коливалась від 4,4% обсягів імпорту у 2005 р. до 27,5% в 2010 р.; а в 2020 р. склала 10,9%.

Наведені у таблиці 4 дані свідчать про зростання активності у залученні іноземних інвестицій в білоруську економіку, як і щодо вкладення Білоруссю інвестицій за кордоном. Тенденції у даній сфері міжнародного співробітництва переконливо характеризують дані співвідношення обсягів залучених іноземних інвестицій в національну економіку на 1 долар вкладених за кордоном: якщо у 2005 р. співвідношення було 1:5, то з 2017 р. дещо нижче 1:2. Це свідчить про зростання інвестиційних вкладень Республіки Білорусь за межами країни.

Таблиця 3

**Основні показники зовнішньої торгівлі товарами Республіки Білорусь,
млн. дол. США⁴**

	1995	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Експорт товарів	4 803	7 326	15 979	25 284	26 660	23 538	29 240	33 907	32 955	29 179
Імпорт товарів	5 564	8 646	16 708	34 884	30 292	27 610	34 235	38 441	39 477	32 767
Зовнішньоторговельний оборот	10 367	15 972	32 687	60 168	56 952	51 148	63 475	72 348	72 432	61 946
Сальдо зовнішньої торгівлі товарами, млн. дол. в % до імпорту	-761	-1 320	-729	-9 600	-3 632	-4 072	-4 995	-4 534	-6 522	-3 588
	13,7	15,3	4,4	27,5	12	14,7	14,6	11,8	16,5	10,9
<i>в тому числі:</i>										
Товарооборот з	6 704	10 469	18 202	34 172	32 419	31 194	38 564	43 062	43 437	36 263
Експорт	3 027	4 399	7 060	13 636	14 076	14 648	17 493	18 762	19 376	17 844
Імпорт	3 677	6 070	11 142	20 536	18 343	16 546	21 071	24 300	24 061	18 419
Сальдо	-650	-1 671	-4 082	-6 900	-4 267	-1 898	-3 578	-5 538	-4 685	-575
Товарооборот з іншими	3 663	5 503	14 485	25 996	24 533	19 954	24 911	29 286	28 995	25 683
Експорт	1 776	2 927	8 919	11 648	12 584	8 890	11 747	15 145	13 579	11 335
Імпорт	1 887	2 576	5 566	14 348	11 949	11 064	13 164	14 141	15 416	14 348
Сальдо	-111	351	3 353	-2 700	635	-2 174	-1 417	1 004	-1 837	-3 013

⁴ Складено автором за даними: [17].

Іноземні інвестиції в білоруській економіці, млн. дол. США⁵

Таблиця 4

Роки	Загальний обсяг інвестицій			<i>в тому числі</i>						
	Іноземні в економіку Білорусі	Білоруські за кордоном	Різниця між залученими в країну та вкладеними за кордоном	Сума залучених в Білорусь на \$1 вкладених за кордоном	прямі		портфельні		інші	
					Іноземні в економіку Білорусі	Білоруські за кордоном	Іноземні в економіку Білорусі	Білоруські за кордоном	Іноземні в економіку Білорусі	Білоруські за кордоном
2004	1 517,4	3,2	1 514,2	474,19	859,2	1,6	0,4	0,01	...	1,6
2005	1 816,2	351,1	1 465,1	5,17	451,3	5,2	0,2	0,6	64,4	345,3
2010	9 085,5	2 537,2	6 548,3	3,58	5 569,4	1 420,5	1,8	0,001	1 198,4	1 116,7
2011	18 878,6	5 490,1	13 388,5	3,44	13 248,0	3 001,0	2,3	0,1	9 373,6	2 489,0
2012	14 329,8	6 086,7	8 243,1	2,35	10 358,4	4 129,8	23,4	2,2	1 376,5	1 954,7
2013	14 974,3	6 341,2	8 633,1	2,36	11 083,4	4 670,6	12,2	0,2	2 136,2	1 670,3
2014	15 084,4	5 985,0	9 099,4	2,52	10 168,9	4 188,7	10,6	0,8	1 811,7	1 795,5
2015	11 344,2	5 141,2	6 203,0	2,21	7 241,4	4 648,9	5,1	0,5	1 611,8	491,7
2016	8 559,8	3 889,0	4 670,8	2,2	6 928,6	3 546,6	2,8	0,03	1 307,2	342,4
2017	9 728,5	5 547,4	4 181,1	1,75	7 634,2	5 203,4	8,4	-	1 246,8	344
2018	10 842,0	6 064,7	4 777,3	1,79	8 537,1	5 671,9	3,9	-	1 634,9	392,8
2019	10 006,8	5 761,5	4 245,3	1,74	7 233,2	5 243,4	6,7	-	1 327,2	518,2
2020	8 680,2	4 862,1	3 818,1	1,79	6 006,0	4 314,1	4,8	289	1 414,8	259

⁵ Складено і розраховано автором за даними: [18].

Вкладені в реальний сектор економіки Білорусі іноземні інвестиції у 2020 р. розподілились за країнами походження таким чином: з Російської Федерації 41,4%, Кіпру – 9,4%, Австрії – 7,4%, Великої Британії – 6,8%, України – 5,2%, Ірландії – 3,5%, решта 26,3% – з інших країн [19].

Зважаючи на негативне зовнішньоторговельне сальдо країни впродовж тривалого часу і на значну концентрацію експортно-імпортних та інвестиційних потоків на одному партнері – Росії, головними завданнями економічної дипломатії Білорусі в контексті соціально-економічної модернізації, слід вважати: 1) здійснення диверсифікації зовнішньоекономічної діяльності з метою зниження залежності від однієї країни партнера; 2) активізацію зусиль в сегменті співпраці з міжнародними організаціями торговельного, економічного і фінансового профілю; 3) зміцнення партнерських відносин з державами Євразійського економічного союзу [20, с. 562-563]. Слід зазначити, що на даний час певних позитивних змін зазнала національна система стимулювання експортної діяльності в Республіці Білорусь, хоча і залишається низка проблемних моментів, які потребують позитивного вирішення [21, с. 167-173].

Зрештою, будь-яка соціально-економічна активність в соціально-орієнтованій країні має своєю метою забезпечення потреб населення. До того ж, якість виконання даної послуги державою можна оцінити за достатньо об'єктивними показниками: чисельністю населення та низкою ключових демографічних параметрів. Однак в Республіці Білорусь не все так очевидно: впродовж років незалежності загальна чисельність населення країни скоротилась з 10,3 млн. чол. у 1991 р. до 9,4 млн. чол. станом на початок 2021 р., дотого ж чисельність міського населення за даний час зросла з 6,9 до 7,3 млн. чол., а кількість жителів села впала з майже 3,4 до 2,1 млн. чол. Проблемною виглядає динаміка ще одного показника. Лише за декілька років (з 2015 р. по 2020 р.) кількість укладених шлюбів в Республіці Білорусь знизилось з 82030 до 50384. Скорочення даного показника на більш ніж 40% може свідчити про: 1) кризу інституту сім'ї в білоруському суспільстві; 2) певне небажання білоруських громадян створювати нові сім'ї; 3) вплив так званої «демографічної ями», яка мала місце в більшості республік колишнього СРСР у 90-ті рр. ХХ століття.

Значною мірою на розвиток Республіки Білорусь впродовж 30 років її незалежності впливає непростий стан країни в системі міжнародних відносин. Більшу частину даного періоду офіційний Мінськ перебуває під різного роду санкціями та обмеженнями з боку інших країн. Особливо даний процес загострився в другій половині 2020 р. і триває до даного часу. Останні санкції введені Євросоюзом 24.06.2021 р., відповідно до яких запроваджено ембарго на купівлю білоруських калійних добрив, нафтопродуктів, товарів для виробництва тютюнових виробів, закрито доступ на фінансові ринки ЄС, заборонено страхувати і перестраховувати державні білоруські фірми і

установи, зупинено виплати Європейського інвестиційного банку. Крім того, Євросоюз заборонив продаж в Білорусь сучасних технологій і обладнання [22].

Оцінюючи комплекс заходів щодо соціально-економічної модернізації Республіки Білорусь не можна випускати з поля зору необхідність врахування впливу факторів інституційного і макроструктурного характеру. Вирішення існуючих проблем в даному сегменті економіки вимагає удосконалення заходів і інструментів структурної політики і трансформації білоруської економіки.

Висновки. Зважаючи на розглянуті процеси модернізації країни кінцева інтерпретація результатів соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь буде залежати від суб'єктивних політичних поглядів та бачення майбутнього країни відповідних експертів. Однак, керуючись основоположним критерієм наукових досліджень, що об'єктивний аналіз може і повинен бути максимально неупередженим та нейтральним, можна сформулювати наступні висновки:

1. Аналіз наукових публікацій та результатів дослідження розглядуваної проблематики свідчить про певні теоретичні та методологічні здобутки, реалізовані в Республіці Білорусь та про наявність потенційних можливостей для пошуку резервів і нестандартних підходів щодо врегулювання проблемних ситуацій в актуальних умовах білоруської внутрішньої і зовнішньої політики.

2. Республіка Білорусь відбулась як незалежна держава, що змогла зайняти власне місце як в низці ключових міжнародних організацій (наприклад, ООН), так і в системі міжнародного поділу праці. Країна пододала негативні наслідки від розпаду СРСР, максимально пом'якшивши для власних громадян ефекти від зміни моделі економічного розвитку, розриву зв'язків із іншими республіками колишнього Союзу, створивши необхідні передумови для поступового еволюційного розвитку як держави в цілому, так і кожного з її громадян. У країні в XXI ст. було закладено потенціал для подальшого сталого зростання економіки країни, забезпечуючи при цьому її соціальний характер.

3. Особливості сучасного етапу в становленні Білорусі та нові виклики для її економічного і соціального розвитку загострюють перед органами законодавчої та виконавчої влади країни питання щодо пошуку шляхів для подальшої прогресивної модернізації. На порядок денний виходить необхідність вирішення проблем удосконалення макроекономічного регулювання в Республіці Білорусь в контексті виконання завдань соціально-економічної сфери. Вимагають змін та скорийшого втілення інституційні механізми для забезпечення стійкого економічного зростання країни.

4. Одним з головних елементів щодо вирішення комплексу поставлених завдань в економічній та соціальній сферах в Республіці Білорусь визнано програмно-цільовий підхід щодо соціально-економічної модернізації. Зважаючи на вагомість і визначальну роль виробничої сфери у формуванні ВВП країни та роль збалансованості економіки, фахівцями зазначається необхідність державної підтримки виробництва і об'єктів інфраструктури, які

можуть служити основою для швидкого відновлення економіки. Таким чином акцентується увага на необхідності гарантування виконання державою господарсько-організаторської та соціальної функцій.

5. Серед негативних особливостей Республіки Білорусь, які гальмують її розвиток, слід виділити, насамперед, специфічну модель розвитку політичної системи країни, яка побудована на фактичній агресивній однопартійності, а будь-які прояви опозиційності, незалежно від конструктивних чи деструктивних підходів, негайно блокуються владою Президента держави.

6. Загострення у відносинах Білорусії із країнами Заходу після виборів президента у серпні 2020 р. та окремих владних дій стосовно представників опозиції в середині країни призвели до запровадження економічних санкцій, які негативно позначаються на розвитку соціально-економічної сфери країни. Однак така «напівізоляція» може мати наслідком не тільки поглиблення інтеграції Республіки Білорусь із Російською Федерацією. В результаті офіційний Мінськ неминуче опиняється перед дилемою вибору, коли будь-який варіант де-факто означатиме втрату незалежності: у разі поступок Заходу і проведення перевиборів президента країни це буде сприйнято всередині Білорусії майже як капітуляцію; у випадку зближення з Росією, неспіврозмірність потенціалів країн матиме наслідком поглинання слабшого партнера та трансформацію проекту Союзної держави Білорусії та Росії із міжнародної організації в єдину державу конфедеративного устрою. В будь-якому разі, кінцевий вибір політичного курсу країни та перспективи її розвитку залежатимуть в першу чергу від самого білоруського населення та його симпатій на наступних парламентських та президентських виборах.

Список використаних джерел та літератури

1. *Стратегия развития экономики Беларуси: вызовы, инструменты реализации и перспективы*: сборник научных статей. В 2 т. Т.1 / Национальная академия наук Беларуси, Институт экономики НАН Беларуси; ред. кол.: В.Л. Гурский [и др.]. Минск: Право и экономика, 2020. 390 с.
2. Об утверждении перечня государственных программ на 2016-2020 годы и показателей по заказчикам на 2016 год. Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 23 февраля 2016 г. № 148. URL: <http://economy.gov.by/uploads/files/gos-programmy/postanovlenie-SMRB-148-red.pdf>
3. О государственных программах и оказании государственной финансовой поддержки. – Указ Президента Республики Беларусь № 106 от 23 марта 2016 г. URL: <http://economy.gov.by/uploads/files/gos-programmy/Uk-106-v-nov-rad-10.01.2019.pdf>
4. О порядке формирования, финансирования, выполнения и оценки эффективности реализации государственных программ. – Указ Президента Республики Беларусь № 289 от 25 июля 2016 г. URL: <http://economy.gov.by/uploads/files/gos-programmy/Uk-289-v-nov-rad-10.01.2019.pdf>
5. Об утверждении перечня государственных программ. – Постановление Совета Министров Республики Беларусь от 24 декабря 2020 г. № 759 URL: <http://economy.gov.by/uploads/files/gos-progr-2021-2025/Perechen-gosprogramm-PSM-759.pdf>
6. *Национальные счета Республики Беларусь. Статистический сборник*. Национальный статистический комитет Республики Беларусь: Минск, 2020. С. 23

7. Национальные счета Республики Беларусь. Статистический сборник. Национальный статистический комитет Республики Беларусь: Минск, 2012. С. 49.
8. Гурский В.Л. Обеспечение экономического роста Республики Беларусь в условиях новых вызовов и угроз. *Стратегия развития экономики Беларуси: вызовы, инструменты реализации и перспективы*. НАН Беларуси, Институт экономики НАН Беларуси. Минск: Право и экономика, 2020. С. 68.
9. Структура ВВП по видам экономической деятельности. URL: <https://www.belstat.gov.by/ofitsialnaya-statistika>
10. Гусаков В.Г., Гурский В.Л. Методологические основы формирования и развития белорусской экономической модели. *Вестник Института экономики НАН Беларуси*. 2020. Выпуск 1. С. 6-22
11. Бельский В.И., Тригубович Л.Г. Исследования влияния монополии на экономику и общество в современных условиях. *Вестник Института экономики НАН Беларуси*. 2020. Выпуск 1. С. 23-39
12. Шумилин А.Г. Проблемы и перспективы инновационного развития Республики Беларусь. *Вестник Института экономики НАН Беларуси*. 2020. Выпуск 1. С. 50-57
13. Шутилин В.Ю. Стратегические аспекты промышленной политики Беларуси в условиях новой экономической реальности. *Вестник Института экономики НАН Беларуси*. 2021. Выпуск 2. С. 37-46
14. Шутилин В.Ю. Трансформация промышленной политики Беларуси в контексте вызовов экономического развития. *Стратегия развития экономики Беларуси: вызовы, инструменты реализации и перспективы*. НАН Беларуси, Институт экономики НАН Беларуси. Минск: Право и экономика. 2020. С. 83-84.
15. *Промышленность Республики Беларусь в 2019 году. Статистический сборник*. Национальный статистический комитет Республики Беларусь. Минск. 2020. С. 41.
16. Национальная стратегия устойчивого социально-экономического развития Республики Беларусь на период до 2030 года. Одобрено протоколом заседания Совета Министров Республики Беларусь от 2 мая 2017 г. № 10.
17. Национальный статистический комитет Республики Беларусь. Внешняя торговля товарами. Годовые данные. URL: <https://www.belstat.gov.by/ofitsialnaya-statistika/realny-sector-ekonomiki/vneshnyaya-torgovlya/vneshnyaya-torgovlya-tovarami/godovye-dannye/>
18. Иностранные инвестиции Республики Беларусь. URL: <https://www.belstat.gov.by/ofitsialnaya-statistika/realny-sector-ekonomiki/inostrannye-investitsii/>
19. Структура инвестиций, поступивших от иностранных инвесторов в реальный сектор экономики Республики Беларусь в 2020 году. URL: <https://www.belstat.gov.by/ofitsialnaya-statistika/realny-sector-ekonomiki/inostrannye-investitsii>
20. Фліссак К.А. Економічна дипломатія у системі забезпечення національних інтересів України. Тернопіль: Новий колір. 2016. 812 с.
21. Скрябина Т.А. Развитие национальной системы поддержки экспорта. *Стратегия развития экономики Беларуси: вызовы, инструменты реализации и перспективы. Т.2*. НАН Беларуси, Институт экономики НАН Беларуси. Минск: Право и экономика. 2021. С. 167-173.
22. Евросоюз ввел санкции против Беларуси. Под запрет попал экспорт калия и нефтепродуктов. 24 июня 2021. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-57598574>

References

1. Gurskiy, V.L. (eds) (2020). *Strategiya razvitiya ekonomiki Belarusi: vyzovy, instrumenty realizatsii i perspektivy: sbornik nauchnyh statej* [Belarus' economic development strategy: challenges, implementation tools and prospects: collection of scientific articles] In 2 volumes. Volume 1. Minsk: Pravo i ekonomika. [In Russian].

2. *Ob utverzhdenii perechnya gosudarstvennyh programm na 2016-2020 gody i pokazatelej po zakazchikam na 2016 god. Postanovlenie Soveta Ministrov Respubliki Belarus ot 23 fevralya 2016 goda № 148* [On approval of the list of state programs for 2016-2020 and indicators for customers for 2016. Resolution of the Council of Ministers of the Republic of Belarus No. 148 dated February 23, 2016]. [Online]. Available from: <http://economy.gov.by/uploads/files/gos-programmy/postanovlenie-SMRB-148-red.pdf> [In Russian].
3. *O gosudarstvennyh programmah i okazanii gosudarstvennoj finansovoj podderzhki – Ukaz Prezidenta Respubliki Belarus №106 ot 23 marta 2016 goda* [About state programs and the provision of state financial support. - Decree of the President of the Republic of Belarus No. 106 dated March 23, 2016]. [Online]. Available from: <http://economy.gov.by/uploads/files/gos-programmy/Uk-106-v-nov-rad-10.01.2019.pdf> [In Russian].
4. *O poryadke formirovaniya, finansirovaniya, vypolneniya i otenki effektivnosti realizatsii gosudarstvennyh programm. – Ukaz Prezidenta Respubliki Belarus №289 ot 25 ijulya 2016 goda* [On the procedure for the formation, financing, implementation and evaluation of the effectiveness of the implementation of state programs. – Decree of the President of the Republic of Belarus No. 289 of July 25, 2016]. [Online]. Available from: <http://economy.gov.by/uploads/files/gos-programmy/Uk-289-v-nov-rad-10.01.2019.pdf> [In Russian].
5. *Ob utverzhdenii perechnya gosudarstvennyh programm – Postanovleniye Soveta Ministrov Respubliki Belarus ot 24 dekabrya 2020 goda № 759* [On approval of the list of state programs. - Resolution of the Council of Ministers of the Republic of Belarus No. 759 of December 24, 2020]. [Online]. Available from: <http://economy.gov.by/uploads/files/gos-progr-2021-2025/Perechen-gosprogramm-PSM-759.pdf> [In Russian].
6. *Natzionalnie scheta Respubliki Belarus. Statisticheskij sbornik* (2012). [National accounts of the Republic of Belarus. Statistical collection]. Natzionalnyj statisticheskij komitet Respubliki Belarus. Minsk. [In Russian].
7. *Natzionalnie scheta Respubliki Belarus. Statisticheskij sbornik* (2012). [National accounts of the Republic of Belarus. Statistical collection]. Natzionalnyj statisticheskij komitet Respubliki Belarus. Minsk. [In Russian].
8. Gurskij, V.L. (2020). Obespecheniye ekonomicheskogo rosta Respubliki Belarus v usloviyah novyh vyzovov i ugroz [Ensuring the economic growth of the Republic of Belarus in the face of new challenges and threats.] *Strategiya razvitiya ekonomiki Belarusi: vyzovy, instrumenty realizatsii i perspektivy*. [Belarus' economic development strategy: challenges, implementation tools and prospects.] NAN Belarusi. Minsk: Pravo i ekonomika. [In Russian].
9. *Struktura VVP po vidam ekonomicheskoy deyatelnosti* [The structure of GDP by type of economic activity]. [Online]. Available from: URL: <https://www.belstat.gov.by/ofitsialnaya-statistika> [In Russian].
10. Gusakov, V.G., Gurskij, V.L. (2020). Metodologicheskiye osnovy formirovaniya i razvitiya belorusskoj ekonomicheskoy modeli [Methodological basis of the formation and development of the Belarusian economic model]. *Vestnik Instituta ekonomiki NAN Bealrusi* [Bulletin of the Institute of Economics of the National Academy of Sciences of Belarus], 1, pp. 6-22. [In Russian].
11. Belskij, V.I., Trigubovich, L.G. (2020). Issledovaniya vliyaniya monopolii na ekonomiku i obshchestvo v sovremennyh usloviyah [The investigation of the influence of monopoly on the economy and society in modern conditions.] *Vestnik Instituta ekonomiki NAN Bealrusi* [Bulletin of the Institute of Economics of the National Academy of Sciences of Belarus], 1, pp. 23-39. [In Russian].
12. Shumilin, A.G. (2020). Problemy i perspektivy innovatziionnogo razvitiya Respubliki Belarus [Problems and prospects of innovative development of the Republic of Belarus]. *Vestnik Instituta ekonomiki NAN Bealrusi* [Bulletin of the Institute of Economics of the National Academy of Sciences of Belarus], 1, pp. 50-57. [In Russian].
13. Shutilin, V.Yu. (2021). Strategicheskiye aspekty promyshlennoj politiki Belarusi v usloviyah novej ekonomicheskoy realnosti [Strategic aspects of Belarus' industrial policy in the context of

- the new economic reality]. *Vestnik Instituta ekonomiki NAN Bealrusi* [Bulletin of the Institute of Economics of the National Academy of Sciences of Belarus], 2, pp. 37-46. [In Russian].
14. Shutilin, V.Yu. (2020). Transformatsiya promyshlennoj politiki Belarusi v kontekste vyzovov ekonomicheskogo razvitiya [Transformation of Belarus' industrial policy in the context of economic development challenges.]. *Strategiya razvitiya ekonomiki Belarusi: vyzovy, instrumenty realizatsii i perspektivy*. [Belarus' economic development strategy: challenges, implementation tools and prospects]. Minsk: Pravo i ekonomika. [In Russian].
 15. *Promyshlennost Respubliki Belarusi v 2019 godu. Statisticheskij sbornik* (2020). [Industry of the Republic of Belarus in 2019. Statistical collection]. Natsionalnyj statisticheskij komitet respubliki Belarusi. Minsk. [In Russian].
 16. *Natsionalnaya strategiya ustoychivogo sotsial'no-ekonomicheskogo razvitiya Respubliki Belarusi na period do 2030 goda. Odobreno protokolom zasedaniya Soveta Ministrov Respubliki Belarusi ot 2 maya 2017 g. №10* [National Strategy for Sustainable Socio-Economic Development of the Republic of Belarus for the Period up to 2030. Approved by the minutes of the meeting of the Council of Ministers of the Republic of Belarus dated May 2, 2017 No. 10]. [In Russian].
 17. Natsional'nyy statisticheskij komitet Respubliki Belarusi'. Vneshnyaya trgovlya tovarami. Godovyie dannyye [National Statistical Committee of the Republic of Belarus. Foreign trade in goods. Annual data]. [Online]. Available from: <https://www.belstat.gov.by/ofitsialnaya-statistika/realny-sector-ekonomiki/vneshnyaya-torgovlya/vneshnyaya-torgovlya-tovarami/godovyie-dannyye/> [In Russian].
 18. *Inostrannyye investitsii Respubliki Belarusi'* [Foreign investments of the Republic of Belarus]. [Online]. Available from: <https://www.belstat.gov.by/ofitsialnaya-statistika/realny-sector-ekonomiki/inostrannyye-investitsii/> [In Russian].
 19. *Struktura investitsiy, postupivshikh ot inostrannykh investorov v real'nyy sektor ekonomiki Respubliki Belarusi' v 2020 godu* [The structure of investments from foreign investors in the real sector of the economy of the Republic of Belarus in 2020]. [Online]. Available from: <https://www.belstat.gov.by/ofitsialnaya-statistika/realny-sector-ekonomiki/inostrannyye-investitsii/> [In Russian].
 20. Flissak, K.A. (2016). *Ekonomichna diplomatiya u systemi zabezpechennya natsional'nykh interesiv Ukrayiny* [Economic diplomacy in the system of providing the national interests of Ukraine.] Ternopil: Novyj kolir. [In Ukrainian].
 21. Skryabina, T.A. (2021). Razvitiye natsional'noy sistemy podderzhki eksporta [Development of a national export support system]. *Strategiya razvitiya ekonomiki Belarusi: vyzovy, instrumenty realizatsii i perspektivy. T.2.* [Development strategy of the Belarusian economy: challenges, implementation tools and prospects. Volume 2.] Minsk: Pravo i ekonomika, pp. 167-173. [In Russian].
 22. *Evrosoyuz vvel sanktsii protiv Belarusi. Pod zapret popal eksport kaliya i nefteproduktov* [The European Union has imposed sanctions against Belarus. The export of potassium and petroleum products fell under the ban]. [Online]. Available from: <https://www.bbc.com/russian/news-57598574> [In Russian].

Богданович И.И. Состояние и особенности социально-экономической модернизации Республики Беларусь.

На сегодняшний день вопросы и проблемы социально-экономического развития Республики Беларусь, его модернизации, применения инструментов реализации теоретико-методологических и практических аспектов развития национальной экономики, макроэкономического регулирования в стране в контексте выполнения задач социально-экономического характера, институциональных механизмов обеспечения устойчивого экономического роста Белорусии остаются крайне актуальными и содержат немалый потенциал дальнейших научных исследований.

За 30 лет своей независимости Республика Беларусь прошла спад 90-х гг. XX века, вызванный разрывом социально-экономических связей с другими составляющими некогда единого государства, а также ряд кризисов, которые имели политическую подоплеку внешней и внутренней природы. Исходя из этого, перед органами законодательной и исполнительной власти обострилась необходимость модернизации страны. На повестку дня вышли вопросы совершенствования макроэкономического состояния в Республике Беларусь в контексте выполнения задач социально-экономического развития. Продолжают требовать изменений и развития институциональные механизмы для обеспечения устойчивого экономического роста страны.

Одним из главных элементов при решении комплекса поставленных задач в Республике Беларусь признан программно-целевой подход по социально-экономической модернизации. Несмотря на весомость и определяющую роль производственной сферы в формировании ВВП страны и роль сбалансированности экономики, доказывается необходимость государственной поддержки производств и объектов инфраструктуры, которые могут служить основой для быстрого восстановления экономики.

На основании проведенного исследования привлечено внимание к потенциальным рискам для национальной экономики и направлениям их нейтрализации, рассмотрены отдельные аспекты внешнего партнерства страны, а также демографического развития государства в контексте его влияния на развитие Белоруссии в будущем. Отмечены положительные и отрицательные стороны развития современного белорусского государства.

Ключевые слова. Республика Беларусь, социально-экономическая модернизация, государственные программы, промышленная политика, риски для экономики, внешнеэкономическая деятельность, инвестиционное сотрудничество.

Bogdanovich I. State and Features of Socio-economic Modernization of the Republic of Belarus.

Today the issues and problems of socio-economic development of the Republic of Belarus, its modernization, the use of tools for implementing theoretical, methodological and practical aspects of the national economy development, macroeconomic regulation in the country in the context of performing tasks of a socio-economic nature, institutional mechanisms for ensuring sustainable economic growth of Belarus remain extremely relevant and contain considerable potential for further scientific research.

Over the 30 years of its independence, the Republic of Belarus has experienced a decline in the 90s of the twentieth century, caused by the severance of socio-economic ties with other components of the unified state before, as well as a number of crises that had a political basis of external and internal nature. Based on this, the need for modernization of the country became more acute for the legislative and executive authorities. The agenda includes improving the macroeconomic situation in the Republic of Belarus in the context of fulfilling the tasks of socio-economic development. Institutional mechanisms to ensure sustainable economic growth continue to require change and development.

A program-based approach to socio-economic modernization is recognized as one of the main elements for solving the set of tasks in the Republic of Belarus. Given the importance and determining role of the manufacturing sector in the formation of the country's GDP and the role of economic balance, the need for state support for production and infrastructure facilities that can serve as the basis for rapid economic recovery is proved.

Based on the conducted research, there is drawn attention to potential risks for the national economy and directions for their neutralization, certain aspects of the country's external partnership, are considered, as well as demographic development of the state in the context of its impact on the development of Belarus in the future. There are noted positive and negative aspects of the development of the modern Belarusian State.

Keywords: Republic Belarus, socio-economic modernization, state programs, industrial policy, risks to the economy, foreign economic activity, investment cooperation.

УДК 94:327.5+339.924(479)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2021-16-6>

Ткаченко І.В.

<https://orcid.org/0000-0002-8276-3778>

ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ДЕРЖАВАХ ПІВДЕННОГО КАВКАЗУ І ВПЛИВ ВОЄННИХ КОНФЛІКТІВ НА ЇХ ПЕРЕБІГ У ПОСТРАДЯНСЬКИЙ ЧАС

Дослідження стосується розгляду ключових аспектів інтеграційних процесів, що відбуваються у державах Південного Кавказу після розпаду СРСР, насамперед воєнних конфліктів, які стали наслідком незбалансованої етнічної політики колишньої метрополії. І власне вони значною мірою обумовлюють перебіг і напрями інтеграції Азербайджану, Вірменії та Грузії. Методологія роботи полягає у застосуванні порівняльно-історичного та проблемно-пошукового методу дослідження у поєднанні з критичним аналізом досліджень, які стосуються перебігу пострадянської трансформації Південного Кавказу. Наукова новизна дослідження полягає у розширенні наукового розуміння особливостей існування нових незалежних держав Південного Кавказу, визначення міри впливу воєнних конфліктів на інтеграційні перспективи країн регіону. Аналіз досліджень, публікацій у ЗМІ, виступів та заяв лідерів держав дозволяє визначити, яким чином конфлікт за Нагірний Карабах, російсько-грузинські протистояння в Абхазії та Південній Осетії позначаються на зовнішньополітичному курсі та пошуку союзників для їх вирішення.

Встановлено, що перебіг інтеграційних процесів на Південному Кавказі й досі перебуває під впливом і серйозним тиском з боку Російської Федерації, яка активно перешкоджає інтеграційним намірам країн регіону. Пошук власного місця у нових реаліях доби незалежності став причиною такого явища, як багатовекторність зовнішньої політики. Разом з тим очевидно, що внаслідок воєнних конфліктів вектор інтеграції Грузії направлений на вступ держави до НАТО як гаранта безпеки від неоімперської агресії Росії. Вірменія як агресор в карабаському конфлікті обрала проросійський вектор інтеграції, а Азербайджан зосередився на альянсі з Туреччиною.

Ключові слова: *розпад СРСР, Європейський Союз, НАТО, воєнні конфлікти, війна за Карабах, інтеграційні процеси на Південному Кавказі.*

Дезінтеграція Радянського Союзу стала глобальною катастрофою для усіх прихильників російського імперіалізму. Разом з тим для більшості 15 нових незалежних держав, які постали на уламках Радянської імперії, це був шанс на побудову власної незалежної держави. Подібно до інших держав-членів СРСР Азербайджан, Вірменія і Грузія отримали незалежність мирним шляхом внаслідок припинення існування метрополії. На жаль, керівництво СРСР у рамках території держави приділяло недостатню увагу етнічним протиріччям між націями, які населяли її територію.

Зрозуміло, що етнічна політика радянської влади не передбачала розпаду Радянського Союзу, а відтак саме вона та її наслідки стали вагомими причинами конфлікту між новими незалежними державами. Каменем розбрату для Вірменії та Азербайджану став Нагірний Карабах, включений радянською

владою до складу Азербайджанської РСР у 1923 р. Населений переважно вірменами, цей регіон був оточений з усіх сторін територіями з переважним проживанням азербайджанського населення. Включення до складу Грузинської РСР Абхазії та Південної Осетії на правах автономних територій не мало принципового значення у умовах єдиної держави, але призвело до конфліктів у період занепаду Радянського Союзу і часів незалежного існування.

Власне питання розвитку і пострадянського транзиту нових незалежних держав Південного Кавказу викликає серйозний інтерес науковців і аналітиків, які досліджують трансформаційні процеси і вплив інтеграційних проектів, які просуваються світовими лідерами на зміни в суспільстві і економіці Азербайджану, Вірменії та Грузії. Конфлікти в Нагірному Карабасі, Придністров'ї, Абхазії, російсько-грузинська війна 2008 року, окупація Криму і війна на Донбасі в 2014 році засвідчують не лише посилення цивілізаційних конфліктів, інспірованих колишньою метрополією (РФ) на території пострадянських держав, але й піднімають проблему ступеня впливу глобальних лідерів на інтеграційні процеси в країнах Південного Кавказу, а також залежності інтеграційних векторів Азербайджану, Вірменії та Грузії від перебігу воєнних конфліктів, у яких вони беруть безпосередню участь.

Серед праць учених з цієї проблематики слід згадати праці А. Богатурова [1], С. Гвоздкова [2], Ю. Гончар [3], вагомий внесок у дослідження постбіполярної системи зробив американський дослідник З. Бжезінський [4], який запропонував власне бачення моделей сучасного світоустрою і інтересів ключових геополітичних гравців у нових перспективних регіонах. Реалізації зовнішньополітичних інтересів США у постбіполярному світі в цілому і на пострадянському просторі зокрема присвячена монографія І. Дудко [5]. Праці таких дослідників і експертів, як М. Демуріна [6], В. Журавльова [7], К. Затуліна [8], Н. Лапіна [9], О. Романюка [10] та ін. засвідчують перебіг посткомуністичних трансформацій і потенціал інтеграційних проектів, які можуть бути привабливими для усіх пострадянських держав у цілому і країн Південного Кавказу зокрема. З огляду на воєнний конфлікт у Карабасі інтерес представляє праця Р. Мехтієва «Горіс-2010: Театр абсурду» [11], у якій подано ідеологічні засади карабаської війни з позиції азербайджанської сторони. Слід зазначити, що російські дослідники через зрозумілі причини активно просувають у своїх дослідженнях тематику євразійської інтеграції, яка у їх інтерпретації виглядає як фактично неоколоніалізм на засадах домінації Російської Федерації над тимчасово втраченими внаслідок розпаду СРСР територіями. Так, євразійська інтеграція для пострадянського простору розглядається як закономірний, обумовлений географічними, історичними, економічними та геополітичними факторами процес об'єднання колишніх республік СРСР у міждержавний союз [12, с. 165]. Намагання утримати пострадянський простір у сфері свого впливу і не допустити проникнення у нього інших інтеграційних проектів є основним завданням сучасної російської

геополітики. Не є виключенням і регіон Південного Кавказу, усі країни якого є сторонами воєнних конфліктів, що безпосередньо чи опосередковано відбуваються за участі Російської Федерації.

Зважаючи на наявність досить значної кількості праць, можна стверджувати, що тема інтеграційних процесів на Південному Кавказі є предметом стійкого інтересу дослідників та експертів-міжнародників як у країнах регіону, так і на пострадянському просторі. Особливо актуальною для пострадянських країн вона постає на фоні анексії Криму і розв'язання Росією конфлікту на сході України. Досвід другої війни в Нагірному Карабасі засвідчує, що численні заморожені конфлікти, на пострадянському просторі, які нерідко стають на перешкоді інтеграційним проектам, можуть бути вирішеними за умови активної зовнішньої політики і залучення до їх розв'язання регіональних і глобальних партнерів.

Розпад СРСР став серйозним викликом для республік, які входили до його складу. На відміну від країн Балтії, у складі яких були відсутні автономні регіони, не говорячи про спірні території, нові незалежні держави Південного Кавказу одразу опинилися перед необхідністю збереження власного суверенітету у межах кордонів союзних республік. Нові реалії, а власне отримана незалежність і самостійне існування без огляду на центр у Москві поставили перед державами регіону питання щодо необхідності здійснення самостійної зовнішньої політики, а також необхідність інтеграції у нові для них наддержавні структури та союзи.

В силу свого географічного положення Південний Кавказ не міг не стати об'єктом інтересів нових для цієї території геополітичних суб'єктів – ЄС, США, Туреччини, Китаю тощо. Російська Федерація як правонаступник СРСР також не планувала і не планує втратити свій вплив у регіоні.

Внаслідок розпаду СРСР і проголошення незалежності Азербайджану, Вірменії та Грузії соціально-економічна і політична ситуація у них була дестабілізована, про що свідчать актуальні й досі проблеми, пов'язані зі становленням державності і національної ідентифікації. Військові конфлікти, у які виявилися втягнуті держави Південного Кавказу на початку 1990-х рр., знайшли своє вираження у вірмено-азербайджанській війні за Нагірний Карабах, а також у збройному грузино-абхазькому і грузино-осетинському протистоянні. Інспіровані провальною етнічною політикою часів СРСР, ці конфлікти й досі позначаються не лише на відносинах між їх учасниками, але й визначають їх інтеграційні прагнення.

На початку 90-х рр. ХХ ст. головним вектором політичної інтеграції певний час була взаємодія більшості колишніх республік у складі Співдружності Незалежних Держав. СНД слід розглядати як перехідну модель цивілізованого розпаду Радянського Союзу, існування якої було невизначеним і виглядало лише як тимчасовий міжнародний союз. Лідерська позиція Росії, як і її політика, були фактором, який визначав недієздатність такого утворення,

зважаючи на агресивність і експансіонізм РФ, проявлені під час конфліктів в Абхазії, Придністров'ї та Нагірному Карабасі.

Російські дослідники цілком слушно зазначають, що інтеграційні процеси на пострадянському просторі мають суперечливий характер. З одного боку розвитку інтеграційних процесів сприяли певні загальні фактори (спільна історія, спільний геополітичний стан, спільна економіка і культура, а також наявність спільних кордонів та загроз), з іншого – національні еліти держав, що утворилися на пострадянському просторі, практично одразу почали пошук нових варіантів політичного розвитку, відбувалася й переорієнтація або на Європу та США, або на Китай та Туреччину [12, с. 164].

Не винятком стали і Азербайджан, Вірменія та Грузія. Торуючи в руслі нових геополітичних реалій, які склалися у світі внаслідок деструкції «імперії зла», країни Південного Кавказу поступово налагоджували співробітництво з ООН, ОБСЄ, Радою Європи, НАТО і ЄС. Намагання Грузії і Азербайджану зблизитися з НАТО, яка активно розширялася на схід і активізація регіональної політики Туреччини так само, як і деструктивна політика Російської Федерації, спрямована на недопущення проникнення західних інтеграційних проектів на територію так званої «історичної Росії», обумовили направленість інтеграційних процесів у зовнішній політиці Азербайджану, Грузії і, як не дивно, Вірменії.

Ключовою особливістю інтеграційних проектів держав Південного Кавказу є вплив на неї агресивної зовнішньої політики Росії, яка вважала і вважає себе одним із головних цивілізаційних центрів світу, а територію колишньої Російської імперії – неодмінно належною до «руських» земель і зони виключних російських інтересів. Жертвою етнічних конфліктів, які виникли внаслідок імперської етнічної політики Російської/Радянської імперії стали усі три держави регіону. Грузія отримала військовий конфлікт в Абхазії, а згодом – у Південній Осетії. Вірменія і Азербайджан є історичними ворогами завдяки військовому конфлікту в Нагірному Карабасі. Протистояння, які тривають понад 30 років, протидіють не лише інтеграційним альтернативам Азербайджану, Вірменії та Грузії, але й є інструментом, за допомогою якого Росія намагається тримати їх у сфері свого домінантного впливу.

Слід підкреслити, що власне Росія ніколи не виступала у якості безпосереднього агресора у конфліктах на Південному Кавказі. Навіть у подіях короткої війни 2008 р. вона лише «примушувала до миру» Грузію, яка фактично втратила Південну Осетію і мала ненульову вірогідність повної втрати суверенітету. Цей конфлікт став інструментом, який мав загальмувати процеси євро і євроатлантичної інтеграції Грузії та не допустити її вступу до НАТО.

Принципи непорушності кордонів, закріплені п. 4 ст. 2 Статуту ООН щодо заборони використовувати силу або загрозу силою «як проти територіальної недоторканості чи політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким

іншим чином, несумісним із Цілями Об'єднаних Націй» [13] та положення Декларації про принципи міжнародного права 1970 р., де «територія держави не повинна бути об'єктом військової окупації, що є результатом застосування сили в порушення положень Статуту. Територія держави не повинна бути об'єктом набуття іншою державою в результаті погрози силою або її застосування. Жодні територіальні придбання, що є результатом погрози силою або її застосування, не повинні визнаватися законними [14] цілком очевидно визначають Грузію жертвою зовнішньої агресії. Відтак цілком очевидним є направленість її інтеграційного вектору на євроатлантичну інтеграцію.

Грузія, яка стала жертвою російської агресії в 2008 р., також першою з країн регіону підписала Угоду про асоціацію з ЄС 27 червня 2014 р. Зважаючи на характер російсько-грузинських взаємин, слід зазначити, що попри наявність проросійського лобі в країні, загальний вектор її інтеграційних прагнень направлений в сторону Брюсселю. І це стосується не лише ЄС, а й намагання Грузії увійти до блоку НАТО. В умовах фактичної окупації Росією Абхазії і Південної Осетії Північноатлантичний альянс виглядає єдиним способом убезпечити себе від подальших неокolonіальних зазіхань РФ на державний суверенітет.

Співпраця Грузії з НАТО після 2008 р. активно розвивається. Завдяки регулярній участі в підготовці та проведенні навчань «Партнерство заради миру» Грузія змогла активно сприяти євроатлантичній безпеці шляхом підтримки операцій під проводом Альянсу. Про серйозність намірів Тбілісі говорить не лише той факт, що у вересні 2008 р. вона розірвала дипломатичні стосунки з Росією через визнання незалежності Абхазії і Південної Осетії, але й те, що вона не лише декларує намір вступити до НАТО, а й провела 5 січня 2008 р. референдум з цього питання (77% – за) [15, с. 187-188].

Факти активної участі Грузії у інтеграційних контактах з ЄС та НАТО зовсім не означають, що ця держава не намагається диверсифікувати свої зовнішні взаємини. У листопаді 2017 р. парламент Грузії ратифікував Угоду про вільну торгівлю з Китаєм. На Південному Кавказі це перший випадок підписання такого роду документу з Пекіном. Перемовини з Китаєм тривали понад півтора року; причина посиленого інтересу до угоди лежить на поверхні – Тбілісі розраховує на інвестиції і розширення торговельних зв'язків, що особливо важливо на фоні певного спаду, який намітився у торгівлі з ЄС [16].

Азербайджан та Вірменія також є учасниками безпосереднього воєнного конфлікту за Нагірний Карабах, який з 1923 р. – невід'ємна частина Азербайджану, хоча і з широкими правами автономії. Не беручи до уваги попередній історичний етап розвитку державності обох націй слід зважати передусім на міжнародне право і згадані вище принципи. Жодні апеляції до «права націй на самовизначення» чи «історичність» претензій на суверенну частину території іншої держави не можуть бути визнані законними.

Зважаючи на результати першої війни за Карабах на початку 90-х рр. ХХ ст., коли Вірменія не лише захопила Нагорний Карабах, але й окупувала прилеглі території Азербайджану, вона підтримала (і у неї не було альтернативи) підходи РФ до питань зовнішньої політики та безпеки Південного Кавказу. Насаджування войовничого етнічного сепаратизму (наприклад, в Абхазії та Південній Осетії), байдуже ставлення до порушення територіальної цілісності держав і тому подібні інструменти фактично кинули Вірменію в «братерські обійми» Росії і обумовили безпосередню участь у інтеграційних проектах під егідою Російської Федерації.

Для Азербайджану після поразки у першій Карабаській війні, втрати до 20% території і де-факто незалежності Нагірного Карабаху постало питання відновлення територіальної цілісності держави, що своєю чергою зумовило ті способи інтеграції, економічної, політичної і військової, які могли би сприяти вирішенню такого серйозного питання.

Припинення вогню і «заморожування» конфлікту зафіксували нову конфігурацію держав Південного Кавказу. Разом з тим було очевидним, що Азербайджан, попри складну економічну ситуацію і важку поразку у війні, не визнає наслідки війни і намагається повернути власну територію. Згідно міжнародного права його позиція була набагато ґрунтовнішою, ніж у ворога – помилковим, але на той момент виправданим рішенням для Вірменії стала окупація так званого «поясу безпеки», територія якого не мала жодного відношення до Нагірного Карабаху. А, отже, саме Вірменія була беззаперечним агресором, а Азербайджан – його жертвою.

Короткий конфлікт 2016 р. наочно продемонстрував можливість силового повернення Нагірному Карабасі за умови невтручання Російської Федерації як союзника Вірменії по ОДКБ. Істотне значення мало й те, що Азербайджан набагато вигідніший партнер для російської держави, насамперед у сенсі передбачуваності і політичної стабільності. Особливо помітними протиріччя між Вірменією та РФ стали після приходу до влади у 2018 р. Нікола Пашиняна внаслідок подібних до Революції гідності в Україні подій, що викликало відверто негативну реакцію президента РФ В. Путіна. Негативним для Вірменії було й те, що не зважаючи на союзні відносини з Росією, вона ратифікувала Угоду про партнерство з ЄС на саміті Східного партнерства у листопаді 2017 року [17].

Важливою характерною рисою інтеграційних процесів на Південному Кавказі є притаманна країнам пострадянського простору «багатовекторність» – загрозовий для національної ідентичності нових держав досвід комуністичного минулого та нерідко неадекватна і агресивна політика колишньої метрополії змушували країни регіону до пошуку партнерів, які не становитимуть загрозу їх державному суверенітету. Економічне співробітництво з РФ, а нерідко і повна залежність від неї, як у випадку з

Вірменією, не стало беззаперечним аргументом на користь політичних інтеграційних проєктів під егідою Росії.

Навіть для Вірменії, яка практично у всьому залежить від Російської Федерації як у військовому, так і економічному плані, пошук альтернативних партнерів був обумовлений не лише багатовекторністю політики, але і життєвою необхідністю, адже Російська держава одночасно підтримувала обидві сторони карабаського конфлікту, а не лише свого номінального союзника.

Таким чином, серед держав Південного Кавказу не було таких, які робили ставку виключно на один єдиний геополітичний проєкт. Держави регіону одночасно розвивали взаємини і з колишньою метрополією (навіть Грузія), і з європейськими та євроатлантичними структурами, а також з Китаєм та Туреччиною, яка взагалі стала ключовим союзником і партнером Азербайджану в питанні проведення успішної кампанії осені 2020 року в Нагірному Карабасі.

Щоправда, багатовекторність Вірменії в підсумку вилізла боком, що засвідчила воєнна поразка восени 2020 р. Задовго до цього стало зрозуміло, що широкомасштабні поставки наступальної російської зброї в Азербайджан не лише змушуватимуть вірменські еліти обережно ставитися до союзницьких зобов'язань по відношенню до стратегічного північного партнера, але і мати вмотивовані сумніви стосовно намірів Росії допомогти Вірменії утримати Нагірний Карабах. Намагання вибудувувати партнерські стосунки з ЄС та США засвідчують, що Вірменія готова брати участь в інтеграційних проєктах, які дозволять їй хоч якось убезпечити себе від прямої агресії, в першу чергу зі сторони Азербайджана. Друга карабаська війна восени 2020 року і поразка у ній Вірменії при майже повному невтручанні у її перебіг Росії продемонструвала хиткість позицій Вірменії і сумнівні переваги від союзу з путінською державою, яка не захистила союзника по ОДКБ від азербайджансько-турецького альянсу і лише спостерігала за успіхами азербайджанської армії, втрутившись у конфлікт лише за мить до повного розгрому вірменської армії.

Для Азербайджану інтеграція із структурами, які асоціюються із США (наприклад, блок держав НАТО, до якого входить союзник Азербайджану по успішній військовій кампанії осені 2020 р. в Нагорному Карабаху Туреччина) є одним із найбільш бажаних результатів, оскільки геополітична альтернатива у вигляді чергового союзу з Росією представляє серйозну загрозу державному суверенітету її союзників. Прагнення вирішити карабаський конфлікт на свою користь стало вирішальним фактором розвороту зовнішньополітичного курсу Азербайджану в напрямі інтеграції з Туреччиною, не ілюзорної, як у випадку з ЄС, а реальної дієвої співпраці і вирішення поставлених стратегічних завдань. Допомога Туреччини в протистоянні з Вірменією якісно відрізняється від імпотентних заяв Мінської групи ОБСЄ, яка за 25 років діяльності не спромоглася на жодні дієві кроки для вирішення конфлікту, окрім «глибоких стурбованостей».

Події 2020 року свідчать про тісне зближення позицій Азербайджану та Туреччини як у політичній і військовій співпраці щодо повернення Нагірного Карабаху, так і в питаннях економічних пріоритетів, коли можна практично наживо спостерігати, як Азербайджан витісняє російський газ на внутрішньому турецькому ринку. Так само активно Туреччина співпрацює ще з однією жертвою російської агресії – Грузією. Економічна активність турецьких інвесторів в Грузії, особливо в Аджарії, свідчить про наростання регіональних інтеграційних процесів на Південному Кавказі, а також дедалі більшу активність Туреччини в регіоні. А це вчергове засвідчує, що реальна співпраця і силове вирішення конфліктів є набагато серйознішим геополітичним інструментом, ніж декларації і розмови про принципи та демократичні цінності.

Висновки. Цивілізаційний вибір і перебіг інтеграційних процесів на Південному Кавказі й донині перебувають під впливом і серйозним тиском з боку Російської Федерації, яка вважає усі держави колишнього СРСР традиційною зоною виключних російських інтересів.

Значний вплив на інтеграційні процеси і їх перспективи на Південному Кавказі мають військові та етнічні конфлікти, у які виявилися втягнуті держави регіону на початку 1990-х рр. Ці протистояння, які тривають вже понад 30 років, є не лише механізмом протидії неросійським інтеграційним намірам Азербайджану, Вірменії та Грузії, але й є інструментом, за допомогою якого Росія перешкоджає проектам Заходу утвердитися в регіоні.

На першому етапі становлення державності в країнах Південного Кавказу і пошуку ними нових цивілізаційних орієнтирів, їх інтеграційні вектори були спрямовані в бік Росії і колишніх союзних республік (приєднання до СНД), але згодом вони поступово почали переорієнтовуватися на США і ЄС.

У цілому держави Південного Кавказу нині ще перебувають у процесі пошуку місця у сучасній системі міжнародних відносин, яка зазнала серйозних змін внаслідок спроб Росії вчергове просувати свій імперський проект на пострадянському просторі. Питання позбавлення державами Південного Кавказу від геополітичної залежності від Росії стоїть на порядку денному у Вірменії, Грузії та Азербайджані.

Намагання дотримуватися принципу багатовекторності у зовнішній політиці свідчить про очевидне побоювання держав регіону втратити свою набуту внаслідок розпаду СРСР незалежність. Багатовікова залежність від більш потужних геополітичних гравців обумовлює те, що держави Південного Кавказу з обережністю підходять до своїх інтеграційних перспектив і не роблять остаточного вибору на користь того чи іншого проекту з існуючих численних альтернатив.

Азербайджан не спромігся визначитися із остаточним вектором своєї зовнішньої політики на користь основних геополітичних партнерів – США чи РФ. З одного боку Алієв-молодший не зацікавлений у демократизації суспільно-політичного життя, адже це несе загрозу чинному авторитарному

режиму, створеному його батьком. З цієї точки зору для Баку взаємини з Москвою більш вигідні, адже РФ не акцентує увагу на недемократичності політичного режиму в Азербайджані. З іншого боку, ні для кого не є таємницею, що Москва не зацікавлена в остаточному вирішенні Карабаського конфлікту, який для неї є зручним інструментом, завдяки якому вона має серйозний вплив на його учасників, не випускаючи їх з орбіти власних геополітичних інтересів. Навіть поразку Вірменії у другій карабаській війні Росія змогла використати у власних інтересах шляхом розміщення миротворців на ще підконтрольній Вірменії частині Нагірного Карабаху.

Закономірною особливістю інтеграційних процесів на Південному Кавказі нині є зростання турецького впливу. Головним мотивом зближення з Туреччиною у економічному та військовому планах Азербайджану є етнічна спорідненість, фактор ісламу як спільної релігії та спільні інтереси в логістиці, енергетичній сфері та розширенні міжнародного впливу обох держав. Як наслідок маємо успіх воєнної кампанії вересня-листопада 2020 р., коли спільними зусиллями Азербайджану та Туреччини було завдано військової поразки Вірменії і повернуто більшу частину втрачених у 90-х рр. ХХ ст. територій. Зважаючи на активну боротьбу на ринку нафти і газу, газо- і нафтопроводів співпраця Азербайджану та Туреччини має тенденцію до стрімкого зростання, а, відповідно, до зростання впливу обох держав на глобальні цивілізаційні процеси.

Так само активно Туреччина співпрацює із Грузією. Інтеграція з Туреччиною на прикладі Азербайджану показує переваги хоча б у питанні військової співпраці і повернення втрачених у 90-х рр. ХХ ст. територій, що для Грузії є актуальним, зважаючи на проблему Абхазії та Південної Осетії, які вийшли з-під контролю Тбілісі за безпосереднього втручання Росії. Туреччина наочно продемонструвала спосіб вирішення конфліктів на пострадянському просторі восени 2020 року і потенційне повернення втрачених територій є переконливим аргументом на користь інтеграції з Туреччиною.

Це, звісно, не стосується Вірменії, яка історично вороже налаштована до Туреччини ще з подій 1915 року, є агресором по відношенню до Азербайджану у конфлікті за Нагірний Карабах. Її ставка на Росію виявилася фантомом, ілюзії остаточно розвіялися після поразки у другій карабаській війні. Відтак Вірменія перебуває у найважчому становищі серед держав Південного Кавказу. Її інтеграційні перспективи перебувають у прямій залежності від вирішення питання уникнення остаточної поразки у конфлікті з Азербайджаном, що може взагалі поставити питання про існування вірменської держави. Неминучість продовження війни з Азербайджаном і неможливість ефективно протидіяти азербайджансько-турецькому військовому альянсу змушує Вірменію шукати ефективної допомоги нових союзників, оскільки, як виявилось, ні Росія, ні ОДКБ не здатні захистити Вірменію від вмотивованих претензій її сусідів по регіону.

Список використаних джерел та літератури

1. Богатуров А. Глобальные аспекты влияния США в XXI в. URL: <http://www.obraforum.ru/pdf/bogaturov-US-civ-Nov2007.pdf>
2. Гвоздков С. Пострадянські держави в зовнішній політиці США за часів президентства Дж. У. Буша. *Етнічна історія народів Європи*. 2015. Вип. 47. С. 112-116.
3. Гончар Ю.Б. Еволюція політики США щодо інтеграційних процесів у Західній Європі (кінець 80-х - 90-ті роки): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. К., 1997. 24 с.
4. Бжезинский З. Великая шахматная доска: господство Америки и его геостратегические императивы. М.: Международные отношения, 1998. 255 с.
5. Дудко І. Національні інтереси США у постбіполярному світі. К.: КНЕУ, 2003. 208 с.
6. Демурин М. В. Россия и страны СНГ. Цивилизационный вызов. Что делать России с осколками бывшего СССР. *Политический класс*. 2007. № 12. С. 16-27.
7. Журавлев В. Глобализация: вызовы истории и ответы теории. *Глобализация и гуманитарное знание*. 2004. № 1. С. 43-46.
8. Затулин К. Выбор Армении в пользу ассоциации с ЕС означает определенный цивилизационный выбор. URL: <http://www.tert.am/ru/news/2013/07/14/zatulin/1486226>
9. Лапин Н. Фундаментальные ценности цивилизационного выбора в XXI столетии. URL: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=1137
10. Романюк О. Моделі посткомуністичних трансформацій. *Політичний менеджмент*. 2006. № 3. С. 35-50.
11. Мехтієв Р. Горіс – 2010: Сезон театру абсурду. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. 80 с.
12. Искаков И. Политическая конкуренция и консолидация в процессе евразийской интеграции. *Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта*. 2014. Вып. 12. С. 164-171.
13. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text
14. Принцип непорушності державних кордонів. URL: https://pidru4niki.com/1377030149456/pravo/printsip_neporushnosti_derzhavnih_kordoniv
15. Геополітичний вузол Південного Кавказу. Європейська та євразійська парадигми інтеграції як фактор трансформації пострадянського простору: монографія. К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2020. С. 180-196.
16. В Грузии ратифицировали соглашение о свободной торговле с Китаем. URL: <https://www.nesgrorgia.ge/v-gruzii-ratifikirovali-soglashenie-o-svobodnoj-torgovle-s-kitaem/>
17. Вірменія підписала угоду про партнерство з ЄС. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28875370.html>

References

1. Bohaturov, A. *Hlobalniye aspekty vliyaniya SShA v XXI v.* [Global aspects of US influence in XXI ct.]. [Online]. Available from: <http://www.obraforum.ru/pdf/bogaturov-US-civ-Nov2007.pdf> [In Russian].
2. Hvozdkov, S. (2015). *Postradianski derzhavy v zovnishnii politysi SShA za chasiv prezydentstva Dzh. W. Busha* [Post-Soviet states in foreign policy of USA during the presidency of J.W. Bush]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy* [Ethnic history of the peoples of Europe], 47, pp. 112-116. [In Ukrainian].
3. Honchar, Yu.B. (1997). *Evolutsiia polityky SShA shchodo intehratsiinykh protsesiv u Zakhidnii Yevropi (kinets 80-kh – 90-ti roky)* [The evolution of US policy on integration processes in Western Europe (late 80's – 90's)]: abstr. dis. cand. of hist. sciences: 07.00.02. Kyiv. [In Ukrainian].

4. Bzheziynskiy, Z. (1998). *Velikaya shakhmatnaya doska: hospodstvo Ameriki i yeho heostrategicheskiye imperativy* [The Grand Chessboard: American Dominance and Its Geostrategic Imperatives]. Moskva: International relations. [In Russian].
5. Dudko, I. (2003). *Natsionalni interesy SShA u postbipoliarnomu sviti* [US national interests in the post-bipolar world]. Kyiv: KNEU. [In Ukrainian].
6. Demurin, M.V. (2007). Rossiya i strany SNG. Tsivilizatsionnyi vyzov. Chto delat Rossii s oskolkami byvsheho SSSR [Russia and the CIS countries. Civilization challenge. What has to do Russia with the fragments of the former USSR]. *Politicheskii klass* [Political class], 12, pp. 16-27. [In Russian].
7. Zhuravliov, V. (2004). Hlobalyzatsia: vyzovy istorii i otvety teorii [Globalization: Challenges to history and answers to theory]. Hlobalizatsia i humanitarnoye znaniye [Globalization and humanitarian knowledge], 1, pp. 43-46. [In Russian].
8. Zatulin, K. *Vybor Armenii v polzu assotsiatsii s ES oznachayet opredelennyi tsivilizatsionnyi vybor* [Armenia's choice in favor of association with the EU means a certain civilizational choice]. [Online]. Available from: <https://www.tert.am/ru/news/2013/07/14/zatulin/1486226> [In Russian].
9. Lapin, N. *Fundamentalniye tsennosti tsivilizatsionnogo vybora v XXI stoletii* [Fundamental values of civilization choice in the 21st century]. [Online]. Available from: http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=1137 [In Russian].
10. Romaniuk, O. (2006). Modeli postkomunistychnykh transformatsii [Models of post-communist transformations]. *Politychnyi menedzhment* [Political management], 3, pp. 35-50. [In Ukrainian].
11. Mekhtiev, R. (2012). *Horis – 2010: Sezon teatru absurdu* [Horis-2010: Season of absurd theatre]. Kyiv: Dmitry Burago publishing house. [In Ukrainian].
12. Isakov, I. (2014). Politicheskaya konkurentsia i konsolidatsia v protsesse evraziyskoi intehtratsii [Political competition and consolidation in the process of Eurasian integration]. *Vestnik Baltiiskoho federalnogo universiteta im. E. Kanta* [Bulletin of the I. Kant Baltic Federal University], 12, pp. 164-171. [In Russian].
13. *Statut Orhanizatsii Obiednanykh Natsii i Statut Mizhnarodnogo Sudu* [Charter of the United Nations and Statute of the International Court of Justice]. [Online]. Available from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text [In Ukrainian].
14. *Pryntsyp neporushnosti derzhavnykh kordoniv* [The principle of inviolability of state borders]. [Online]. Available from: https://pidru4niki.com/1377030149456/pravo/printsip_neporushnosti_derzhavnih_kordoniv [In Ukrainian].
15. Heopolitychnyi vuzol Pivdennoho Kavkazu (2020). [Geopolitical node of the South Caucasus]. *Yevropeiska ta yevraziyska paradyhmy intehtratsii yak faktor transformatsii postradianskoho prostoru: monohrafiia* [European and Eurasian paradigms of integration as a factor in the transformation of the post-Soviet space: a monograph]. Kyiv: DU “Instytut vsesvitnoi istorii NAN Ukrainy”, pp. 180-196. [In Ukrainian].
16. *V Gruzii ratifitsirovali sohlashenie o svobodnoi torhovle s Kitaem* [Georgia ratified free trade agreement with China]. [Online]. Available from: <https://www.nesgrorgia.ge/v-gruzii-ratifitsirovali-soglashenie-o-svobodnoj-torgovle-s-kitaem/> [In Russian].
17. *Virmeniiia pidpysala uhodu pro partnerstvo z YeS* [Armenia has signed a partnership agreement with the EU]. [Online]. Available from: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28875370.html> [In Ukrainian].

Ткаченко И.В. Интеграционные процессы в государствах Южного Кавказа и влияние военных конфликтов на их ход в постсоветское время.

Исследование касается рассмотрения ключевых аспектов интеграционных процессов, происходящих в государствах Южного Кавказа после распада СССР, прежде всего военных конфликтов, ставших следствием несбалансированной этнической политики бывшей

метрополії. І саме вони в значительній мірі обуславлюють ход і напрямлення інтеграційної політики Азербайджана, Armeniї і Грузії. Методологія роботи заключається в примененні сравнительно-історического і проблемно-изыскательского метода исследования в сочетании с критическим анализом исследований, касающихся процесса постсоветской трансформации Южного Кавказа. Научная новизна исследования заключається в расширении научного понимания особенностей существования новых независимых государств Южного Кавказа, определении степени влияния военных конфликтов на интеграционные перспективы стран региона. Анализ исследований, публикаций в СМИ, выступления и заявлений лидеров государств позволяет определить, каким образом конфликт за Нагорный Карабах, российско-грузинские противостояния в Абхазии и Южной Осетии отражаются на внешнеполитическом курсе и поиске союзников для их разрешения.

Установлено, что ход интеграционных процессов на Южном Кавказе до сих пор находится под влиянием и серьезным давлением со стороны Российской Федерации, активно препятствующей интеграционным намерениям стран региона. Поиск своего места в новых реалиях эпохи независимости стал причиной такого явления как многовекторность внешней политики. Вместе с тем, очевидно, что в результате военных конфликтов вектор интеграции Грузии направлен на вступление государства в НАТО как гаранта безопасности от неимперской агрессии России. Армения как агрессор в карабахском конфликте избрала в целом пророссийский вектор интеграции, а Азербайджан сосредоточился на альянсе с Турцией.

Ключевые слова: распад СССР, Европейский Союз, НАТО, военные конфликты, война за Карабах, интеграционные процессы на Южном Кавказе.

Tkachenko I. Integration Processes in the States of the South Caucasus and the Impact of Military Conflicts on their Course in Post-Soviet time.

The study examines the key aspects of the integration processes taking place in the states of the South Caucasus after the collapse of the USSR, primarily military conflicts as a result of the unbalanced ethnic policy of the former metropolis. And it is they that largely determine the course and direction of the integration policy of Azerbaijan, Armenia and Georgia. The methodology of the work is in the use of a comparative-historical and problem-research method of research combined with a critical analysis of researches related to the process of the post-Soviet transformation of the South Caucasus. The scientific novelty of the research lies in expanding the scientific understanding of the peculiarities of the existence of the newly independent states of the South Caucasus, determining the degree of influence of military conflicts on the integration prospects of the countries of the region. Analysis of studies, publications in the media, speeches and statements of the leaders of states allows us to determine how the conflict over Nagorno-Karabakh, the Russian-Georgian confrontations in Abkhazia and South Ossetia are reflected in the foreign policy course and the search for allies to resolve them.

It has been established that the course of integration processes in the South Caucasus is still under the influence and serious pressure from the Russian Federation, which actively hinders the integration intentions of the countries of the region. The search for its place in the new realities of the era of independence has become the reason for such a phenomenon as a multi-vector foreign policy. At the same time, it is obvious that as a result of military conflicts, the vector of Georgia's integration is aimed at the state's entry into NATO as a guarantor of security against Russia's neo-imperial aggression. Armenia, as an aggressor in the Karabakh conflict, chose a generally pro-Russian integration vector, while Azerbaijan focused on an alliance with Turkey.

Keywords: collapse of the USSR, European Union, NATO, military conflicts, war for the Karabakh, integration processes in the South Caucasus.

УДК 94:323.2+330.34(479.24)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2021-16-7>

Кудряченко А.І.

<https://orcid.org/0000-0002-3833-989X>

Солошенко В.В.

<https://orcid.org/0000-0002-7096-9859>

АЗЕРБАЙДЖАНСЬКА РЕСПУБЛІКА: ЗАСАДИ УСПІШНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

У статті ґрунтовно аналізується непроста тридцятирічна практика розвитку Азербайджанської Республіки у контексті розгляду засадничих складових, які уможливили подолання величезних кризових явищ та викликів, що ставили під питання саме існування держави у перші пострадянські роки, та виходу на траєкторію соціально-економічного розвитку і піднесення. Автори доводять, що саме зміцнення всіх державних інститутів, виважена консолідуюча стратегія азербайджаністики, уміло і швидко проведенні широкі економічні реформи, раціональні підходи щодо залучення прямих іноземних інвестицій і створення належного підприємницького клімату були і залишаються рушіями позитивних соціально-економічних перетворень.

Припинення воєнного протистояння, відхід від настанов крайнього націоналізму, як і непопулярні інші заходи, які здійсненні за твердого керівництва Гейдара Алієва, були використанні для подолання сепаратизму і дезинтеграційних явищ, натомість час, кадрові та організаційні ресурси підпорядковувалися збереженню національної самобутності Азербайджану та зростанню суспільної свідомості його соціуму.

Відновлення зростання економіки пострадянського Азербайджану нерозривно пов'язане з освоєнням нафтових ресурсів на шельфі Каспійського моря. Цьому сприяла стабільна внутрішня і зовнішня політика, конституційно-правові засади розвитку підприємництва, що дозволяють залучати прямі іноземні інвестиції на довготривалу перспективу.

На сучасному етапі офіційний Баку сповідує стратегічні цілі щодо формування соціально-орієнтованої, диверсифікованої національної економіки, зміцнення її вільних ринкових відносин і здатності до саморозвитку в контексті тенденцій світового господарства. Цьому сприяють заходи по реалізації Довгострокової стратегії з управління нафтовими і газовими доходами та програми соціально-економічного розвитку регіонів Азербайджанської Республіки.

Відтак національна консолідація, економічне зростання Азербайджану разом із розбудовою збройних сил стали дієвими чинниками відновлення територіальної цілісності і повернення непідконтрольних територій та їх сучасної відбудови.

Ключові слова: Республіка Азербайджан, незалежність, трансформаційні перетворення, система реформ, консолідуюча стратегія, національна єдність, соціально-економічне зростання, територіальна цілісність.

Серед країн так званої молоді демократії Азербайджан одна із тих країн, яка протягом останніх десятиліть стрімко розвивається та за 30 років незалежності досягла не лише політичної стабільності, але й досить високого економічного зростання, успішних перетворень у всіх сферах. Азербайджанська Республіка вміло використовує свої економічні та політичні можливості для реалізації власних національних інтересів, а також зміцнення регіональних і глобальних

позицій. Нині офіційний Баку – це визнаний лідер в регіоні і надійний партнер на міжнародній арені.

Однак таке становище було не завжди і воно постало результатом кропіткої діяльності на всіх ланках державного поступу. За рівнем соціально-економічного розвитку навіть у вже далеку радянську епоху Азербайджанська РСР відставала не тільки від прибалтійських і великих європейських республік тогочасного Радянського Союзу, але і від інших республік Південного Кавказу, випереджаючи при цьому Центрально-азійські республіки (крім Казахстану) і Молдову [1]. За даними доповіді ООН, в 1990 р. Азербайджан за індексом розвитку людського потенціалу знаходився на 10-му місці серед усіх радянських республік і 62-му місці зі 173 країн світу.

Саме кінець 1980-х – початок 1990-х рр. стали важким випробовуванням для Азербайджану, його соціально-економічного розвитку, державотворчих інтенцій та національної згуртованості у бурхливий період трансформаційних перетворень та загрозливих викликів. Війна у Нагірному Карабасі, політична нестабільність, розпад СРСР, що призвів до розриву багатьох економічних зв'язків, а також втрати ринку сировини, ринку збуту продукції, зумовили значне падіння виробництва. Економічний спад та величезні соціальні напруження стали характерними ознаками протягом 1988-1995 рр.

Саме у другій половині 1980-х рр. через Нагірний Карабах зазнали загострень відносини та вибухнув конфлікт між Азербайджанською і Вірменською РСР. У жовтні 1987 р. на мітингах у Єревані, присвячених екологічним проблемам, пролунали вимоги передачі Нагірно-Карабаської автономної області складової частини Азербайджану Вірменії, які згодом повторювалися в численних зверненнях, що спрямовувалися кремлівському керівництву. Проте радянські лідери фактично потураючи цим вимогам, не змогли запобігти ескалації протистояння та припустилися грубих помилок. В кінці 1987 – на початку 1988 рр. в Баку і Сумгаїті з'явилися біженці-азербайджанці з Кафанського і Мегрінського районів Вірменської РСР. Стрімко наростала спіраль ескалації: 22 лютого 1988 р. недалеко від вірменського селища Аскеран загинули двоє азербайджанців, натомість у азербайджанському місті Сумгаїт з вечора 26 по 29 лютого стався перший масовий вибух етнічного насильства проти місцевих вірмен у новітній радянський період; в серпні формується опозиційна партія – Народний фронт Азербайджану. Зростання напруженості в міжнаціональних відносинах і масове соціальне невдоволення призвели до дестабілізації ситуації, погромів у Баку та введення урядом СРСР 19 січня 1990 р. у республіці надзвичайного стану, вчинення жорстокої розправи призвело до непоправних втрат. У період з 20 січня по 11 лютого 1990 р. загинуло 36 військовослужбовців і 132 місцевих жителя, включаючи жінок, дітей і людей похилого віку, 744 людини отримали поранення. Метою військової операції Кремля був розгром антикомуністичного Народного фронту Азербайджану і збереження влади Компартії, яка вже перебувала на стадії розкладання [2].

18 травня 1990 р. парламент Азербайджану обрав першого секретаря ЦК Компартії Азербайджану Аяза Муталібова президентом Азербайджану, а його легітимація сталася трохи пізніше – на виборах 8 вересня 1991 р. Однак перемога Муталібова була прогнозованою – у виборчому бюлетені стояло тільки його прізвище, оскільки кандидати від опозиції бойкотували вибори, або відмовилися від участі в них.

Після серпневого заколоту 1991 р. у Москві в Азербайджанській РСР, як і в інших частинах колишнього Радянського Союзу, відбулися значні суспільно-політичні зрушення, а також зміни владно-політичних структур. Трансформації суспільно-політичної системи в Азербайджані на початку 1990-х рр. відбувалися на тлі воєнного конфлікту з сусідньою Вірменією, який швидко переріс у затяжну війну.

30 серпня 1991 р. Верховна Рада Азербайджану ухвалила декларацію «Про відновлення державної незалежності Азербайджанської Республіки», 18 жовтня – прийняла Конституційний акт «Про державну незалежність Азербайджанської Республіки», а 23 листопада 1991 р. скасувала статус автономії Нагірного Карабаху. Конституційний акт підтримали 95% населення країни на всенародному референдумі 29 грудня 1991 р. Відтоді Азербайджанська Республіка проголошувалася незалежною, демократичною, світською державою, наступницею Азербайджанської Народної Республіки 1918-1920 рр.

Згідно з положеннями прийнятого Акта «Народ Азербайджану гарантує демократичний лад Азербайджанської Республіки і верховенство закону, а також утворює незалежну, світську, демократичну, унітарну державу». Формально закріплювалися основні елементи правової державності: верховенство закону, принцип поділу влади, багатопартійність, пріоритет приватної власності. У заключній статті Конституційного акта говорилося, що він служить «основою для розробки нової Конституції Азербайджанської Республіки» [3]. Тим самим був проголошений курс країни на розвиток демократичних механізмів політичного управління, націленість на створення можливостей для максимальної реалізації прав і свобод громадян.

Однак на рубежі 1991-1992 рр. політичні лідери не змогли вибудувати інституційний фундамент політичного управління в нових умовах і відбулася втрата контролю над внутрішньополітичною динамікою. Серія військових поразок і вторгнення вірменських військ на територію Азербайджану не привели до консолідації національних політичних еліт, а навпаки, різко загострили внутрішнє протистояння.

Після зачищення 26 лютого 1992 р. азербайджанського міста Ходжали в Нагірному Карабасі і значних втрат азербайджанського населення 6 березня 1992 р. Аяз Муталібов під тиском опозиції подав у відставку. Вже 7 червня 1992 р. відбулися перші в історії Азербайджану альтернативні вибори президента республіки. На виборах за підтримки 59,4% виборців переміг керівник націоналістичного Народного фронту Азербайджану Абульфаз

Ельчібей. Друге місце з 33% голосів посів кандидат від Демократичної спілки інтелігенції Нізамі Сулейманов.

Проте і новому президенту не вдалося стабілізувати ситуацію в країні. Азербайджанська державність перейшла у стадію дифузії і силового протистояння. Період правління Ельчібея (червень 1992 – червень 1993 рр.) був відзначений подальшою деструктурацією політичної системи. Лише окремі політичні кроки керівництва були конструктивними. Характерним стало різке посилення антиросійської риторики, відбулося виведення з території Азербайджану російських військових баз.

Разом з тим, очевидний дисбаланс політичного курсу та невдачі під час військового протистояння і некомпетентність уряду викликали не лише поглиблення соціально-економічної кризи, але й влади та дезінтеграційні процеси. Ситуація набувала критичної межі, коли президент Ельчібей у цей час полишив Баку, поїхавши до рідного села, і відсторонився від влади.

15 червня 1993 р. головою Міллі Меджлісу – парламенту країни, обрано Гейдара Алієва. Ця дата відзначається в Азербайджані як День національного порятунку. Спікер парламенту після усунення від влади Ельчібея став виконувати і обов'язки президента. У жовтні 1993 р. Гейдара Алієва – колишнього першого секретаря ЦК Компартії Азербайджану, члена Політбюро ЦК КПРС, було обрано президентом Азербайджану [4].

Становлення нової системи правління в Азербайджанській Республіці можна умовно розділити на три етапи. Перший із них (1991-1995 рр.) був етапом фрагментації і реструктуризації політичного простору, і, як наслідок, можна цілком обґрунтовано виділити три його періоди: «муталібівський» (вересень 1991 – травень 1992 рр.), «ельчібеєвський» (травень 1992 – червень 1993 рр.) та «алієвський» (червень 1993 – листопад 1995 рр.). Другий етап (1995-2003 рр.) – це ухвалення Конституції, який ознаменував перехід та становлення нового політичного режиму в Азербайджані та стабілізації політичного процесу. Третій етап (2003 – даний час) – це прихід до влади І. Алієва, під керівництвом якого відбулися системні зміни економічного контуру та макрополітичної конфігурації й тим самим зміцнення системи влади і державотворчої практики.

Зазначимо, що для соціально-економічного розвитку Азербайджану у перші роки незалежності ключовим завданням стало формування засад ринкової економіки. Проте початковий період їх проведення в країні, як і у всіх державах пострадянського простору, супроводжувався сильним економічним спадом. Він був обумовлений загальними для пострадянських країн причинами, серед яких розрив колишніх міжреспубліканських господарських зв'язків, різке скорочення державного попиту, а також структурні зрушення, пов'язані зі зміною цінних пропорцій.

Слід враховувати, що погіршення ситуації в азербайджанській економіці було також пов'язано з політичною нестабільністю і військовим конфліктом щодо Нагірного Карабаху – одним з найбільш затяжних, кровопролитних і

важко вирішуваних на пострадянському просторі. В результаті економічний спад в Азербайджані виявився глибшим, ніж у більшості країн СНД. У 1992-1995 рр. середньорічні темпи зниження ВВП становили 19,3%, а сумарний економічний спад досяг майже 58%. Сукупний випуск промислової продукції в цей період скорочувався в середньому на 24% в рік, а сільського господарства – на 15%. До того ж найбільше падіння зазнали обробні виробництва. У період економічного спаду в Азербайджані відзначалося також значне зниження інвестицій, обсяг яких порівняно з 1991 р. скоротився на 43%.

На початковому етапі трансформації в країні спостерігалася екстремально висока інфляція. Неплатежі і перебої у фінансово-кредитній сфері, бюджетний дефіцит стали звичайним явищем, а валютні резерви держави були практично вичерпані. На цьому тлі різко знизилися доходи населення. Зростало безробіття, яке в порівнянні з 1990 р. збільшилося в 6 разів. Більше 60% жителів країни опинилися за межею бідності.

Таким чином, перші роки незалежності були найменш успішними для Азербайджану, оскільки спочатку уряд Аяза Муталібова, а потім лідери Народного Фронту на чолі з Абульфазом Ельчібеєм засвідчили свою повну некомпетентність у питаннях державного управління. 1990-1993 рр. залишилися в історії країни та народній пам'яті як низка нескінченних переворотів, боротьби за владу, криміналізації режиму, що своєю чергою призвело до дезінтеграційних процесів. 24 жовтня 1992 р. прибічники НФА спробували здійснити збройний переворот в Нахичеванській Автономній Республіці, захопивши будівлі Міністерства внутрішніх справ і телецентру в Нахичевані; сепаратистські рухи уособлювали учасник Крабаської війни полковник Сурет Гусейнов, який 4 червня 1993 р. захопив м. Гянджу і оголосив похід на Баку; полковник талишського походження Альакрам Гумматов 15 червня очолив мерію м. Ленкоран і 23 червня 1993 р. проголосив на території семи азербайджанських районів Талиш-Муганську Автономну Республіку. Ситуація набувала критичної межі, коли президент Ельчібей у цей час полишив Баку та відсторонився від влади. Все це призвело до глибокого політико-економічного хаосу і втрати великої частини території Азербайджану.

Іншими словами, необґрунтовані територіальні претензії сусідньої Вірменії до Азербайджану, а також розширення військової агресії поставили країну вічна-віч із серйозними політичними і економічними проблемами. Запобігання продовженню військової агресії Вірменії щодо Азербайджану, усунення її тяжких наслідків, відновлення територіальної цілісності і безпеки країни були імперативами часу. Нерозв'язання цього кола вкрай гострих проблем ставило під сумнів будь які перспективи відновленої державності Азербайджану.

На такому тлі слід розглядати значення повернення у другій половині 1993 р. на прохання азербайджанського народу до влади лідера ще радянської доби Гейдара Алієва та його наступної діяльності. Саме невтомна державотворча діяльність, політичний хист та мудрість виважених кроків від самого початку –

у якості голови меджлісу (парламенту) а потім і президента Азербайджану вивели Гейдара Алієва на рівень загальнонаціонального лідера народу і держави. Ним були започатковані рішучі та значні зміни внутрішньої і зовнішньої політики, що враховували наявні реалії і були спрямовані на збереження національних інтересів країни. В результаті досягнення у травні 1994 р. режиму припинення вогню з Вірменією і вжитих заходів зі створення в країні стабільності були сформовані сприятливі мирні умови для здійснення оздоровчої внутрішньої та зовнішньої політики.

У своїй політичній стратегії президент Г. Алієв, ґрунтуючись на власному багатому досвіді, окреслив основні напрями нового політичного курсу своєї держави, найголовнішими складовими якого було вивести Азербайджан на шлях економічного розвитку, подолання державної кризи та політичних викликів країни й виведення її повноцінним учасником міжнародних відносин у світовій спільноті.

Незважаючи на причетність до радянської номенклатури, Г. Алієв користувався серед населення своєї країни повагою і авторитетом. Це, окрім всього іншого, уможливлювало для нього прийняття навіть непопулярних, але стратегічно важливих рішень державницької спрямованості. Лідер нації керувався національними інтересами, спирався, перш за все, на досвідчених управлінців, господарників, рішуче звільняючи з державних посад популістів та тих політиків, хто не виправдовував довіру. Досвідченому політику і державному діячу Г. Алієву довелося приймати непопулярні рішення стосовно військової агресії Вірменії, а також подолати загрозу громадянської війни й економічну кризу, які призвели практично до паралічу державних інститутів Азербайджану, проводити виваженні заходи щодо консолідації суспільства.

У травні 1994 р. президент Г. Алієв, незважаючи на втрату контролю над п'ятою частиною території країни, пішов на підписання трьохсторонньої угоди про припинення вогню. Вже 6 травня 1994 р. представники Азербайджану, НКР і Вірменії підписали в Бішкеку за посередництва Росії угоду про припинення вогню, а 12 травня ця угода набрала чинності. У підсумку воєнної агресії вірмен 20% азербайджанських земель – територія Нагірного Карабаху і прилеглих до нього 7 районів, були окуповані та перейшли під контроль Вірменії. В наслідок цього 700 тис. азербайджанців були вимушені полишити рідні домівки і тимчасово були розселені у понад 60 містах і районах Азербайджану [3].

Важливим досягненням Г. Алієва і доленосною запорукою консолідації та перетворень стали відхід його від крайнього націоналізму НФА та розроблена концепція національної ідеї – азербайджанства, як умови збереження національної самобутності народу, зростання суспільної свідомості соціуму. Саме вона стала провідною для всіх етнічних груп, які мешкають в Азербайджані і вважають його своєю спільною Батьківщиною. Політик наголошував, що жодні засоби не об'єднують народи так, як мова, національно-духовні традиції і цінності, які важливі для громадян держави та й для

азербайджанців, які мешкають у зарубіжних країнах. Вкрай важливо, щоб всі вони підтримували, допомагали один одному, щоб разом дотримувалися своїх національних звичаїв і традицій, спільно відзначали національні свята. «Азербайджанство, – на думку Гейдара Алієва, – означає збереження своєї національної приналежності, національно-духовних цінностей і водночас збагачення їх синтезом, інтеграцією з загальнолюдськими цінностями, які сприяють розвитку кожної людини».

Стратегічно важливим кроком політико-правового характеру для розвитку національної держави та її економіки стало прийняття на всенародному референдумі 12 листопада 1995 р. Конституції незалежної Азербайджанської Республіки. Нова Конституція, визначивши систему державного правління, права і обов'язки громадян і держави, одночасно відобразила й основи політичної та економічної системи, найважливіші принципи функціонування держави. В АР державна влада організована за демократичними засадами та поділу влади. Відповідно до концепції поділу влади, виконавча влада належить Президенту Азербайджанської Республіки, законодавча – парламенту, Міллі Меджлісу АР, судову владу здійснюють незалежні суди. Законодавчу владу в країні втілює в життя Міллі Меджліс, який складається із 125 депутатів. Останні обираються на основі мажоритарної виборчої системи і загальних, рівних та прямих виборів шляхом вільного, особистого і таємного голосування. Вибори кожного скликання Міллі Меджлісу проводяться кожні п'ять років в першу неділю листопада. Кожен громадянин держави у віці не молодше 25 років може бути обраний в установленому законом порядку депутатом Міллі Меджлісу країни [5].

У гільці виконавчої влади Президенту підпорядковується і йому підзвітний Кабінет Міністрів, який готує законопроекти, приймає відповідні рішення, що стосуються політичної, фінансової і національної безпеки республіки. Він також готує проект бюджету, контролює його виконання і здійснює фінансово-кредитну політику.

Прийняття Конституції АР стало цілком логічним етапом подолання системної дезорганізації політико-правового механізму в Азербайджані. Конституція проголошувала народ Азербайджану єдиним джерелом державної влади. Вищою метою держави проголошувалося забезпечення прав і свобод людини і громадянина, підкреслювалася соціальна спрямованість державної політики. Закріплювався принципі поділу влади. Встановлювалося, що президент держави обирається на п'ятирічний термін шляхом загальних, прямих і рівних виборів за вільного і таємного голосування. Конституція АР мала достатньо виявлену демократичну спрямованість, фіксує низку основоположних прав і свобод, націлених на формування основ громадянського суспільства в країні. Разом з тим, можна вважати, що в основу цього документа була покладена французька конституційна модель, що раніше знайшла своє модифіковане відображення в Конституції Російської Федерації, а трохи пізніше – в

конституціях низки інших пострадянських республік (Білорусі, України, Казахстану і т.д.). Специфічна риса такої моделі – відчутна концентрація повноважень у руках глави держави, системоутворююча роль президентства як центрального інституту владної конструкції.

Прийняття Конституції стало інституціональним етапом, що ознаменував перехід до нового періоду стабілізації суспільно-політичного процесу в Азербайджані, зміцнення політичної системи та монополізації владного ресурсу (1993-2010 рр.). У жовтні 1998 р. Г. Алієв був переобраний президентом Азербайджану на другий термін, набравши 77,7% голосів виборців. Його основний суперник Е. Мамедов здобув підтримку 11,84% громадян, які приймали участь у голосуванні. Спостерігачі ОБСЄ відзначили певні вади перебігу виборчого процесу. Так, згідно з висновком міжнародних і національних спостерігачів, перші парламентські вибори в Азербайджані періоду незалежності в листопаді 1995 р., президентські вибори в жовтні 1998 р. і перші муніципальні вибори в грудні 1999 р. і березні 2000 р. мали певні відхилення від міжнародних стандартів.

Однак, навіть такі висновки і застереження не загальмували державотворчу діяльність президента Г. Алієва, який фактично став архітектором і творцем сучасного незалежного Азербайджану. Він удосконалив державні інститути, розширив і зміцнив необхідні зовнішні зв'язки, реалізував всебічну енергетичну стратегію і заклав основу довгострокового розвитку країни.

Дійсно, що після підписання азербайджансько-вірменської угоди про припинення вогню у зоні конфлікту 1994 р. та стабілізації політичної обстановки, економічний спад країни був зупинений. Основними досягненнями Г. Алієва стали: подолання загрози громадянської війни; припинення сепаратистських тенденцій і сприяння реалізації самостійної політики, зокрема і в сфері економіки. Головними напрямками цієї діяльності стали створення системи економіки, заснованої на різних формах власності, перехід до ринкових відносин й інтеграція країни в світову економіку. В результаті далекоглядної політики Г. Алієва Азербайджану вдалося досягнути великих успіхів в соціально-економічному розвитку. Основою цих досягнень стала нова нафтова стратегія, яка була започаткована підписанням 20 вересня 1994 р. «контракту століття», розробленого під керівництвом Г. Алієва. Договір про спільну розробку родовищ «Азері», «Чираг» і «Гюнешлі», розташованих в азербайджанському секторі Каспійського моря, зіграв виняткову роль в економічному розвитку країни, забезпечив успішне здійснення великомасштабних проектів в Каспійському басейні і в наступні роки відкрив шлях до підписання ще 26 угод з 41 нафтовою компанією. Введені в експлуатацію: в 1996 р. нафтопровід Баку-Новоросійськ, в 1999 р. Баку-Супса; початок функціонування нафтопроводу Баку-Тбілісі-Джейхан в 2006 р. і газопроводу Баку-Тбілісі-Ерзурум в 2007 р. стали великим стратегічним

успіхом і вирішальним фактором на шляху інтеграції Азербайджану в світову економіку [6].

З метою раціонального управління фінансовими ресурсами, отриманих від продажу нафти та за для ефективного використання цих доходів, для реалізації соціальних і економічних проєктів, в 1999 р. Г. Алієв підписав Указ «Про створення Державного Нафтового Фонду Азербайджанської Республіки». Успішна діяльність фонду і забезпечення прозорості його роботи до нині високо оцінюється міжнародними організаціями.

Нафтогазовий сектор став локомотивом розвитку інших сфер економіки. Завдяки ефективній економічній політиці була досягнута макроекономічна стабільність, закладена основа сталого економічного зростання, досягнуті високі результати у сфері поліпшення рівня життя населення. Основними напрямками економічної політики того часу були: створення сприятливих умов та можливостей для розширення підприємництва, подальше поліпшення інвестиційної привабливості та бізнес середовища, а також розвиток ненафтового сектора.

Відтак саме стабілізація політичної ситуації і припинення військового конфлікту навколо Нагірного Карабаху в 1994-1995 рр. дозволили створити необхідні умови для проведення в Азербайджані структурних реформ, відновлення і зростання економіки. На початку 1995 р. в країні було визначено курс реформ з метою послідовного переходу на ринкові засади. Орім цього в Азербайджані ринкові перетворення проводилися в більш стислі терміни і були спрямовані в основному на розвиток приватної ініціативи та інтеграцію країни у світову економіку.

Слід наголосити на тому, що курс проведення реформ передбачав комплексне і системне вирішення назрілих проблем, які виникли на той час у розвитку всього приватного сектора, а також створення сприятливого економічного та інституційного середовища для стрімкого розвитку підприємництва. Центральна влада виводила в окремий напрям завдання щодо обмеження контрольних функцій різних перевіряючих органів [7].

За оцінками Міжнародного валютного фонду (МВФ), вже у 1996 р. у Азербайджані з'явилися ознаки економічного підйому і відбувся перелом в динаміці основних макроекономічних показників. Структурні реформи в країні досить інтенсивно проводилися в 1995-1998 рр. Створення сприятливих умов для їх здійснення вбирало надання конституційної гарантії розвитку національної економіки на основі ринкових відносин, підписання нафтових контрактів, залучення іноземних інвестицій в економіку країни, приєднання її до стратегічних економічних проєктів міжнародного значення, поглиблення економічного співробітництва з провідними державами світу тощо. Дані засади неухильно обстоював Г. Алієв. Підписання ним Указу «Про створення державної комісії з проведення реформ в системі державного управління Азербайджанської Республіки» від 29 грудня 1998 р. мало особливе значення з

точки зору підготовки концептуальних основ інституційних реформ та бачення широких масштабів даних процесів.

У цей період в країні було проведено всебічне вивільнення цін, уніфікований обмінний курс, відбулося скасування майже всіх кількісних і адміністративних обмежень на імпорт і експорт, досягнута майже повна конвертованість по поточних операціях, а також практично завершена приватизація малих підприємств. У найкоротші терміни була створена законодавча база ринкової економіки. Затверджені Г. Алієвим «Державна програма розвитку малого і середнього підприємництва (2002-2005 рр.)», укази «Про додаткові заходи у сфері державної підтримки розвитку підприємництва в Азербайджанській Республіці» від 10 вересня 2002 р., «Про припинення втручання, що перешкоджають розвитку підприємництва» від 28 вересня 2002 р. передбачали комплексне і системне вирішення проблем, що виникли у розвитку приватного сектора, створення сприятливого економічного та інституційного середовища для стрімкого розвитку підприємництва, обмеження контрольних функцій різних державних органів. На початку 2000-х рр. проводилися також заходи з реформування банківської системи і лібералізації процентних ставок.

Важливі кроки також були зроблені у формуванні системи державної служби в контексті вимог сучасної доби. Так, був прийнятий Закон «Про державну службу», почався процес прийому на роботу в державні органи на конкурсній основі, запрацювала створена Комісія з питань державної служби тощо.

Мірою здійснення програми реформ слугувало зниження до мінімуму інфляції (якщо у 1995 – 85%, то у 1996 – 28%, у подальші роки – 1-2% на рік). Цьому сприяли координація діяльності по декількох напрямках, зокрема і перехід на жорстку грошово-кредитну та бюджетну політику. Сумарне зростання ВВП протягом 1995-2001 рр. складало 40%. При цьому активізуються зусилля, спрямовані на зниження безробіття й усунення кризи в галузях економіки, не пов'язаних з нафтою [8].

Важливим кроком на шляху економічних перетворень стало прийняття у 1996 р. закону про земельну реформу, що ввів приватну власність на землю для громадян країни. Відтак вперше на теренах СНД була закладена основа приватної власності на землю. Це створило правову базу для формування земельного ринку і нових економічних відносин на селі, було ліквідовано понад 1300 колгоспів та радгоспів і створено біля 35 тис. фермерських господарств. Для підтримки реформ у сільському господарстві слугував прийнятий у 1999 р. відповідний закон про звільнення на 5 років виробників сільськогосподарської продукції від податків, про списання боргів по податках у бюджет і про продаж за пільговими цінами сільгоспвиробникам палива. Спад в аграрному секторі був подоланий уже в 1998 р. і з того часу виробництво триває по зростаючій динаміці.

З проголошенням незалежності в країні була проведена приватизація торгівлі. Відтак у приватному секторі зосереджена більша частина роздрібною торгівлі,

об'єкти громадського харчування і служби побуту. У 1996 р. розпочато приватизацію середніх і великих промислових підприємств, зокрема важливі об'єкти стратегічного значення (металургії, машинобудування, паливної галузі, нафтохімічної промисловості). Для розвитку виробництва, більш активного залучення в країну іноземних інвестицій Азербайджан здійснює політику «відкритих дверей». Важливо, що до 50% закордонних інвестицій надходило на розвиток машинобудування, засобів зв'язку, у харчову промисловість, сектор послуг тощо. На початку 2000-х рр. в країні налічувалось вже понад 200 іноземних компаній. У ці роки була проведена регіональна реформа, здійснено низку соціально-економічних заходів для розвитку кожного окремо взятого регіону. Активно пройшла приватизація державної власності та створення недержавних комерційних підприємств. У 2003 р. доля приватних підприємств складала 57% за часткою ВВП, а у 2006 – вже 75,8% [9].

Відповідальна макроекономічна політика Азербайджану істотно підвищила стійкість країни до зовнішніх впливів 1997-1998 рр. Незважаючи на переважання в структурі експорту нафти і нафтопродуктів, Азербайджан уникнув валютної кризи при різкому падінні світових цін в кінці 1990-х рр. У 1998 р. країна мала невеликий державний борг (15% ВВП), в структурі якого практично були відсутні короткострокові зобов'язання. Слабкий вплив фінансових потрясінь 1997-1998 рр. на економіку Азербайджану пояснювався й низьким рівнем розвитку національної фінансової системи, а також обмеженим впливом російської кризи. Негативні явища у світовому господарстві здійснювали вплив на азербайджанську економіку через зовнішню торгівлю за рахунок падіння фізичних обсягів і вартості експорту нафти. На цьому тлі відновилося зростання бюджетного дефіциту, який згодом стабілізувався, а значний дефіцит рахунків поточних операцій фінансувався переважно за рахунок припливу прямих іноземних інвестицій (ПІІ). І як результат економічне зростання в Азербайджані в 1998 р. не тільки не сповільнилося, але і значно посилювалося. Таким чином, завдяки формуванню основних інститутів ринкової економіки і досягненню макроекономічної стабільності спад змінився зростанням виробництва. До того ж в Азербайджані відновлення економіки відбувалося досить динамічно. Середньорічні темпи приросту ВВП в 1996-2000 рр. становили 7,1%, що дозволило компенсувати більш глибокий спад виробництва в перші роки після здобуття незалежності та нарощувати виробництво у подальшому.

Звичайно, що відновлення зростання економіки Азербайджану пострадянського періоду нерозривно пов'язане з освоєнням нафтових ресурсів на шельфі Каспійського моря за рахунок залучення масштабних іноземних інвестицій. На початку 1990-х рр. нафтовий сектор країни відчував помітний спад, що вимагало розробки нових родовищ. Для залучення прямих інвестицій були створені сприятливі умови: законодавчо закріплений з 1992 р. захист

іноземних інвестицій, який гарантує права іноземних інвесторів та вільну репатріацію прибутку після оподаткування.

Ключовим сектором економіки Азербайджану став видобуток і експорт нафти. Цьому, як ми вже зазначали, слугували відповідні угоди та пайовий розподіл продукції глибоководних родовищ. Передбачувані запаси нафти даних родовищ складають 730 млн тонн. У зв'язку з цим обсяг інвестицій, необхідних для розробки родовищ, був встановлений у розмірі 11,5 млрд дол. США. Згідно з контрактом, 80% від загального чистого прибутку отримує Азербайджан, а решту 20% – інвестиційні компанії. Сумарний приплив прямих іноземних інвестицій (ПІІ) в 1996-2000 рр. склав 3,3 млрд дол. США, що сприяло нарощуванню темпів приросту валових інвестицій в основний капітал, які становили в цей період в середньому 35% на рік. В результаті стався підйом економіки за рахунок активного розвитку галузей, пов'язаних з нафтовою промисловістю, – будівництва, транспорту і зв'язку. Однак промисловий комплекс в той період не зміг досягти сталого розвитку, до того ж машинобудування продовжувало відчувати спад.

Нафтогазові запаси вивели Азербайджан в лідери серед країн СНД щодо залучення прямих іноземних інвестицій. Багаті родовища привабливі для іноземних нафтових компаній. Стабільна політика як на зовнішній, так і на внутрішньополітичній арені дозволяє залучати нові інвестиції на довготривалу перспективу. Згідно контракту століття та підписання усіх нафтових договорів з відповідними компаніями з майже 20 країнами світу передбачається, що до кінця XXI ст. вкладення ПІІ сягатиме біля 60 млрд. дол. США.

Прикметно, що бурова установка «Шельф-5» була ґрунтовно реконструйована, і запущена в експлуатацію під назвою «Істіглал»; сучасна бурова установка «Гуртулуш» запущена в експлуатацію у 2000 р. Платформа «Чираг-1» на основі західних технологій була переобладнана у відповідності з міжнародними стандартами та побудовано сучасний Сангачальський нафтовий термінал. До будівництва основного нафтопроводу Баку-Тбілісі-Джейхан (Туреччина) довжиною близько 1760 км було за підтримки США залучено консорціум «Бритіш Петролеум». Вартість проекту склала 4 мільярди доларів. Нині він має пропускну спроможність прокачувати 50 млн тонн на рік нафти, що видобувається на контрактному родовищі «Азері-Чираг-Гюнешлі» на шельфі Каспію. Водночас магістраль використовується також для транспортування туркменської, казахської і російської нафти [9].

Тим самим, у зовнішній політиці офіційний Баку все більше уваги приділяє розвитку і зміцненню економічних зв'язків з іншими країнами. Дійсно, Г. Алієв зміцнив зв'язки з Туреччиною і західними країнами. Разом з тим Азербайджан зберіг співпрацю з Росією, розширив договірно-правову базу двосторонніх відносин. У липні 1997 р. у Москві було підписано Договір про дружбу, співпрацю і взаємну безпеку між двома державами.

Водночас Баку прихильник розвитку взаємовигідних відносин й в іншому форматі. У 1997 р. Азербайджан, Грузія, Україна та Молдова з метою прискорення економічного зростання, налагодження транспортного коридору, поглиблення взаємовигідних торгових відносин і з метою ослабити впливи Москви створили організацію ГУАМ. Такі політичні та економічні відносини уможлилювали постійний приріст внутрішнього валового продукту АР, хоча велика частина населення значний проміжок часу жила за межею бідності. Але на рубежі 2000 р. ситуацію вдалося нормалізувати, а в подальшому Азербайджан став лідувати серед країн СНД за показниками економічного зростання [10, с. 114].

На такому тлі економічного зростання відбулися й політичні зміни. Так, 15 жовтня 2003 р. пройшли чергові президентські вибори, які стали важливим перехідним етапом у функціонуванні політичної системи та влади в Азербайджані. На виборах переміг син Гейдара Алієва (очільник зняв свою кандидатуру з причини хвороби) – Ільгам Алієв. 16 жовтня ЦВК республіки офіційно оголосила, що Алієв набрав 76,84% голосів виборців, які взяли участь у виборах, а його найближчий суперник Іса Гамбар – 13,97% голосів. І цим підтверджувалось збереження наступності та стабільності влади. Колишня пострадянська еліта і бізнес кола без коливань прийняли наступника. Подібна процедура, безумовно, заклала вперше на теренах пострадянського простору, пряму передачу влади у спадщину. Ільгам Алієв, приділивши більше уваги розвитку економічної сфери і певній лібералізації ринку, так чи інакше в усьому іншому продовжив курс батька.

Інституціоналізація політичної системи в Азербайджані відбувалася в безпосередньому взаємозв'язку з процесом подолання системної дифузії в соціально-економічній, політичній, ментальній сферах азербайджанського соціуму. Внаслідок цього, фундаментальні завдання політичної системи в 1993-2003 рр. акумулював антикризовий комплекс: внутрішньополітична стабілізація, міжнародна легітимація, подолання дисфункції владного механізму, економічні реформи та залучення іноземного капіталу. До того ж звернення до авторитарних політичних практик виступали прийнятними та ефективними механізмами, що забезпечують як позитивну макроекономічну динаміку, так і послідовність політичного курсу в умовах збереження владної монополії.

Перемігши на президентських виборах 15 жовтня 2003 р. Ільгам Гейдар оглу Алієв, активно продовжив політичну лінію національного лідера Гейдара Алієва та проведення широких трансформаційних перетворень. Він був переобраний президентом поспіль у 2008, 2013, 2018 рр. Термін президентства за його третьої каденції, згідно внесених поправок до Конституції країни, було збільшено до 7 років [5].

Стратегію першого поправу загальнонаціонального лідера Гейдара Алієва, що була спрямована на зміцнення азербайджанської державності, став успішно

продовжувати його гідний наступник – президент Ільхам Алієв. Для твердого поступу Азербайджану стратегічно важливим стало визначення ним цілей соціально-економічної політики. До кола цих цілей належать: формування соціально-орієнтованої, диверсифікованої національної економіки, зміцнення її вільних ринкових відносин і здатності до саморозвитку в контексті тенденцій світового господарства. В результаті здійснення зваженої політики сталого й постійного динамічного розвитку країни, були закріплені досягнуті успіхи: збережена макроекономічна стабільність, прискорена диверсифікація економіки, швидкий розвиток нафтового сектору та регіонів, забезпечено ефективно використання стратегічних валютних резервів, підвищена стабільність національної валюти і надійність банківської системи, розширена державна підтримка підприємництва та постійне зростання соціального добробуту населення.

Для забезпечення систематичного і послідовного виконання заходів, указами і розпорядженнями глави держави були реалізовані три п'ятирічні програми соціально-економічного розвитку регіонів Азербайджанської Республіки (2004-2018), спрямованих на диверсифікацію економіки. Реалізація завдань, передбачених державними програмами регіонального розвитку, сприяла сталому розвитку нафтового сектора в країні, підвищення рівня якості комунальних послуг і соціальної інфраструктури в регіонах, збільшення розміру інвестицій, створенню нових підприємств і відповідно нових робочих місць, і, як наслідок, збільшення рівня зайнятості та скорочення бідності. Одним із головних результатів, в період виконання державної програми, внутрішній продукт збільшився в 3,3 рази, зокрема нафтового сектора – в 2,8 рази, в промисловій сфері – в 2,6 рази, в сільському господарстві – в 1,7 рази. Наслідком, цілеспрямованих заходів протягом цього періоду, було створення понад 2 мільйонів нових робочих місць, зокрема 1,5 мільйона постійних, відкрито понад 100 тисяч підприємств, рівень безробіття скоротився до 5%, а рівень бідності – до 5,1%.

Таким чином, виконана в рамках державної програми широкомасштабна робота, заклала міцний фундамент для розвитку регіонів і в подальші роки. В теперішній час, успішно триває четверта п'ятирічна програма соціально-економічного розвитку регіонів, в результаті якої в 2023 р. очікуються досягнення відповідних результатів соціально-економічного розвитку, поліпшення інфраструктури і соціальних послуг, збільшення зайнятості та матеріального добробуту населення.

Державна програма соціально-економічного розвитку регіонів Азербайджану доповнюється Довгостроковою стратегією з управління нафтовими і газовими доходами (2005-2025 рр.). Ці засади спрямовані на забезпечення сталого і збалансованого поступу регіонів та країни загалом. Тим самим держава поділяла необхідність не лише захисту макроекономічної стабільності в умовах різкого підвищення нафтових і газових експортних доходів, але й реалізації

довгострокової стратегії з управління ними в Азербайджані, збереження їх частини для прийдешніх поколінь, раціонального використання для підвищення добробуту населення. Ця стратегія визначає основні принципи використання нафтових і газових доходів і середньострокову політику витрат.

Нині прибуток від нафтогазового сектору становить близько 60% від ВВП. Протягом останніх років видобуток нафти становить від 7,5 до 8,0 млн тонн. Збільшилося на 20% виробництво бензину і дизельного палива, а також його експорт у країни СНД. Коливання видобутку нафти останніх років зумовлено специфікою на світовому ринку та прийняттям меморандуму ОПЕК про регулювання нафтовидобутку. Ключовим оператором на ринку нафти в Азербайджані є державна компанія SOCAR.

Другим за величиною сектором азербайджанської економіки є сільське господарство. На сільськогосподарські угіддя приходить 46% від загальної площі країни (приблизно 4 млн га), причому половину з них займають пасовища. В Азербайджані вирощують зернові, технічні (бавовна, тютюн), субтропічні (гранат, чай, цитрусові, хурма) культури, виноград. Тут виробляється натуральний шовк. У роки незалежного розвитку значно зросло виробництво зерна (збільшення складає понад 40,0%), яке сягає біля 1600 тис. т, збір картоплі – досягнув майже 500 тис. т, фруктів і ягід – понад 410 тис. т, баштанних 260 тис. т, винограду 80 тис. т, тютюну 14 тис. т, зеленого чайного листа 625 т, бавовни 95 тис. т. Зростає загальний обсяг продукції рослинництва та тваринництва.

Варто зазначити, що Азербайджан, географічно розташований на стику Заходу і Сходу, забезпечує природну можливість для перевезення товарів і послуг з європейських країн на зростаючий азіатський ринок і навпаки. Тому нині, розвиваючи свою якісно нову економічну модель, Азербайджан розширює політичні та торговельні відносини між Європою та Азією, а також розвиває Кавказький транспортний коридор і відіграє важливу роль в реалізації масштабних проектів. Введення в експлуатацію залізниці Баку-Тбілісі-Карс і найбільшого в Каспійському басейні міжнародного Алатського морського торгового порту, уможливили Азербайджану зміцнити свою позицію як транс-регіонального транспортного центру на коридорах Схід-Захід, Північ-Південь, також Південь-Захід і Північ-Захід.

У 2016 р. президент І. Алієв підписав Указ про широкомасштабне просування місцевої нафтової продукції на зовнішніх ринках під брендом «Made in Azerbaijan». Під цим брендом експортується понад 3 тисячі найменувань продукції азербайджанського виробництва. Триває робота щодо зміцнення позицій азербайджанських товарів на зовнішніх ринках і освоєння нових напрямків для експорту.

Одним з важливих досягнень за останні роки енергетичного сектора Азербайджану стало завершення будівництва і введення в експлуатацію Транс-Анатолійського газопроводу (TANAP), який буде експортувати 16 мільярдів

кубометрів газу щорічно на європейські ринки. Із завершенням будівництва Трансадриатичного газопроводу (ТАР), який є заключною ланкою «Південного газового коридору», роль Азербайджану в забезпеченні енергетичної безпеки Європи зростає ще більше.

Іншою важливою подією в енергетичній сфері останніх років, стало підписання меморандуму про взаєморозуміння між Азербайджаном і Туркменістаном про спільну розвідку родовищ, розробку та освоєння вуглеводневих ресурсів родовища «Достлуг» (Дружба) в Каспійському морі. Даному напрямку Азербайджан надає великого значення в контексті здійснення власної нафтогазової стратегії щодо реалізації Транскаспійського енергетичного трубопроводу [11].

Узагальнюючими показниками динамічного зростання за роки незалежного розвитку можуть слугувати показники ВВП Азербайджану в поточних цінах: зростання склало 41,5 млрд. дол. США, або ріст відбувся у майже 7,5 рази. І це при зростанні чисельності населення на 2,8 млн чоловік. Частка ВВП Азербайджану за роки незалежності зростає: в світі із 0,028 % до 0,055%, і одночасно у Азії – з 0,12% до 0,15%. Прикметним є й те, що за цей час ВВП на душу населення зріс більше, ніж у 5 раз і склав 4782,0 дол. США.

Досить важливо, що економічне зростання Азербайджанської Республіки разом із розбудовою збройних сил стали дієвими чинниками повернення непідконтрольних Нагірного Карабаху і прилеглих територій, які були раніше захоплені Вірменією. Після перемир'я 1994 р. на початку квітня 2016 р. відбулися бойові зіткнення, які завершилися перемогою Збройних Сил Азербайджану і призвели до звільнення декількох висот та сіл Тертерського, Джебраїльського і Геранбійського районів. У 2020 р. з 27 вересня стався півторамісячний військовий конфлікт за Нагірний Карабах, який у Азербайджані офіційно називають «Вітчизняною війною» (азерб. *Vətən müharibəsi*) й «Другою Карабаською війною» (азерб. *İkinci Qarabağ müharibəsi*).

Широкомасштабні бойові дії між збройними силами Азербайджану з одного боку і збройними формуваннями невизнаної Нагірно-Карабаської Республіки і Вірменії з іншого, які стали найбільш тривалими і кровопролитними в регіоні за період після завершення Карабаської війни 1994 р. Наступ азербайджанських військ з масштабним застосуванням авіації, бронетехніки, артилерії, ударних безпілотних літальних апаратів почався вранці 27 вересня. За версією Міноборони Азербайджану, йшлося про контрнаступальну операцію «Металевий кулак» (азерб. «*Dəmir yumruq*» *əməliyyatı*), розпочатої у відповідь на обстріл вірменською стороною декількох азербайджанських населених пунктів. Успіх забезпечили бої, що велися за двома напрямками – на півночі і півдні Карабаху. Перелом настав після того, як на початку жовтня Азербайджану вдалося взяти Джебраїл. Через кілька днів азербайджанці взяли великий населений пункт Гадрут, розташований на території власне Нагірного Карабаху. Відтоді просування азербайджанських військ пришвидшилося. Армія

АР встановила контроль над містами Фізулі, Зангелан, Губадли. Бойові дії закінчилися після того, як азербайджанські війська зайняли місто Шушу, яке височіє над Степанокертом. Слідом за цим було укладено заяву про припинення вогню.

Політичну і військову підтримку Азербайджану надавала Туреччина, яка допомагала йому військовою технікою і, як стверджувала низка міжнародних ЗМІ, радниками та інструкторами. Вірменія і Нагірний Карабах у військовому відношенні фактично становили одне ціле. На стороні НКР також фіксувалася участь вірменських добровольців з Франції, Лівану, Сирії та країн Латинської Америки. 10 листопада 2020 р. була опублікована спільна заява президента Азербайджанської Республіки, прем'єр-міністра Республіки Вірменія та президента Російської Федерації про повне припинення вогню і всіх військових дій в зоні Нагірно-Карабаського конфлікту. За заявою президента Росії, під час цього збройного конфлікту в Нагірному Карабасі з обох сторін загинуло 4000 чоловік.

Угода про мир у Нагірному Карабасі, підписана Вірменією, Азербайджаном і Росією, передбачає введення російських миротворців (біля 2 тис. осіб), виведення вірменських сил з прилеглих до Нагірного Карабаху районів і повернення під контроль Баку усіх територій, що відійшли йому за декларацією від 10 листопада 2020 р., зокрема Кельбаджарський, Агдамський і Лачинський райони, а також південь Карабаху з містом Шуша. Таким чином, саме економічна та військова могутність Азербайджану, єдність народу і підтримка ним влади уможливили повернення раніше втрачених територій та людей й тим самим утвердити власний суверенітет і авторитет на міжнародній арені.

Після перемоги і звільнення своїх окупованих територій Азербайджаном, в регіоні з'явилася нова реальність. За короткий час Баку розробив концепцію відновлення та розвитку звільнених територій. За вісім місяців в м. Фізулі побудовано міжнародний аеропорт, заплановано будівництво ще двох аеропортів, розпочата робота зі створення чотирьох промислових парків. Нині будуються автодороги в 13 напрямках, лінії електропередач тощо. Затверджено генеральний план відродження Агдама, у низці населених пунктів реалізуються проекти зі створення «розумних сіл». Азербайджан націлений на прискорене проведення відбудови регіону. З огляду на існуючий потенціал цих територій, обсяг сировинних і природних ресурсів і родючі землі, незабаром, після фази відновлення, ця місцевість буде мати особливу питому вагу в розвитку економіки країни.⁶

Відбулося відкриття всіх транспортних комунікацій, а здійснення проекту Зангезурського коридору, мета якого з'єднання Азербайджану не тільки зі своєю Нахічеванської Автономною Республікою, а й з Туреччиною, постають нові можливості для регіонального економічного співробітництва. Ці

⁶ За даними Посольства Азербайджанської Республіки в Україні, жовтень 2021.

можливості відкривають додаткові перспективи розвитку не тільки для Азербайджану, але й інших країн широкого регіону.

Отже зростаючий економічний розвиток Азербайджану уможливив стати Баку ініціатором великих проектів, здатних змінити економіку Південного Кавказу і прилеглих до нього регіонів. Як локомотив регіональної економіки, країна перетворилася на одного з надійних партнерів енергетичної безпеки широкого кола країн двох континентів. Все це підвищило економічну роль Азербайджану в регіоні, заклало міцний фундамент його стійкості до зовнішніх впливів і відновлення суверенітету як незалежної держави.

Список використаних джерел та літератури

1. Азербайджанська Республіка. *Енциклопедія сучасної України*. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=42755
2. Гулиев А.Д. Солидарность Азербайджанского народа. URL: <http://ru.yerveinsan.az/news.php?id=8022>
3. Сайт Президента Азербайджанської Республіки. URL: <https://static2.president.az>
4. Ахундова Э. Гейдар Алиев. Личность и эпоха в 3-х томах. Т.3. Возвращение (1990-2003). М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2020. 624 с., ил.
5. Конституция Азербайджанской Республики. Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев. URL: <https://ru.president.az/azerbaijan/constitution>
6. Аллахвердієва І. Виникнення та становлення нафтової промисловості Азербайджані. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2010. Вип. 99. С. 4-6.
7. Азербайджанская модель реформ. URL: <http://ru.yerveinsan.az/news.php?id=6383>
8. ASIS – Азербайджанський статистичний інформаційний центр. URL: <https://www.azstat.org/portal>
9. Державний комітет статистики Азербайджану. URL: <https://www.stat.gov.az>
10. Гасымлы М.Дж., Купчик О.Р., Дамиров А.У. Украинско-азербайджанские политические отношения: история и современность: Монография. К.: Изд. дом Дмитрия Бурого, 2012. 160 с.
11. Голос України. Спецвипуск. 2021. 18 жовтня.

References

1. Azerbaydzhans'ka Respublika. Entsiklopediya suchasnoyi Ukrainy [The Republic of Azerbaijan. Encyclopedia of Modern Ukraine]. [Online]. Available from: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=42755 [In Ukrainian].
2. Guliyev, A.D. *Solidarnost' Azerbaydzhanskogo naroda* [Solidarity of the Azerbaijani people]. [Online]. Available from: <http://ru.yerveinsan.az/news.php?id=8022> [In Russian].
3. *Sayt Prezidenta Azerbaydzhans'koyi Respubliki* [Website of the President of the Republic of Azerbaijan]. [Online]. Available from: <https://static2.president.az> [In Ukrainian].
4. Akhundova, E. (2020). *Geydar Aliyev. Lichnost' i epokha v 3-kh tomakh. T.3. Vozvrashcheniye (1990-2003)* [Heydar Aliyev. Personality and era in 3 volumes. Vol.3. Return (1990-2003)]. Moskva: "Kanon+" ROOI "Reabilitatsiya". [In Russian].
5. *Konstitutsiya Azerbaydzhanskoy Respubliki. Prezident Azerbaydzhanskoy Respubliki Il'ham Aliyev* [Constitution of the Republic of Azerbaijan. President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev]. [Online]. Available from: <https://ru.president.az/azerbaijan/constitution> [In Russian].
6. Allahverdiyeva, I. (2010). *Vynykennya ta stanovlennya naftovoyi promyslovosti Azerbaydzhani* [The emergence and formation of the oil industry in Azerbaijan]. *Visnyk*

- Kyyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriya* [Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. History], 99. pp. 4-6. [In Ukrainian].
7. *Azerbaydzhanskaya model' reform* [Azerbaijan model of reforms]. [Online]. Available from: URL: <http://ru.yerveinsan.az/news.php?id=6383> [In Russian].
 8. *ASIS*. [Online]. Available from: <https://www.azstat.org/portal> [In English].
 9. *The State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan*. [Online]. Available from: <https://www.stat.gov.az> [In English].
 10. Gasymlıy, M.Dzh., Kupchik, O.R., Damirov, A.U. (2012). *Ukrainsko-azerbaydzhanskiye politicheskiye otnosheniya: istoriya i sovremennost': Monografiya* [Ukrainian-Azerbaijani political relations: history and modernity: Monograph]. Kyiv: Izd. dom Dmitriya Burago. [In Russian].
 11. *Holos Ukrayiny. Spetsvypusk* (2021). [Voice of Ukraine. Special issue], October 18. [In Ukrainian].

Кудряченко А.И., Солошенко В.В. Азербайджанская Республика: основы успешных трансформационных преобразований.

В статье глубоко проанализирована непростая тридцатилетняя практика развития Азербайджанской Республики в контексте рассмотрения основных составляющих, позволивших преодолеть огромные кризисные явления и вызовы, которые ставили под вопрос само существование государства в первые постсоветские годы, и выход на траекторию социально-экономического развития и подъема. Авторы доказывают, что именно укрепление всех государственных институтов, взвешенная консолидирующая стратегия азербайджанистики, умело и быстро проводимые широкие экономические реформы, рациональные подходы к привлечению прямых иностранных инвестиций и созданию надлежащего предпринимательского климата были и остаются двигателями положительных социально-экономических преобразований.

Прекращение военного противостояния, отход от установок крайнего национализма, как и ряд непопулярных мер, которые предприняты при твердом руководстве Гейдара Алиева, были использованы для преодоления сепаратизма и дезинтеграционных явлений, в то же время, кадровые и организационные ресурсы были подчинены сохранению национальной самобытности Азербайджана и росту общественного сознания его социума.

Восстановление роста экономики постсоветского Азербайджана неразрывно связано с освоением нефтяных ресурсов на шельфе Каспийского моря. Этому способствовала стабильная внутренняя и внешняя политика, конституционно-правовые основы развития предпринимательства, что позволяет привлекать прямые иностранные инвестиции на долгосрочную перспективу.

На современном этапе официальный Баку исповедует стратегические цели по формированию социально-ориентированной, диверсифицированной национальной экономики, укреплению ее свободных рыночных отношений и способности к саморазвитию в контексте тенденций мирового хозяйства. Этому способствуют меры по реализации долгосрочной стратегии по управлению нефтяными и газовыми доходами и программы социально-экономического развития регионов Азербайджанской Республики.

Следовательно, национальная консолидация, экономический рост Азербайджана вместе с развитием вооруженных сил стали действенными факторами восстановления территориальной целостности и возвращения неподконтрольных территорий и их современного восстановления.

Ключевые слова: *Республика Азербайджан, независимость, трансформационные преобразования, система реформ, стратегия консолидации, национальное единство, социально-экономический рост, территориальная целостность.*

Kudryachenko A., Soloshenko V. Azerbaijan Republic: Foundations of Successful Transformational Reformatations.

The article deeply analyzes the difficult thirty-year practice of the development of the Republic of Azerbaijan in the context of considering the main components that made it possible to overcome the huge crisis phenomena and challenges that called into question the very existence of the state in the first post-Soviet years, and entering the trajectory of socio-economic development and recovery. The authors argue that it is the strengthening of all state institutions, a balanced consolidating strategy of Azerbaijan studies, skillfully and quickly carried out broad economic reforms, rational approaches to attracting foreign direct investment and creating an appropriate business climate that have been and remain the engines of positive socio-economic transformations.

The end of the military confrontation, the departure from the attitudes of extreme nationalism, as well as a number of unpopular measures that were taken under the firm leadership of Heydar Aliyev, were used to overcome separatism and disintegration phenomena, at the same time, human and organizational resources were subordinated to the preservation of Azerbaijan's national identity and growth public consciousness of its society.

The recovery of economic growth in post-Soviet Azerbaijan is inextricably linked with the development of oil resources on the shelf of the Caspian Sea. This was facilitated by a stable domestic and foreign policy, constitutional and legal framework for the development of entrepreneurship, which allows attracting foreign direct investment in the long term.

At the present stage, official Baku professes strategic goals for the formation of a socially-oriented, diversified national economy, strengthening its free market relations and the ability to self-development in the context of trends in the world economy. This is facilitated by measures to implement a long-term strategy for the management of oil and gas revenues and a program for the socio-economic development of the regions of the Republic of Azerbaijan.

Consequently, the national consolidation, economic growth of Azerbaijan along with the development of the armed forces have become effective factors in the restoration of territorial integrity and the return of uncontrolled territories and their modern restoration.

Keywords: *Republic of Azerbaijan, independence, transformational reformatations, reform system, consolidation strategy, national unity, socio-economic growth, territorial integrity.*

УДК 94:327(575.1)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2021-16-8>

Фомін С.С.

<https://orcid.org/0000-0002-1251-8224>

БАГАТОВЕКТОРНА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УЗБЕКИСТАНУ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЗАСІБ ВИРІШЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОБЛЕМ КРАЇНИ

В статті окреслені внутрішні проблеми Узбекистану, серед яких слід назвати проблему бідності, масового безробіття, нестачі сільськогосподарської землі і водних ресурсів, екологічні проблеми. Значною мірою ці проблеми обумовлені швидким зростанням населення. Узбекистан намагається вирішити ці проблеми шляхом ліберальних ринкових реформ та багатовекторної зовнішньої політики, розвиваючи одночасно політичні та торгово-економічні відносини з різними країнами, зокрема, з Китаєм, США, Євросоюзом, Туреччиною, Південною Кореєю, Росією та іншими країнами-членами Євразійського економічного союзу (ЄАЕС). В статті показано, що обсяги торгівлі Узбекистану із західними країнами, а також обсяги західних інвестицій в економіку цієї країни в цілому залишаються, принаймні зараз, невисокими. Робиться висновок, що для США Узбекистан є цікавим головним чином в геополітичному і військово-стратегічному аспектах, особливо зараз, після виводу американських військ із Афганістану. ЄС значно більше, ніж США, зацікавлений в розвитку торгово-економічних відносин з Узбекистаном. Нова угода між Узбекистаном і ЄС про розширене партнерство і співробітництво створить більш сприятливі умови для економічного співробітництва і торгівлі, зростання європейських інвестицій в економіку Узбекистану. Проте, здається, що фактор географічної віддаленості Узбекистану від Європи не дасть можливості країнам Євросоюзу займати таке ж провідне місце в зовнішньоекономічних відносинах Узбекистану, яке зараз займають сусідні Китай, Росія та інші країни-члени ЄАЕС. Показано, що найважливішим торгово-економічним партнером Узбекистану є Китай, який розглядає Узбекистан як важливу транзитну країну, через територію якої проходять транспортні коридори для транспортування, перш за все, китайських товарів в країни Європи та інші регіони світу. Китайські інвестиції в економіку Узбекистану невпинно зростають. Євразійський економічний союз (ЄАЕС), зокрема, такі його члени як Росія і Казахстан, також є для Узбекистану найважливішим торгово-економічним партнером. Крім того, Росія є головним ринком праці для мільйонів узбецьких трудових мігрантів. В межах ЄАЕС був створений єдиний ринок праці, трудові мігранти-громадяни країн-членів ЄАЕС користуються соціальними правами країни перебування та можуть вільно пересуватися територією країн-членів ЄАЕС. Ця обставина особливо важлива для Узбекистану, який зацікавлений в покращенні умов перебування своїх трудових мігрантів. Крім того, як свідчать факти, економічна інтеграція в межах ЄАЕС не перешкоджає урядам країн-членів ЄАЕС розвивати інтенсивні політичні і економічні відносини з різними країнами. Враховуючи всю низку гострих соціально-економічних, екологічних і демографічних проблем, які стоять перед Узбекистаном, думається, що в майбутньому неможливо повністю виключати членство Узбекистану в ЄАЕС, особливо, якщо таке членство не завадить узбецькому керівництву й надалі проводити багатовекторну зовнішню політику. Парламент Узбекистану схвалив рішення брати участь в роботі ЄАЕС в якості спостерігача. В грудні 2020 р. ЄАЕС надав Узбекистану такий статус.

Ключові слова: демографічна проблема, безробіття, трудова міграція, екологічна проблема, багатовекторна зовнішня політика, євразійська економічна інтеграція, зона вільної торгівлі, економічний союз, протекціонізм.

Серед основних соціально-економічних проблем Узбекистану слід назвати проблему бідності, масового безробіття, серйозні проблеми в галузі водопостачання, екологічні проблеми. Значною мірою ці проблеми обумовлені швидким зростанням населення, яке відбувається в умовах нестачі сільськогосподарської землі і водних ресурсів і перевищує можливості економіки Узбекистану дати роботу постійно і швидко зростаючому працездатному населенню. Після смерті президента І. Карімова в 2016 р. новий президент Узбекистану Ш. Мірзієєв почав проводити економічні реформи ліберального характеру, які, як він сподівається, дадуть новий стимул для розвитку економіки країни і сприятимуть рішенню гострих соціально-економічних, демографічних та екологічних проблем Узбекистану. Одночасно Узбекистан почав проводити більш активну багатовекторну зовнішню політику.

Мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати як внутрішні соціально-економічні проблеми Узбекистану впливають на його зовнішню політику і як ця політика сприяє вирішенню таких проблем.

Політичні та економічні процеси, які відбуваються в країнах Центральної Азії, зокрема в Узбекистані, є предметом вивчення багатьох дослідників. В своєму аналізі автор спирався на роботи таких зарубіжних авторів як Б. Алімджанова, Е. Аріпова, Ю. Юсупова, Н. Імамова, Н. Алексєєва, Ю. Кутбітдінова. Були також проаналізовані офіційні та інформаційні матеріали, які стосуються соціально-економічного розвитку Узбекистану та його зовнішньої політики.

Думається, що багатовекторний характер зовнішньої політики Узбекистану є обумовленим саме гостротою його внутрішніх соціально-економічних проблем. Уряд Узбекистану розуміє, що рішення таких проблем неможливо без прагматичної, багатовекторної зовнішньої політики, спрямованої на одночасний розвиток добрих політичних і економічних відносин з різними країнами світу. Розвиваючи відносини з Китаєм, США, Євросоюзом, Туреччиною, Південною Кореєю, Росією та іншими країнами-членами Євразійського економічного союзу (ЄАЕС), Узбекистан ставить своєю ціллю отримати від них максимально можливу економічну і технічну допомогу, інвестиції, технології, ринки збуту для узбецьких товарів, а також ринки праці для своїх трудових мігрантів, і зберегти при цьому, наскільки це можливо, свій національний суверенітет, включаючи економічний суверенітет. Керівники Узбекистану добре розуміють, що одним із факторів успішності багатовекторної зовнішньої політики, можливості одночасно отримувати матеріальну допомогу та інвестиції від різних країн (зокрема, з тих країн, які є геополітичними противниками), є нейтральний статус Узбекистану. Нова військова доктрина, яка була прийнята 9 січня 2018 р., закріпила військовий нейтралітет Узбекистану. Розробляється новий закон «Про концепцію зовнішньополітичної діяльності Республіки Узбекистан». Була прийнята

Стратегія дій з п'яти пріоритетних напрямків розвитку Республіки Узбекистан в 2017-2021 рр. В цих документах підтверджується принцип багатовекторної зовнішньої політики, спрямованої на розвиток рівноправного співробітництва з різними країнами.

Що стосується внутрішньої соціально-економічної політики Узбекистану, то під час президентства І. Карімова держава грала провідну роль в економіці, зокрема, проводився курс на збереження в державній власності більшості промислових підприємств і банків, в фінансовій сфері проводилася політика валютних обмежень і контролю. Приватний сектор грав другорядну роль і не виходив за межі, окреслені для нього державою. Політика в галузі промислового виробництва була спрямована на імпортозаміщення, в галузі зовнішньої торгівлі широко використовувалось обмеження імпорту тарифними та нетарифними бар'єрами.

Незадовільні результати економічного розвитку Узбекистану спонукали нового президента Ш. Мірзієєва ініціювати програму економічних реформ, спрямовану на впровадження в економіку Узбекистану низки ліберальних заходів. Так, в 2017-2018 рр. була впроваджена вільна конвертація національної валюти по поточних операціях, зняті обмеження на купівлю іноземної валюти, лібералізована діяльність банків, знижені деякі податки і митні платежі, створений більш сприятливий діловий клімат, проведені судова і адміністративна реформи. Були розроблені програми приватизації державних підприємств, створені сприятливі умови для залучення іноземних інвестицій. Починаючи ще з 2008 р., в Узбекистані почали створювати безмитні зони з пільговим режимом оподаткування з метою залучення іноземних інвестицій. Але при президенті І. Карімові було створено тільки 3 таких зони, а після його смерті новий уряд створив додатково ще 14 вільних економічних зон. Водночас процес приватизації йде повільно, більшість великих підприємств і фінансових установ Узбекистану продовжують залишатися у власності держави – більш ніж 50% від усіх виробничих активів країни і більш ніж 80% банківського сектору [1].

Узбекистан продовжує залишатися бідною країною, середня зарплата в Узбекистані дорівнює 253 доларів. Проте, враховуючи те, що доходи розподіляються між різними верствами населення Узбекистану вкрай нерівномірно, мільйони людей отримують значно меншу зарплату, або не можуть знайти ніякої роботи, оскільки для країни характерним є хронічне безробіття. Хоча за період незалежності в Узбекистані іноземними інвесторами була створена низка промислових підприємств. Узбекистан експортує переважно сировину, продукцію нафтохімії, деякі продовольчі товари, бавовну, продукцію текстильної галузі, а імпортує машини, обладнання, продукцію високотехнологічних галузей, нафту, а також зерно, оскільки внутрішнє виробництво зернових покриває лише чверть потреб країни. До того ж Узбекистану притаманний хронічний зовнішньоторговий дефіцит. За даними Державного комітету статистики Узбекистану, в 2020 р. ВВП країни склав у

поточних цінах 580,2 трлн сум і зріс на 1,6% у порівнянні з попереднім роком. Проте, при розрахунку у доларах, ВВП склав 57 698 млн дол., що менше, ніж у 2019 р. (тоді було 57 711 млн дол.). За даними Всесвітнього банку, в 2020 р. узбецький ВВП реально зріс лише на 0,6%, водночас ВВП на душу населення склав 16,9 млн сумів, що в доларах дорівнює 1685,5 дол. (скорочення у порівнянні з 2019 р. на 0,3%) [2].

Розвиток будь-якої країни залежить не тільки від обраної країною соціально-економічної моделі, але й від сукупності різних зовнішніх і внутрішніх факторів. Що стосується зовнішніх факторів, то економіка Узбекистану сильно залежить від обсягів іноземних інвестицій, попиту на узбецькі товари за кордоном, світових цін на них, економічної ситуації в країнах, з якими Узбекистан підтримує розвинені торгово-економічні стосунки, стану політичних і економічних відносин Узбекистану з іншими країнами світу, загального стану світової економіки тощо.

Як зазначає Міністерство економічного розвитку і скорочення бідності Узбекистану, іноземні інвестори вкладають гроші насамперед у видобування природного газу, розробку інших природних ресурсів, а також в будівництво. Іноземні інвестиції в галузі більш високого технологічного рівня залишаються на низькому рівні. Згідно з даними Міністерства, в кризовому 2020 р. в економіку країни було вкладено лише 2,9 млрд дол. – скорочення в порівнянні з попереднім роком на 33,8% [3].

До внутрішніх чинників, що впливають на розвиток країни, слід віднести такі, як вже наявний економічний і науково-технічний потенціал, кількість населення, темпи його зростання, рівень загальної і професійної освіти, географічне положення країни, її кліматичні та екологічні умови, наявність чи відсутність цінних природних ресурсів. Крім того, на соціально-економічний розвиток країни впливає історично-цивілізаційна спадщина, тобто, накопичений історичний досвід, релігійні та культурні особливості народу, його менталітет, відношення до праці, національні традиції. В багатьох випадках саме історично-цивілізаційна спадщина країни суттєво впливає на діяльність її політичних і суспільних інститутів, може сприяти або, навпаки, гальмувати соціально-економічний розвиток. Застосування в різних країнах однієї і тієї ж політичної і соціально-економічної моделі може давати різні результати саме внаслідок різних внутрішніх особливостей таких країн. Тому національні особливості народу слід враховувати при запровадженні тієї чи іншої політичної і соціально-економічної моделі.

Крім того, у випадку багатоетнічного складу населення країни її розвиток суттєво залежить від стану відносин між різними етносами. Для Узбекистану проблема міжнаціональних стосунків між різними етносами, які мешкають на території Узбекистану, є досить актуальною. В радянські часи, під час національного розмежування в Центральній Азії до складу Узбекистану, були включені території, на яких компактно проживають представники різних

корінних народів цього регіону, які вважають ці території історично своїми і бажають зберегти свою етнічну ідентичність. Тим більше, що ці території Узбекистану граничать з Таджикистаном, Киргизстаном і Туркменістаном. Періодично в цих прикордонних районах виникають міжнаціональні конфлікти між узбеками і місцевим таджицьким, киргизьким і туркменським населенням. До того ж, кордони Узбекистану з Таджикистаном, Киргизстаном і Туркменістаном ще й досі не повністю демарковані, що створює підстави для міждержавних спорів і конфліктів між Узбекистаном і цими державами.

В конституції Узбекистану визнається багатонаціональний склад Узбекистану і гарантуються права національних меншин, включно з мовними правами. В Узбекистані функціонує значна кількість середніх шкіл з російською мовою навчання, працюють філіали російських вузів. Каракалпацька, таджицька, киргизька, туркменська і казахська меншини мають можливість навчатися в своїх національних школах. Каракалпацька АРСР 14 грудня 1990 р. проголосила свій державний суверенітет і з 9 січня 1992 р. стала називатися Республікою Каракалпакстан. Каракалпацька і узбецька мови в Каракалпакстані отримали статус державних. В 1993 р. між Каракалпакстаном і Узбекистаном був укладений договір про входження до складу Узбекистану на 20 років з правом виходу, для чого може бути проведений референдум. Оскільки більшість населення Республіки Каракалпакстан – це етнічні узбеки, референдум не відбувся.

Після проголошення незалежності в Узбекистані мало місце відродження ісламу, зокрема, не тільки в його традиційних мирних формах, але й сучасного радикального ісламу, пов'язаного з міжнародними радикальними ісламськими угрупованнями, включаючи терористичні організації, які виступають проти світського характеру держави Узбекистан, проклямованого в конституції, і є постійною загрозою існуючому режиму. Зростання проявів ісламського радикалізму і націоналізму, а також закриття багатьох промислових підприємств (зокрема відомого Ташкентського авіазаводу) призвело до відтоку російськомовного населення в Росію та в інші європейські країни. Російськомовне населення мешкало переважно в містах, було зайнято головним чином в промисловості, в наукових і адміністративних закладах, в сфері освіти і медицини. Відтік цього населення призвів до втрати великої частини висококваліфікованих спеціалістів і відповідно – до різкого зменшення промислового і науково-технічного потенціалу Узбекистану, його перетворення в країну-експортера переважно сировини і напівфабрикатів.

Для Узбекистану і для інших центральноазіатських країн притаманна висока народжуваність. Цей феномен, характерний для ісламських країн, є наслідком релігійних і національних традицій багатодітності. Так, в 1991 р. загальна кількість населення Узбекистану складала 20,6 млн., а за станом на 1 липня 2021 р. кількість постійного населення Узбекистану склала майже 34,9 млн. (точніше – 34860,2 тис.). З початку 2021 р., за шість місяців, вона зросла на

301,3 тис. або на 0,9% [4]. Таке швидке зростання кількості населення в Узбекистані створює серйозні соціально-економічні і екологічні проблеми. Так, наприклад, воно призвело до недостачі місць в середніх школах. Зараз кількість дітей шкільного віку становить 6,24 млн, в той час, як наявні школи розраховані на прийом 5,6 млн учнів [5].

Швидке зростання населення в Узбекистані відбувається в умовах недостачі земельних і водних ресурсів. Гідроенергетичні ресурси Узбекистану складають лише 4,92% всієї території країни, загальні водні ресурси – 50-60 кубічних кілометрів на рік, з яких тільки 12,2 кубічних кілометрів формується на території Узбекистану, а решта поступає з гір Тянь-Шаню і Паміру, тобто, із сусідніх Киргизстану і Таджикистану. Зростання населення Узбекистану, яке, як прогнозують, зросте до 2030 р. до 40 млн., приведе до відповідного зростання потреб у воді з боку населення, сільськогосподарського та промислового виробництва, що, в свою чергу, матиме наслідком скорочення наявних водних ресурсів на 7-8 кубічних кілометрів. До того ж дефіцит водних ресурсів до 2030 р. зросте з нинішніх 13-14% до 44-46%, що дуже негативно вплине на економіку країни та рівень і якість життя її населення. За даними Всесвітнього банку, потік води в басейні ріки Сир-дар'я до 2050 р. може знизитися на 2-5%, а в басейні ріки Аму-дар'я – на 10-15%, що матиме дуже негативні наслідки не тільки для населення та економіки, зокрема, для сільського господарства Узбекистану, але й для роботи існуючих в країнах Центральної Азії гідроелектростанцій, продуктивність яких може знизитися до 20%. Ще більше загостриться проблема висихання Аральського моря, рівень якого знижується щорічно зі швидкістю 0,5 метрів на рік. Процес висихання Аралу почався ще в радянський період, коли воду з Аму-дар'ї і Сир-дар'ї, які впадають в Арал, стали брати для зрошення бавовнищ. Країни Центральної Азії створили Міжнародний фонд спасіння Аралу, проте далі підписання декларацій і меморандумів справа поки не йде. Між країнами, де беруть початок ріки і країнами, де існує дефіцит водних ресурсів, немає узгодженої політики регулювання водних ресурсів, відсутній спільний підхід до водокористування у відповідності до міжнародних стандартів [6].

В 2018 р. був створений трастовий фонд під егідою ООН з питання забезпечення безпеки людей, що живуть в регіоні Приаралля, включаючи аспекти охорони здоров'я, екології, соціального захисту та інше. В 2018 р. був також створений Міжнародний інноваційний центр Приаралля, який проводить дослідницьку роботу з питань відтворення та підвищення продуктивності водних та земельних ресурсів регіону. Передбачається реалізація спільних проєктів з низкою іноземних партнерів. Очевидно, що відтворити Арал в його колишніх розмірах неможливо. Зараз зусилля узбецького уряду і низки міжнародних організацій і фондів зосереджені на пом'якшенні негативних наслідків висихання Аралу для місцевого населення. Зокрема, на місці пустелі,

яка утворилася в місцях, де Арал повністю висох, висаджують саксаул, проводять роботи із забезпечення водою людей, які мешкають в цьому регіоні.

18 травня 2021 р. на пленарному засіданні 75-ої сесії Генеральної Асамблеї ООН була одногосно прийнята спеціальна резолюція про проголошення регіону Приаралля зоною екологічних інновацій і технологій, яка була запропонована президентом Узбекистану Ш. Мірзієєвим. Співавторами резолюції виступили біля 60 держав, зокрема Таджикистан, Туркменістан, Росія, Китай, Індія, Пакистан, Афганістан, Іран, Туреччина, Японія та інші. Резолюція передбачає прийняття колективних заходів для впровадження енерго і водозберігаючих технологій, комплексного використання принципів «зеленої» економіки, розвитку екотуризму та інші заходи [7].

Нинішня влада Узбекистану намагається розвивати добрі відносини зі своїми найближчими центральноазіатськими сусідами, з якими, під час президентства І. Карімова, виникали періодичні конфлікти, обумовлені відсутністю чіткої демаркації державних кордонів, проблемами національних меншин (таджиків і киргизів в Узбекистані, узбеків в Киргизстані і Таджикистані), взаємними звинуваченнями в допомозі сепаратистам і терористам, а також проблемами використання водних ресурсів. За роки президентства Ш. Мірзієєва значно зріс обсяг торгівлі і співробітництва з центральноазіатськими країнами. В листопаді 2019 р. в Ташкенті відбулися консультації голів держав Центральної Азії, під час яких вони обговорили проблемні питання у відносинах між цими країнами. Була досягнута домовленість проводити такі консультації на регулярній основі. Між Узбекистаном і Киргизстаном був складений договір про кордони, у відповідності до якого було демарковано 80% державного кордону. Крім того, Узбекистан заявив свою готовність взяти участь в будівництві киргизької гідроелектростанції Камбаратинськ (Камбар-Ата). З Туркменістаном був складений договір про стратегічне партнерство. Обидві країни спільно відкрили залізничний та автодорожний мости через Аму-Дар'ю, важливий елемент транспортного шляху Узбекистан-Туркменістан-Іран-Оман [8, s. 17].

Значно поліпшились відносини між Узбекистаном і Таджикистаном. Так, наприклад, досягнута домовленість про спільне будівництво на території Таджикистану в басейні ріки Зарафшан двох гідроелектростанцій, які будуть виробляти електроенергію для потреб Узбекистану. Фінансування проекту буде здійснено за рахунок міжнародних фінансових організацій, а також власних коштів Узбекистану і Таджикистану, які створили спільне підприємство, яке буде здійснювати будівництво [9].

26 травня 2021 р. в м. Ашхабаді була підписана угода між урядом Узбекистану і урядом Туркменістану про Спільну узбецько-туркменську міждержавну комісію з водогосподарських питань. Представники обох країн висловили впевненість, що підписання цієї угоди сприятиме розвитку

співробітництва в галузі спільної експлуатації транскордонних водних ресурсів [10].

Швидке зростання населення є однією з головних причин хронічного безробіття, оскільки економіка Узбекистану неспроможна створити достатню кількість робочих місць для невпинно і швидко зростаючих трудових резервів. Висока народжуваність є характерною для ісламських країн, включаючи Узбекистан, її причина полягає в ісламській традиції багатодітності та ісламському погляді на роль жінки в сім'ї та суспільстві. Уряд Узбекистану, де позиції ісламу дуже сильні, не наважується проводити політику контролю за народжуваністю, оскільки така політика призвела б до масових виступів населення країни проти влади. Вважається, що в процесі модернізації країни, більш активного залучення жінок у виробництво, в економічне і суспільне життя, зростання рівня освіти узбецьке населення перейде до більш низького рівня народжуваності, аналогічно тому, як це мало місце в європейських країнах. Проте, в європейських країнах перехід до сучасних, вкрай низьких, показників народжуваності (що також має негативні соціально-економічні наслідки) зайняв тривалий історичний час і супроводжувався зниженням ролі церкви в суспільстві, втратою релігійної свідомості у значної частини населення, а як відомо, міцна християнська віра сприяла зростанню населення в європейських країнах. В ісламських країнах, навпаки, модернізація, принаймні зараз, не означає зменшення ролі ісламу і це є однією з головних причин збереження традиції багатодітності в ісламських країнах. Тому, думається, що й надалі населення Узбекистану ще протягом тривалого часу буде швидко зростати. Відповідно, проблема водопостачання та інші екологічні проблеми будуть загострюватися, безробіття зростати, внаслідок чого мільйони узбецьких трудових мігрантів будуть працювати за кордоном, в країнах, де існує попит на дешеву, малокваліфіковану робочу силу.

Зараз головним напрямком для узбецьких трудових мігрантів є Росія. Кількість таких мігрантів постійно змінюється. Так, в 2018 р. в Росії працювало більш ніж 4 млн. трудових мігрантів з Узбекистану [11], в 2019 р. – біля 2,2 млн., а наприкінці січня 2021 р., за даними Міністерства економічного розвитку і скорочення бідності Узбекистану, в Росії знаходилося 1 192 800 трудових мігрантів з Узбекистану. Це складало 71% від загальної кількості узбецьких трудових мігрантів, які на кінець січня 2021 р. працювали за кордоном. До того ж в Казахстані знаходилося 209,3 тис. узбецьких трудових мігрантів (12%), в Південній Кореї – 62,3 тис.(4%), в Туреччині – 43,2 тис.(3%), ОАЕ – 5200. У порівнянні з 2019 р., загальна кількість узбецьких трудових мігрантів за кордоном скоротилася на 780 тис. і в січні 2021 р. складала 1 678 400 [12]. Таке скорочення можна пояснити закриттям кордонів в зв'язку з пандемією короно вірусу, яка призвела до кризових явищ в економіці багатьох країн світу, включаючи пострадянські країни. Зниження рівня економічної активності, зростання рівня безробіття в пострадянських країнах в 2020 р.,

включаючи Росію, призвело до того, що багато хто з трудових мігрантів, зокрема, узбецьких мігрантів, втратили роботу в країнах, де вони працювали, і були вимушені повернутися до своїх рідних країн, де вони, тим більше, не можуть знайти будь-яку роботу. Відповідно, в 2020 р. значно знизився рівень валютних надходжень в ці країни від переказів трудових мігрантів, що стало додатковим фактором загального погіршення економічної ситуації в цих країнах, включаючи Узбекистан. Грошові перекази трудових мігрантів в багатьох випадках є єдиним джерелом існування для їх сімей. Вони також є важливим джерелом для поповнення бюджету Узбекистану. За даними Центробанку Росії, в 2019 р. із Росії в Узбекистан узбецькими фізичними особами було переказано 4,7 млрд. дол. [13], а в 2020 р. – лише 927,7 млн. дол. [14]

За статистичними даними Державного комітету Республіки Узбекистан, в 2020 р. зовнішньоторговий оборот Узбекистану становив 36299,3 млн. дол., що було на 5451,7 млн. дол. менше, ніж в 2019 р. (скорочення на 13,1%) [15]. Серед них найбільш важливими торговими партнерами Узбекистану є такі члени ЄАЕС як Росія і Казахстан. Зокрема, в 2020 р. частка Росії складала 15,5% зовнішньоторгового обороту Узбекистану (5640,7 млн. дол.), частка Казахстану – 8,3% (3018,5 млн. дол.) Для порівняння: частка Китаю дорівнювала 17,7% (6432,2 млн. дол.), Республіки Корея – 5,9% (2 142,4 млн. дол.), Туреччини – 5,8% (2101,7 млн. дол.) Киргизстану – 2,5% (903,2 млн. дол.), Німеччини – 2,3% (829,0 млн. дол.).

Сукупний експорт Узбекистану в 2020 р. складав 15127,7 млн. дол., а імпорт – 21171,5 млн. дол., негативне сальдо – 6043,8 млн. дол. Слід зазначити, що для Узбекистану є характерним хронічний дефіцит в зовнішній торгівлі.

В 2020 р. найважливішими імпортерами в Узбекистан були Китай – 4501,3 млн. дол., Росія – 4170,6 млн. дол., Казахстан – 2115,5 млн. дол., Південна Корея – 2096,8 млн. дол. (при цьому експорт Узбекистану в Південну Корею складав лише 45,5 млн. дол.), Туреччина – 1085,4 млн. дол., Німеччина – 693 млн. дол.

Що стосується експорту, то в 2020 р. найважливішими країнами, куди йшов узбецький експорт, були Китай – 1930,9 млн. дол., Росія – 1470,1 млн. дол., Туреччина – 1016,3 млн. дол., Казахстан – 903,0 млн. дол., Киргизстан – 756,6 млн. дол.

В торгово-економічних відносинах Узбекистану із західними країнами, лише Німеччина займає більш-менш значне місце. Водночас, при імпорті з Німеччини до Узбекистану, який в 2020 р. складав 693 млн. дол., експорт Узбекистану до Німеччини дорівнював лише 70,5 млн. дол. Товарооборот між Узбекистаном і США складав в 2020 р. 437,9 млн. дол., при цьому імпорт США до Узбекистану дорівнював 315,2 млн. дол., а експорт Узбекистану до США – 122,8 млн. дол. Франція експортувала до Узбекистану товарів на суму 221,4 млн. дол., а імпортувала з Узбекистану товарів на суму 89 млн. дол. Імпорт з Італії до Узбекистану складав 332,8 млн. дол., а експорт Узбекистану

до Італії – 15,4 млн. дол. Таким чином, обсяг експорту Узбекистану в західні країни вкрай незначний.

Виходячи з вищесказаного, можна зробити висновок, що країни-члени ЄАЕС в сукупності – це головні партнери Узбекистану в його міжнародних економічних відносинах. Провідну роль тут займають відносини Узбекистану з Росією, які розвиваються на основі «Договору про основи міждержавних відносин, дружби і співробітництва між Російською Федерацією і Республікою Узбекистан» від 30 травня 1992 р., «Договору між Російською Федерацією і Республікою Узбекистан про поглиблення економічного співробітництва на 1998-2007 роки» від 12 жовтня 1998 р., «Договору про подальше поглиблення всебічного співробітництва у військовій і військово-технічній галузях» від 11 грудня 1999 р., «Договору між Російською Федерацією і Республікою Узбекистан про стратегічне партнерство» від 16 червня 2004 р., «Договору про союзницькі відносини між Російською Федерацією і Республікою Узбекистан» від 15 листопада 2005 р. В 2018 р. була прийнята Програма економічного співробітництва між урядами Російської Федерації і Республіки Узбекистан на 2019-2024 рр., був створений Міжурядовий комітет по економічному співробітництву між Російською Федерацією і Республікою Узбекистан.

В жовтні 2018 р. відбувся державний візит президента Росії В. Путіна в Узбекистан. В результаті переговорів було підписано 20 двосторонніх документів міждержавного рівня та 785 двосторонніх угод між регіонами РФ та Узбекистану на загальну суму 27,1 млрд. дол. Передбачається будівництво з допомогою Росії першої в Узбекистані атомної електростанції. Під час візиту були укладені також угоди щодо відкриття в Узбекистані філіалів низки російських вищих учбових закладів (в додаток до вже існуючих в країні філіалів російських вузів) [16]. Накопичені російські інвестиції в країнах Центральної Азії дорівнюють 50 млрд. дол., зокрема в економіку Узбекистану – 10 млрд. дол [17]. Поряд з іншими вакцинами проти коронавірусу, Узбекистан широко використовує російську вакцину «Спутник-V».

Росія висловила готовність взяти участь в реалізації проекту будівництва залізної дороги «Термез-Мазарі-Шаріф-Кабул-Пешавар», яка буде проходити, зокрема, через Афганістан. В жовтні 2021 р. «Узбецькі залізні дороги» і «Російські залізні дороги» домовились розпочати підготовчі роботи з будівництва цієї залізної дороги, зокрема, була досягнута домовленість про співробітництво між проектними інститутами обох країн. Заплановані також переговори за участю керівників залізних доріг Узбекистану, Росії і Афганістану. Домовленість про будівництво такої залізниці була досягнута ще при попередньому уряді Афганістану, але й уряд талібів також зацікавлений в такому будівництві. Попередня вартість проекту оцінюється в 5 млрд. дол., а транзитний потенціал – в 20 млн. тон вантажів. Ця залізна дорога зв'яже країни Євросоюзу, Росію, Узбекистан, Афганістан, Пакистан, Індію і країни Південно-Східної Азії. В разі реалізації цього проекту нову залізницю можна з'єднати з

інфраструктурою, яка вже побудована в рамках китайського проекту «Один пояс – один шлях», і таким чином, з'явиться вихід до Індійського океану і китайського ринку. Нова залізниця набагато скоротить час і вартість перевезення вантажів між Європою і Азією [18]. Водночас, цілком зрозуміло, що інвестування в будівництво цієї залізниці та початок робіт з реалізації проекту залежать від того, як будуть розвиватися події в Афганістані, чи буде там стабільне політичне становище.

В 2018 р. між Узбекистаном і Росією був підписаний Договір про військово-технічне співробітництво, завдяки якому Узбекистан може купувати зброю в Росії за пільговими цінами, які Росія надає державам-членам ОДКБ. У вузах міністерства оборони Росії проходять навчання узбецькі військовослужбовці. В жовтні 2018 р. міністри оборони Узбекистану і Росії підписали угоду про взаємне використання повітряного простору військовими літаками, яке надає право військово-транспортним літакам обох держав здійснювати безпосадовні польоти над територіями Росії і Узбекистану [19].

В зв'язку з подіями в Афганістані з 30 липня по 10 серпня 2021 р. в Сурхандар'їнській області Узбекистану пройшли спільні узбецько-російські військові навчання. Одночасно, з 5 по 10 серпня 2021 р., пройшли спільні військові навчання Узбекистану, Росії і Таджикистану. Узбекистан зміцнює свої кордони, зокрема, заклав кордон з Афганістаном, оскільки не бажає приймати біженців з цієї країни, по-перше, тому, що не має достатньо матеріальних ресурсів для розміщення та утримування цих біженців на узбецькій території, а, по-друге, побоюється, що серед афганських біженців можуть бути ісламські екстремісти і терористи. Водночас уряд талібів запевняє, що Афганістан готовий розвивати добрі відносини з усіма країнами, включаючи Узбекистан.

Узбекистан розвиває активні економічні відносини з Китаєм, з яким у нього найбільш великий товарооборот. В травні 2018 р. президент Узбекистану Ш. Мірзієєв відвідав Китай, за підсумками якого було підписано більше ніж 100 угод на загальну суму 20 млрд. дол. На початку 2020 р. в Узбекистані працювали 1652 підприємства (16% від загальної кількості) з китайськими інвестиціями, з них 120 підприємств – з 100% китайським капіталом. Зараз Узбекистан разом з Китаєм реалізує 284 довгострокових інвестиційних проектів на загальну суму 30,4 млрд. дол., з яких 17,1 млрд. дол. – це кредити міжнародних фінансових організацій та іноземних банків, а решта прями китайські інвестиції. Китайські інвестиції переважно йдуть в інформаційно-комунікаційну сферу, нафтогазову і хімічну промисловість, в розвиток транспортної інфраструктури, створення транспортних коридорів для транзиту китайських вантажів в країни Європи і зони Перської затоки, а також в гідроенергетику, сільське господарство, легку промисловість, фармацевтику, виробництво будівельних матеріалів. Узбекистан здійснює співробітництво з Китаєм в рамках китайської стратегії «Один пояс – один шлях» [20].

Узбекистан є членом Шанхайської організації співробітництва (ШОС), а також Організації ісламського співробітництва. У вересні 2019 р. Узбекистан вступив в Тюркську раду (Раду співробітництва тюркомовних країн). Відносини з Туреччиною вийшли на стратегічний рівень. В квітні 2018 р. була створена узбецько-турецька рада стратегічного співробітництва вищого рівня. У лютому 2020 р. президент Н. Мірзіїєв відвідав Туреччину з офіційним візитом. Таким чином, за останній час політичні, економічні, військові і гуманітарні зв'язки між Узбекистаном і Туреччиною набирають силу, зокрема, враховуючи приналежність обох країн до країн тюркомовної групи.

Узбекистан розвиває співробітництво з США. В травні 2018 р. відбувся державний візит президента Ш. Мірзіїєва в США, під час якого президенти обох країн зробили спільну заяву, в якій оголосили про початок «нової ери стратегічного партнерства». Вони також домовились реалізовувати двосторонній план військового співробітництва, розрахований на 5 років. Узбекистан закупляє деякі види американської зброї, в американських військових закладах проходять навчання групи узбецьких військовослужбовців, проводяться спільні з американцями військові навчання. Водночас обсяги товарообігу Узбекистану з США і рівень американських інвестицій в узбецьку економіку, у порівнянні з Китаєм і Росією, залишаються незначними. США просуває власний механізм регіональної інтеграції – об'єднання США і п'яти країн Центральної Азії, так званий альянс C5+1. Як зазначає узбецький політолог Н. Імамова: «Вашингтон намагається не допустити входження Узбекистану в ЄАЕС, підтримуючи заходи по боротьбі з тероризмом і економічне співробітництво, а також просуваючи західні цінності». США можуть заблокувати вступ Узбекистану до СОТ в разі його входження в ЄАЕС [21].

В лютому 2019 р. між Євросоюзом і Узбекистаном розпочалися і продовжуються переговори про укладання Угоди про розширене партнерство і співробітництво, яка повинна замінити сучасну Угоду про партнерство і співробітництво між Узбекистаном і ЄС, яка була підписана 1 червня 1996 р. і набула чинності 1 липня 1999 р. Як заявив спецпредставник Євросоюзу з Центральної Азії Пітер Буріан, практично по всіх розділах нової угоди робота завершена. Очікується, що підписання угоди відбудеться наприкінці 2021 р. під час візиту президента Ш. Мірзіїєва в Брюссель [22].

В грудні 2020 р. Єврокомісія достроково прийняла рішення надати Узбекистану статус бенефіціара Загальної системи преференцій GSP+, що створить можливість більш легкого доступу узбецьких товарів на європейські ринки, ніж це передбачає просто GSP. Країни, яких входять до бенефіціарів GSP+, зобов'язані виконувати 27 основних міжнародних конвенцій, зокрема, про права людини, права робітників, захисту навколишнього середовища і клімату. GSP+ передбачає постійний моніторинг того, як країни, які стали бенефіціарами цієї системи, виконують свої зобов'язання. Надання Узбекистану

цього статусу свідчить про те, що Євросоюз позитивно оцінює ті соціально-економічні реформи, які реалізує уряд Узбекистану [23].

Нова угода про розширене партнерство і співробітництво між ЄС і Узбекистаном створить більш сприятливі умови для економічного співробітництва і торгівлі між ними. Водночас, знижуючи деякі бар'єри на шляху доступу узбецьких промислових товарів на ринок ЄС, вона не гарантує збут цих товарів, які мають там конкурувати, по-перше, з місцевими товарами, а, по-друге, з товарами країн, які мають угоди про асоціацію і вільну торгівлю з ЄС. Слід враховувати також фактор географічної віддаленості Узбекистану від європейського ринку, що призводить до більш високих транспортних витрат, що, в свою чергу, збільшує ціни на узбецькі товари. Крім того, ЄС здійснює протекціоністську політику, зокрема субсидуючи своїх сільськогосподарських товаровиробників і практикуючи систему безмитних квот для імпорتنних продовольчих і сільськогосподарських товарів, зокрема для країн, які мають угоди з ЄС про асоціацію або розширене партнерство і співробітництво.

В цьому зв'язку можна зробити висновок, що основними ринками для узбецьких товарів залишатимуться ринки пострадянських країн і Китаю. У порівнянні з політикою І. Карімова, позиція Узбекистану щодо євразійської інтеграції значно змінилася. Узбекистан підняв рівень свого національного координатора в СНД з заступника міністра закордонних справ до заступника прем'єр-міністра та відновив свою участь в Економічній раді СНД. Нині питання участі Узбекистану в процесах євразійської інтеграції ретельно вивчається. Окрім участі в зоні вільної торгівлі СНД, угода про створення якої була підписана в 2011 р. в Санкт-Петербурзі і до якої Узбекистан приєднався в 2014 р., узбецьке керівництво планує створити ЗВТ з ЄАЕС. 7 жовтня 2019 р. Міністерство економіки і промисловості Узбекистану опублікувало проект Концепції комплексного соціально-економічного розвитку республіки до 2030 р. У відповідності до документу, на першому етапі розвитку (2019-2021 рр.) повинна відбутися адаптація узбецької економіки до нових умов розвитку і ринкових механізмів. В цей час Узбекистан планує підписати угоду з ЄАЕС про вільну торгівлю. На другому етапі (2022-2025 рр.), після структурних змін в економіці, буде необхідно послідовно вивчити наслідки входження Узбекистану в ЄАЕС і СОТ, провести лібералізацію торгової політики і приведення її у відповідність до норм СОТ. Проект Концепції викликав неоднозначну реакцію в Узбекистані. Узбецький економіст Ю. Юсупов, директор Центру сприяння економічному розвитку Узбекистану, підкреслив, що поруч з деякими плюсами (скорочення бар'єрів на шляху торгівлі з країнами ЄАЕС, покращення умов перебування для узбецьких трудових мігрантів в Росії та в інших країнах ЄАЕС), можливий вступ Узбекистану до ЄАЕС закриває для Узбекистану шлях до Світової організації торгівлі (СОТ), і змусить Узбекистан увійти не тільки в економічний, але й де-

факто в політичний союз з Росією і таким чином стати заручником її непередбаченої зовнішньої політики [24].

9 січня 2020 р., після ретельного вивчення проблеми вступу чи не вступу Узбекистану в ЄАЕС, експерти Центру економічних досліджень при адміністрації президента Узбекистану підготували і подали узбецькому керівництву доповідь, яка стверджує, що членство Узбекистану в ЄАЕС вигідно для узбецької економіки. Серед переваг такого членства: покращення умов праці і правового статусу узбецьких трудових мігрантів в Росії та в інших країнах ЄАЕС, збільшення обсягів узбецького експорту в країни ЄАЕС, спрощення умов транзиту узбецьких товарів територією Казахстану і Росії [25].

Водночас значна частина узбецького політикуму не бажає зближення, і, тим більше, – членства в ЄАЕС. Противники членства Узбекистану в ЄАЕС вказують, що це значно уповільнить процес набуття країною членства в СОТ, призведе до негативного впливу на розвиток деяких галузей економіки, оскільки Узбекистан, як член ЄАЕС, буде вимушений відкрити свій внутрішній ринок для країн-членів ЄАЕС і відмінити ті протекціоністські заходи, за допомогою яких він розвиває власне виробництво. Крім того, на їх думку, ЄАЕС знаходиться під контролем Росії і вступ Узбекистану до ЄАЕС змусить країну увійти не тільки в економічний, але й де-факто в політичний союз з Росією, що призведе до погіршення стосунків із Заходом, зашкодить збалансованій багатовекторній зовнішній політиці Узбекистану. Радник президента Узбекистану з питань зовнішньої політики Содик Сафаєв в цьому зв'язку зазначає: «Ми не передбачаємо конфлікту чи зіткнення з США чи з ЄС, якщо ми вступимо в ЄАЕС. Кінець кінцем, сучасні члени цього блоку підтримують економічні відносини і здійснюють ділове співробітництво із Заходом» [21].

Дійсно, як свідчать факти, економічна інтеграція в межах ЄАЕС не перешкоджає урядам країн-членів ЄАЕС розвивати інтенсивні політичні і економічні відносини з різними країнами. В цьому зв'язку показовою є позиція Казахстану щодо євразійської інтеграції, викладена в заяві МЗС Казахстану у відповідь на заяву заступника міністра іноземних справ Росії А. Панкіна, що ЄАЕС виробляє заходи у відповідь на економічні санкції Заходу проти Росії і Білорусі. В заяві МЗС Казахстану сказано, що західні санкції мають політичний характер, вони спрямовані проти двох країн-членів ЄАЕС, а не проти всього ЄАЕС, що ЄАЕС – це не політична, а економічна організація, що інтеграційні процеси в рамках ЄАЕС мають суто економічний характер. Тому Казахстан не бере участі в ніяких переговорах з питання консолідованої відповіді ЄАЕС на західні санкції і мова може йти тільки о спільних діях членів ЄАЕС з метою запобігти негативного впливу цих санкцій на соціально-економічний розвиток країн-членів ЄАЕС [26].

Розбіжність поглядів узбецьких політиків щодо ЄАЕС проявила себе в голосуванні в парламенті з питання отримання Узбекистаном статусу

спостерігача в ЄАЕС. 28 квітня 2020 р. законодавча палата Олій Манжалісу (парламенту) Узбекистану розглянула питання щодо необхідності отримання Узбекистаном статусу спостерігача в ЄАЕС, при цьому 86 депутатів проголосували за цей статус, проти – 32, утримались 14 депутатів (в голосуванні взяли участь 132 депутата із 150) [27]. 11 травня 2020 р. це рішення схвалив узбецький сенат. На засіданні Вищої євразійської економічної ради ЄАЕС, яке відбулося 11 грудня 2020 р. в онлайн-режимі, було прийнято рішення надати Узбекистану і Кубі статус спостерігача при ЄАЕС. Такий статус вже має Молдова. Президент Узбекистану Ш. Мірзіїєв прийняв участь в цьому онлайн-засіданні. В своєму виступі він висловив надію, що співробітництво Узбекистану з ЄАЕС в новій якості спостерігача дозволить Узбекистану створити нові ринки збуту для своєї продукції та усунути перешкоди на шляху торгівлі з країнами-членами ЄАЕС.

Висновки

Соціально-економічні проблеми Узбекистану, серед яких слід назвати проблему бідності, масового безробіття, серйозні проблеми в галузі водопостачання, екологічні проблеми, значною мірою обумовлені швидким зростанням населення, яке відбувається в умовах нестачі сільськогосподарської землі і водних ресурсів. Уряд Узбекистану намагається вирішувати соціально-економічні, екологічні і демографічні проблеми країни, по-перше, проводячи політику економічних реформ ліберального характеру, а, по-друге, здійснюючи багатовекторну зовнішню політику, яку, поруч з ринковими реформами, розглядає як можливість вирішення цих проблем.

Розглядаючи економічні відносини Узбекистану з США, слід вказати, що обсяги торгівлі Узбекистану з ними, а також обсяги американських інвестицій в економіку Узбекистану залишаються, принаймні зараз, невисокими. Думається, що для США Узбекистан є цікавим головним чином в геополітичному і військово-стратегічному аспектах, особливо зараз, після виводу американських військ із Афганістану. Можна припустити, що між Узбекистаном і США буде розвиватися, перш за все, політичне і військово-технічне співробітництво.

Країни ЄС, значно більше, ніж США, зацікавлені в розвитку торгово-економічних відносин з Узбекистаном. Нова угода про розширене партнерство і співробітництво створить більш сприятливі умови для економічного співробітництва і торгівлі, зростання європейських інвестицій в економіку Узбекистану. Але, думається, що фактор географічної віддаленості Узбекистану від Європи не дасть можливості країнам Євросоюзу займати таке ж провідне місце в зовнішньоекономічних відносинах Узбекистану, яке зараз займають сусідні Китай, Росія та інші країни-члени ЄАЕС.

Китай є найважливішим торгово-економічним партнером Узбекистану. Китайські інвестиції в узбецьку економіку зростають. Китай розглядає Узбекистан як важливу транзитну країну, через територію якого проходять транспортні коридори для транспортування, перш за все, китайських товарів в

країни Європи та інші регіони світу. Тому Китай робить інвестиції в розвиток транспортної інфраструктури країни. Узбекистан бере участь в реалізації китайського проекту «Один пояс – один шлях». В майбутньому, думається, роль Китаю в економіці Узбекистану буде тільки зростати.

Пострадянські країни, значною мірою залежать від імпорту технологій з більш розвинених країн. Внаслідок цього, країни-члени ЄАЕС проводять багатовекторну зовнішньоекономічну політику. Таким чином, на практиці, членство в ЄАЕС не є перешкодою для проведення багатовекторної політики, якої дотримується Узбекистан, і це може бути фактором, який вплине на його рішення: або вступати до ЄАЕС, або обмежитися статусом спостерігача в цій організації. Враховуючи всю низку гострих соціально-економічних, екологічних і демографічних проблем, які стоять перед Узбекистаном, думається, що в майбутньому неможливо повністю виключати членство Узбекистану в ЄАЕС, особливо, якщо таке членство не завадить узбецькому керівництву й надалі проводити багатовекторну зовнішньополітичну і зовнішньоекономічну політику. Крім того, ЄАЕС (зокрема, такі його члени як Росія і Казахстан) залишається для Узбекистану найважливішим торгово-економічним партнером і головним ринком праці для мільйонів узбецьких трудових мігрантів. В межах ЄАЕС був створений єдиний ринок праці, трудові мігранти-громадяни країн-членів ЄАЕС користуються соціальними правами країни перебування та можуть вільно пересуватися по території країн-членів ЄАЕС. Ця обставина особливо важлива для Узбекистану, який зацікавлений в покращенні умов перебування своїх трудових мігрантів. Перший крок в напрямку зближення з ЄАЕС Узбекистан вже зробив, отримавши статус спостерігача.

Хоча, відповідно до Угоди про ЗВТ в рамках СНД від 2011 р., між Україною і Узбекистаном існує режим вільної торгівлі, українсько-узбецькі торгово-економічні відносини не можна назвати задовільними. Зовнішньоторговий оборот Узбекистану з Україною в 2020 р. дорівнював лише 437,9 млн дол., водночас Україна експортувала до Узбекистану товарів на суму 315,2 млн. дол., а імпортувала з Узбекистану – на суму 122,8 млн. дол. [15]. Такий низький рівень торгово-економічних відносин між Україною і Узбекистаном потребує нових стимулів розвитку. Перспективним напрямом могло б бути взаємне інвестування. Так, в Узбекистані планується приватизація десятків крупних підприємств і українські фінансово-промислові групи могли б долучитися до цього процесу. У свою чергу, узбецькі бізнесмени могли б знайти привабливі для себе об'єкти інвестування в Україні. Наша країна може постачати до Узбекистану сучасне обладнання й технології з перероблення сільгосппродукції, сировинних матеріалів, трубної та іншої продукції для потреб підприємств добувної та переробної галузей Узбекистану. Таким чином, можна сказати, що українсько-узбецькі відносини мають ще не використаний потенціал подальшого розвитку.

Список використаних джерел та літератури

1. Юсупов Ю. Экономические реформы в Узбекистане: достижения, проблемы, перспективы. URL: <https://fpc.org.uk/экономические-реформы-в-узбекистане/>
2. Цифра: ВВП Узбекистана в 2020 году. URL: <https://www.spot.uz/ru/2021/01/26/gdp>
3. На треть сократились прямые иностранные инвестиции в экономику Узбекистана. URL: <https://eadaaily.com/ru/news/2021/03/01/na-tret-sokratilis-priyamye-inostrannye-investicii-v-ekonomiku-uzbekistana>
4. Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. Демографическая ситуация в Республике Узбекистан на 1 июля 2021 г. URL: <https://stat.uz/images/uploads/reliz2021/demografiyauzb0721ru.pdf>
5. Шерзод Шерматов – о переполненных классах и грядущих проблемах из-за нехватки мест в школах. URL: <https://www.gazeta.uz/ru/2021/05/04/schools/>
6. Алимджанов Б. Водные проблемы Узбекистана: вопросы экологии и менеджмента. URL: <https://cabar.asia/ru/vodnye-problemy-uzbekistana-voprosy-ekologii-i-menedzhmenta.uz/ru/>
7. «Узбекистан в корне изменил идеологию решения Аральской катастрофы» – Элдор Арипов. URL: <https://www.gazeta.uz/ru/2021/05/22/arak/>
8. Aripov E. Uzbekistans neue Rolle in Zentralasien. *Welt Trends. Das aussenpolitische Journal*. 2018. №136. S. 16-17.
9. Узбекистан и Таджикистан построят две ГЭС на реке Зарафшан. URL: <https://www.eadaaily.com/ru/news/2020/03/13/uzbekistan-i-tadzhikistan-postroyat-dve-ges-na-reke-zarafshan>
10. Ташкент и Ашхабад подписали соглашения о трансграничных реках. URL: <https://www.eadaaily.com/ru/news/2021/05/27/tashkent-i-ashhabad-podpisali-soglasheniya-o-transgranichnyh-rekah>
11. Поток гастарбайтеров из Таджикистана сократился за пять лет на 40%. URL: <https://www.eadaaily.com/ru/news/2019/02/08/potok-gastarbajterov-iz-tadzhikistana-sokratilsya-za-ryat-let-na-40>
12. В Минэкономразвития озвучили количество мигрантов из Узбекистана. URL: <https://uz.sputniknews.ru/20210130/v-Minekonomrazvitiya-ozvuchilo-kolichestvo-migrantov-iz-Uzbekistana-15901366.html>
13. Денежные переводы в Узбекистан из России достигли пика за 5 лет. URL: <https://www.spot.uz/ru/2020/03/17/russia/>
14. На сколько увеличились денежные переводы трудовых мигрантов из РФ. URL: <https://uz.sputniknews.ru/20210201/na-skolko-velichilis-denezhnye-perevody-trudovych-migrantov-iz-RF-15908045.html>
15. Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. Внешнеторговый оборот Республики Узбекистан (предварительные данные за январь-декабрь 2020 г.). URL: https://stat.uz./images/uploads/docs/tashqi_savdo_dec_2020_ru.pdf
16. Итоги визита Владимира Путина в Узбекистан. URL: www.sib-science.info/ru/ras/k-itogam-22102018
17. Россия инвестировала в Центральную Азию 50 млрд дол. МИД. URL: <https://www.eadaaily.com/ru/news/2021/05/20/rossiya-investirovala-v-centralnuyu-aziyu-50-mlrd-mid>
18. Россию завлекают в выгодный проект в Афганистане. URL: <https://vz.ru/economy/2021/10/30/952311.html>
19. Алексеева Н. «Гарантии безопасности»: как развивается военно-техническое сотрудничество России и Узбекистана. URL: <https://russian.rt.com/ussr/article/563545-uzbekistan-odkb-voennoe-sotrudnichestvo>

20. Кутбитдинов Ю. Китайский вектор узбекской экономики. URL: <https://review.uz/post/kitayskiy-vektor-uzbekskoy-ekonomiki>
21. Имамова Н. Узбекистан перед выбором: США или Россия. URL: <https://www.golos-ameriki.ru/a/uzbekistan-faces-choice-between-closer-ties-to-us-russia/5189180.html>
22. Президент Узбекистана собирается посетить Брюссель. URL: <https://eadaaily.com/ru/news/2021/05/25/prezident-uzbekistana-sobiraetsya-posetit-bryussel>
23. Узбекистан присоединился к соглашению Европейского союза GSP+. URL: <https://review.uz/post/uzbekistan-prisoedinilsya-k-soglasheniyu-evropeyskogo-soyuza-gsp+>
24. Клуб заложников российской политики. Экономист Юлий Юсупов – о вступлении Узбекистана в ЕАЭС. URL: <https://fergana.agency/articles/111489/>
25. Обещают сплошные плюсы. URL: <https://fergana.agency/photos/114048/?country=uz>
26. МИД Казахстана выступил против политизации ЕАЭС. URL: <https://www.eadaaily.com/ru/news/2021/06/05/mid-kazahstana-vystupil-protiv-politizacii-eaes>
27. Депутаты одобрили участие Узбекистана в ЕАЭС в качестве наблюдателя. URL: <https://www.gazeta.uz/ru/2020/04/28/integration-eeu>

References

1. Yusupov, Yu. *Ekonomicheskiye reformy v Uzbekistanye: dostizheniya, problemy, perspektivy* [Economic reforms in Uzbekistan: achievements, problems, prospects]. [Online]. Available from: <https://fpc.org.uk/экономические-реформы-в-узбекистане/> [In Russian].
2. *Tsifra: VVP Uzbekistana v 2020 godu* [Figures: GDP of Uzbekistan in 2020]. [Online]. Available from: <https://www.spot.uz/ru/2021/01/26/gdp> [In Russian].
3. Na tret sokratilis pryamyne inostrannye investitsii v ekonomiku Uzbekistana [The direct foreign investments into economy of Uzbekistan decreased by one third]. [Online]. Available from: <https://eadaaily.com/ru/news/2021/03/01/na-tret-sokratilis-pryamyne-inostrannye-investitsii-v-ekonomiku-uzbekistana> [In Russian].
4. *Gosudarstvennyi komitet Respubliki Uzbekistan po statistike. Demograficheskaya situatsiya v Respublike Uzbekistan na 1 iyulya 2021 g.* [The State Committee of the Republic of Uzbekistan on Statistics. Demographic situation in the Republic of Uzbekistan on July 1, 2021]. [Online]. Available from: <https://stat.uz/images/uploads/relez2021/demografiyauzb0721ru.pdf> [In Russian].
5. *Sherzod Shermatov – o perepolnennyh klassah i gryadushchih problemah iz-za nehvatki mest v shkolah* [Sherzod Shermatov about overcrowded class-rooms and future problems due to the shortage of seats in schools]. [Online]. Available from: <https://www.gazeta.uz/ru/2021/05/04/schools/> [In Russian].
6. Alimdzhanov, B. *Vodnyye problemy Uzbekistana: voprosy ekologii i menedzhmenta* [Water problems of Uzbekistan: ecology and management issues]. [Online]. Available from: <https://cabar.asia/ru/vodnye-problemy-uzbekistana-voprosy-ekologii-i-menedzhmenta.uz/ru/> [In Russian].
7. “*Uzbekistan v korne izmenil ideologiyu resheniya Aralskoy katastrofy*” – Eldor Aripov. [“Uzbekistan radically changed the ideology of solving the Aral catastrophe” – Eldor Aripov]. [Online]. Available from: <https://www.gazeta.uz/ru/2021/05/22/aryl/> [In Russian].
8. Aripov, E. (2018). Uzbekistans neue Rolle in Zentralasien. *Welt Trends. Das ausserpolitische Journal*, 136, ss. 16-17. [In German].
9. *Uzbekistan i Tadzhiqistan postroyat dve GES na reke Zarafshan* [Uzbekistan i Tadzhiqistan will build two hydroelectric power stations on the river of Zarafshan]. [Online]. Available from: <https://www.eadaaily.com/ru/news/2020/03/13/uzbekistan-i-tadzhiqistan-postroyat-dve-ges-na-reke-zarafshan> [In Russian].
10. *Tashkent i Ashhabad podpisali soglasheniya o transgranichnyh rekah* [Tashkent and Ashhabad signed agreements on frontier rivers]. [Online]. Available from: <https://www.eadaaily.com/ru/news/2021/05/27/tashkent-i-ashhabad-podpisali-soglasheniya-o-transgranichnyh-rekah> [In Russian].

11. *Potok gastarbayerov iz tadzhikistana sokratilsya za pyat let na 40%* [The stream of migrant workers decreased by 40% during five years]. [Online]. Available from: <https://www.eadaily.com/ru/news/2019/02/08/potok-gastarbayerov-iz-tadzhikistana-sokratilsya-za-pyat-let-na-40> [In Russian].
12. *V Minekonomrazvitiya ozvuchili kolichestvo migrantov iz Uzbekistana* [The Ministry of Economic Development published the number of migrants from Uzbekistan]. [Online]. Available from: <https://uz.sputniknews.ru/20210130/v-Minekonomrazvitiya-ozvuchilo-kolichestvo-migrantov-iz-Uzbekistana-15901366.html> [In Russian].
13. *Dnezhnye perevody v Uzbekistan iz Rossiya dostigli pika za 5 let* [Money remittances from Russia to Uzbekistan reached the maximum during 5 years]. [Online]. Available from: <https://www.spot.uz/ru/2020/03/17/russia/> [In Russian].
14. *Na skolko uvelichilis denezhnye perevody trudovykh migrantov iz RF* [By what amount money remittances from Russia made by migrant workers increased]. [Online]. Available from: <https://uz.sputniknews.ru/20210201/na-skolko-uvelichilis-denezhnye-perevody-trudovykh-migrantov-iz-RF-15908045.html> [In Russian].
15. *Gosudarstvennyi komitet Respubliki Uzbekistan po statistike. Vneshnetorgovyyi oborot Respubliki Uzbekistan (predvaritelnye dannye za yanvar-dekabr 2020 g.)* [The State Committee of the Republic of Uzbekistan on Statistics. Foreign trade turnover of the Republic of Uzbekistan (preliminary figures for January-December 2020)]. [Online]. Available from: https://stat.uz./images/uploads/docs/tashqi_savdo_dec_2020_ru.pdf [In Russian].
16. *Itogi vizita Vladimira Putina v Uzbekistan* [The results of Vladimir Putin's visit to Uzbekistan]. URL: www.sib-science.info/ru/ras/k-itogam-22102018 [In Russian].
17. *Rossiya investirovala v Centralnuyu Aziyu 50 mlrd dol. MID* [Russia invested 50 mlrd \$ into Central Asia. Ministry of Foreign Affairs]. [Online]. Available from: <https://eadaily.com/ru/news/2021/05/20/rossiya-investirovala-v-centralnuyu-aziyu-50-mlrd-mid> [In Russian].
18. *Rossiyu zavlekayut v vygodnyi projekt v Afganistane* [Russia is enticed into the profitable project in Afghanistan]. [Online]. Available from: <https://vz.ru/economy/2021/10/30/952311.html> [In Russian].
19. Alekseeva, N. *“Garantii bezopasnosti”*: kak razvivaetsya voenno-tehnicheskoe sotrudnichestvo Rossii i Uzbekistana [“Security safeguards”: how the military technical cooperation between Russia and Uzbekistan is developing]. [Online]. Available from: <https://russian.rt.com/ussr/article/563545-uzbekistan-odkb-voennoe-sotrudnichestvo> [In Russian].
20. Kutbitdinov, Yu. *Kitayskiy vector uzbekskoy ekonomiki* [The Chinese vector of the Uzbek economy]. [Online]. Available from: <https://review.uz/post/kitayskiy-vektor-uzbekskoy-ekonomiki> [In Russian].
21. Imamova, N. *Uzbekistan pered vyborom: SSHA ili Rossiya* [Uzbekistan facing the choice: USA or Russia]. [Online]. Available from: <https://www.golos-ameriki.ru/a/uzbekistan-faces-choice-between-closer-ties-to-us-russia/5189180.html> [In Russian].
22. *Prezident Uzbekistana sobiraetsya posetit Bryussel* [The Prezident of Uzbekistan is going to visit Brussels]. [Online]. Available from: <https://eadaily.com/ru/news/2021/05/25/prezident-uzbekistana-sobiraetsya-posetit-bryussel> [In Russian].
23. *Uzbekistan prisoedinilsya k soglasheniyu Evropeyskogo soyuza GSP+* [Uzbekistan joined the EU agreement G+]. [Online]. Available from: <https://review.uz/post/uzbekistan-prisoedinilsya-k-soglasheniyu-evropeyskogo-soyuza-gsp+> [In Russian].
24. *Klub zalozhnikov rossiyskoy politiki. Ekonomist Yuliy Yusupov – o vstuplenii Uzbekistana v EAES* [The club of hostages of Russian policy. Economist Yuliy Yusupov – about the entry of Uzbekistan into Eurasian Economic Union]. [Online]. Available from: <https://fergana.agency/articles/111489/> [In Russian].

25. *Obeshchayut sploshnye plyusy* [They promise sheer advantages]. [Online]. Available from: <https://fergana.agency/photos/114048/?country=uz> [In Russian].
26. *MID Kazahstana vystupil protiv politizacii EAES* [Ministry of Foreign Affairs of Kazakhstan came out against politization of the EAEU]. [Online]. Available from: <https://www.eadaily.com/ru/news/2021/06/05/mid-kazahstana-vystupil-protiv-politizacii-eaes> [In Russian]
27. *Deputy odobrili uchastie Uzbekistana v EAES v kachestve nablyudatelya* [The Deputies approved the participation of Uzbekistan in the EAEU as an observer]. [Online]. Available from: <https://www.gazeta.uz/ru/2020/04/28/integration-eeu> [In Russian].

Фомин С.С. Многовекторная внешняя политика Узбекистана как важное средство решения социально-экономических проблем страны.

В статье очерчены внутренние проблемы Узбекистана, среди которых следует назвать проблему бедности, массовой безработицы, нехватки сельскохозяйственной земли и водных ресурсов, серьезные экологические проблемы. В значительной мере эти проблемы обусловлены быстрым ростом населения. Узбекистан пытается решить эти проблемы путем либеральных рыночных реформ и многовекторной внешней политики, развивая одновременно политические и торгово-экономические отношения с разными странами, в частности, с Китаем, США, Евросоюзом, Турцией, Южной Кореей, Россией и другими странами-членами Евразийского экономического союза (ЕАЭС). В статье показано, что объемы торговли Узбекистана с западными странами, а также объемы западных инвестиций остаются, по крайней мере сейчас, невысокими. Делается вывод, что для США Узбекистан интересен главным образом в геополитическом и военно-стратегическом аспектах, особенно сейчас, после вывода американских войск из Афганистана. ЕС значительно больше, чем США, заинтересован в развитии торгово-экономических отношений с Узбекистаном. Новое соглашение между Узбекистаном и ЕС о расширенном партнерстве и сотрудничестве создаст более благоприятные условия для экономического сотрудничества и торговли, роста европейских инвестиций в экономику Узбекистана. Тем не менее, думается, что фактор географической удаленности Узбекистана от Европы не даст возможности странам ЕС занимать такое же ведущее место во внешнеэкономических связях Узбекистана, какое сейчас занимают соседние Китай, Россия и другие страны-члены ЕАЭС. Показано, что важнейшим торгово-экономическим партнером Узбекистана является Китай, который рассматривает Узбекистан как важную транзитную страну, через территорию которой проходят транспортные коридоры для транспортировки, прежде всего, китайских товаров в страны Европы и другие регионы мира. Китайские инвестиции в экономику Узбекистана непрерывно увеличиваются. Евразийский экономический союз (ЕАЭС), в частности, такие его члены как Россия и Казахстан, также является для Узбекистана важнейшим торгово-экономическим партнером. Кроме того, Россия является главным рынком труда для миллионов узбекских трудовых мигрантов. В рамках ЕАЭС создан единый рынок труда, трудовые мигранты-граждане стран-членов ЕАЭС пользуются социальными правами стран пребывания и могут свободно передвигаться по территории стран-членов ЕАЭС. Это обстоятельство особенно важно для Узбекистана, который заинтересован в улучшении условий пребывания своих трудовых мигрантов. Кроме того, как свидетельствуют факты, экономическая интеграция в рамках ЕАЭС не мешает правительствам стран-членов ЕАЭС развивать интенсивные политические и экономические отношения с различными странами. Учитывая весь комплекс острых социально-экономических, экологических и демографических проблем, стоящих перед Узбекистаном, думается, что в будущем нельзя полностью исключать возможность членства Узбекистана в ЕАЭС, особенно, если такое членство не помешает узбекскому руководству и в дальнейшем проводить многовекторную внешнюю политику. Парламент Узбекистана одобрил решение участвовать в работе ЕАЭС в качестве наблюдателя. В декабре 2020 г. ЕАЭС предоставил Узбекистану такой статус.

Ключевые слова: демографическая проблема, безработица, трудовая миграция, экологическая проблема, многовекторная внешняя политика, евразийская экономическая интеграция, зона свободной торговли, экономический союз, протекционизм.

Fomin S. Multi-vector Foreign Policy of Uzbekistan as an Important Means of Solving the Socio-economic Problems of the Country.

The article elucidates the internal problems of Uzbekistan among which one should mention the problem of poverty, mass unemployment, shortage of arable land and water resources, serious ecological problems. To a high degree these problems have been caused by a rapid growth of population. Uzbekistan tries to solve these problems by means of liberal market reforms and the multi-vector foreign policy developing political, economic and trade relations at the same time with different countries, in particular with China, the USA, the EU, Turkey, South Korea, Russia and other countries-members of the Eurasian Economic Union (EAEU). It was shown that volumes of trade of Uzbekistan with the Western countries as well as the level of Western investments remain at least now not high. The conclusion is drawn that for the USA Uzbekistan presents the interest mainly in geopolitical, military and strategic aspects, especially now after the US troops left Afghanistan. The EU is more than the USA interested in developing the trade and economic relations with Uzbekistan. The new agreement between Uzbekistan and the EU on enlarged partnership and cooperation will create more favorable conditions for economic cooperation and trade, growth of European investments into economy of Uzbekistan. Nevertheless it seems that the factor of geographic remoteness of Uzbekistan from Europe will not make it possible for the EU countries to occupy the same place in external economic links of Uzbekistan as the countries-neighbours such as China, Russia and other countries-members of the EAEU. It is shown that China is the most important trade and economic partner of Uzbekistan. China considers Uzbekistan as the important transit country with transport corridors indispensable for transportation first of all of Chinese goods to the countries of Europe and other regions of the world. The Chinese investments into economy of Uzbekistan are constantly growing. The Eurasian Economic Union (EAEU), in particular Russia and Kazakhstan, is also the most important trade and economic partner of Uzbekistan. Besides, Russia is the biggest labour market for millions of Uzbek migrant workers. Within the EAEU the common labour market was created, migrant workers who are citizens of the countries-members of the EAEU enjoy the social rights of the country of stay and may freely move over territories of the countries-members of the EAEU. This fact is especially important for Uzbekistan which is interested in improving living conditions of its migrant workers. Besides, as the facts show, the economic integration within the EAEU does not prevent the governments of the countries-members of the EAEU from developing intensive political and economic relations with different countries. Taking into account the complex of acute socio-economic, ecological and demographic problems facing Uzbekistan it seems that in the future one cannot completely exclude the possibility of membership of Uzbekistan in the EAEU especially if such a membership does not prevent the Uzbek government from pursuing the multi-vector foreign policy. The parliament of Uzbekistan approved the decision to obtain the status of observer at the EAEU. The EAEU granted this status to Uzbekistan in December 2020.

Keywords: demographic problem, unemployment, labour migration, ecological problem, multi-vector foreign policy, Eurasian economic integration, free trade area, economic union, protectionism.

УДК 94:323.2+330.34(575.4)«1991/2020»

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2021-16-9>

Цанко О.М.

<https://orcid.org/0000-0002-7169-0139>

ОСОБЛИВОСТІ ТУРКМЕНСЬКОЇ МОДЕЛІ РОЗВИТКУ В ПЕРІОД 1991-2020 РР.

У статті комплексно досліджуються основні складові туркменської моделі розвитку. Зокрема зазначається, що на сьогоднішній день Туркменістан, в порівнянні з іншими країнами пострадянського простору, майже не зачепили сучасні процеси реформування суспільного життя і економічної сфери на засадах демократії, верховенства права, побудови цивілізованого ринку та повноцінного громадянського суспільства. Автором статті дається розгорнута характеристика сучасним неформальним клановим структурам Туркменістану, з'ясовується їхня природа та ступінь впливу на функціонування державно-правової системи країни. Зокрема, робиться висновок, що визначальну роль в процесі формування особливостей туркменської моделі розвитку відіграли кланово-племінні угруповання, які тут склалися історично. Домінуючу роль серед них в органах державної влади нині сьогодні займають ахальські текінці.

Період формування туркменської моделі розвитку умовно було поділено на два етапи. Перший етап охоплює хронологічні рамки з 1991 по 2006 рр., він пов'язаний з правлінням першого президента країни С. Ніязова. Характерними ознаками цього періоду стало те, що проголошена в Конституції Туркменістану, побудова демократичного суспільства була підмінена переходом до «національного безкласового суспільства принципово нового типу» у центрі якого знаходиться президент країни з наділеними необмеженими владними повноваженнями та культом особи. Другий етап стосується початку 2007 р. і до нині. Він пов'язаний з правлінням Г. Бердимухамедова. Незважаючи на певні спроби демократизувати існуючу систему державного правління, діяльність нового керманіча, так само як і його попередника, характеризується закритістю і сімейно-клановим характером правлячої верхівки.

Значне місце в статті, також приділене дослідженню особливостей економічного розвитку країни, зокрема в сфері інвестиційної діяльності. Крім того, визначаються основні чинники, які впливають на процес еволюції сучасної туркменської зовнішньої політики від політики нейтралітету до ізоляціонізму. Автор статті також зазначає існування в сучасній політичній системі Туркменістану своєрідного інституційно-правового вакууму, який зрештою і призводить до формування в країні культу особи президента. Все це стало суттєвою перепорою процесу формування в країні модерної інституційної структури.

Ключові слова: Туркменістан, кланово-племінні угруповання, інвестиційний клімат, культ особи, нейтралітет, ізоляціонізм, економіка.

Актуальність теми. З усіх країн пострадянського простору Туркменістан є чи не єдиною державою, яку майже не зачепили сучасні процеси реформування суспільного життя і економіки на засадах демократії, верховенства права, побудови цивілізованого ринку та повноцінного громадянського суспільства. Незважаючи на те, що ст. 1 прийнятої в 1992 р. Конституції Туркменістану передбачала поступовий перехід туркменського суспільства від радянської системи влади до демократичної, тогочасне керівництво країни взяло курс на

побудову, за словами першого президента С. Ніязова, «самобутнього туркменського суспільства», з особливою моделлю розвитку.

Для сучасної України, враховуючи складні завдання та виклики, які нині стоять перед нею, великого значення набуває перспектива активізації відносин з республікою Туркменістан. Слід зазначити, що Туркменістан має одні з найбільших у світі запасів нафти й газу, й українські підприємства за відповідних умов можуть взяти участь в освоєнні його нових родовищ. Туркменістан також представляє інтерес, як важливий ринок збуту українських товарів, що на нашу думку, дасть змогу Україні зберегти в подальшому там свою присутність. Поряд з цим, нині важливим для нас є і активізація українсько-туркменських двосторонніх політичних відносин, зокрема у сфері захисту миру на всьому євразійському просторі. Тому, з метою вироблення найбільш виваженої зовнішньої політики стосовно Туркменістану необхідно максимально враховувати, особливості туркменської моделі розвитку.

Ступінь дослідження проблеми. Проблеми особливостей соціально-економічного та політичного розвитку Туркменістану викликають неабиякий інтерес в середовищі вітчизняних та закордонних дослідників. Певний внесок у її вивчення внесли українські вчені та аналітики О. Кожухар [1], Т. Метельова [2], Т. Ляшенко [3]. На особливу увагу в контексті досліджуваної нами теми заслуговує стаття М. Онацького «Клани Туркменістану: історико-політичний аспект» [4]. У статті її автор дав розгорнуту характеристику неформальним структурам туркменської політичної системи, а також визначив основні періоди їхнього формування та розвитку. Викладені у роботі факти також використовувалися нами при написанні статті.

Серед вітчизняних праць з досліджуваної нами темі, слід зазначити і колективну монографію «Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору» за загальною редакцією А. Бульвінського [5]. В зазначеному дослідженні також приділена певна увага розгляду особливостей проведення модернізаційних процесів в Туркменістані. Окрім того, зазначене дослідження слугувало нам своєрідним методологічним орієнтиром при оцінці політико-економічних явищ і процесів, які відбуваються в туркменському суспільстві.

Стосовно зарубіжних дослідників слід виділити праці С. Голубєва [6], А. Грозіна [7], Ш. Кадырова [8, 9] інших дослідників та експертів. Окремі аспекти досліджуваної нами проблеми були предметом аналізу також і центральноазіатських дослідників: К. Сироежкіна і А. Каукунова, Р. Медведева, В. Парамонова, А. Строкова, О. Столповского, А. Ходжаєва (Узбекистан), Е. Усубалієва, Е. Абдилдаєва (Киргизстан), С. Сафарова, (Таджикистан).

Метою статті є комплексне дослідження всіх особливостей туркменської моделі розвитку. Виходячи з поставленої мети, автор дослідження намагатиметься вирішити наступні **завдання**:

- визначити ступінь впливу неформальних кланових структур на функціонування політичної системи сучасного Туркменістану;
- дослідити особливості інвестиційного клімату та економічного розвитку країни;
- з'ясувати особливості еволюції туркменської зовнішньої політики нейтралітету.

Виклад основного матеріалу. В політичній сфері особливості туркменської моделі розвитку полягали перш за все в тому, що починаючи ще з кінця 70 – початку 80-х рр. ХХ ст. тут склалася стійка владна система, яка поєднувала в собі елементи переважно регіонально-племінного управління в областях і єдиного республіканського керівництва на груповій основі. Справа в тім, що до російського завоювання XVIII–XIX ст. населення Туркменістану перебувало на рівні трибального (племінного) розвитку¹ і власна держава у класичному розумінні в них на той час була відсутня. Все це призводило до того, що неформальні лідери племен у підконтрольних їм областях володіли реальною владою. Вони також мали представників у загальнотуркменських органах влади. Така система стала реорганізованим варіантом традиційної кочової державності, адаптованої для переходу її населення в режим осілого життя.

З часом, глибоко традиційна по суті, система зовнішньо виглядала радянською і залишалася життєздатною багато в чому завдяки вищезазначеним неформальним інститутам, аж до розпаду СРСР.

Після проголошення незалежності в 1991 р. для Туркменістану як і для більшості пострадянських країн Центральної Азії характерною ознакою стало повернення до давніх історично усталених традицій і звичаїв, зокрема патріархально-родових відносин, клановості, культивуванні патерналістського типу політичної свідомості громадян, а також формування культу особи лідера держави. Саме С. Ніязов вибудовував режим особистої влади та проводив постійну ротацію еліт на владних посадах [4, с. 109-110]. З одного боку, це призводило до кадрової чехарди, але з іншого дозволяло туркменському керманічу залишатися в ролі своєрідного третейського судді і тим самим запобігати формуванню консолідованих угруповань, які б могли виступити проти його [10].

У відповідності до оновленої Конституції Туркменістану (особливо після внесених до неї в 1999 і в 2003 рр. поправок), С. Ніязова було наділено майже необмеженими владними повноваженнями. Це дало підстави окремим політологам називати Туркменію конституційною монархією, або ж

¹ На території Туркменістану мешкало 40 племен і 120 родів, серед яких дослідники виділяють шість найбільших племінних об'єднань, а саме народи теке (текінці), що переважали у центральній частині Туркменістану (зокрема й Ашгабаті), йомуди (ємуди) – у західній, салири і саріки – у південних, прикордонних з Афганістаном районах, ерсари – вздовж Середньої й Верхньої течії Амудар'ї і човдури – які населяли Дашхувузький і північ Лебапського велаятів. Окрім цього, кожне плем'я-земляцтво говорило на загальнозрозумілій для всіх туркменів мові, але мало свій діалект та асоціювало батьківщину з територією свого фактичного проживання.

диктатурою з культом особи С. Нязова. Щодо культу особи С. Нязова, то можна прослідкувати наступні етапи його становлення:

- у грудні 1991 р. прийнято закон про охорону честі й гідності президента;
- у квітні 1992 р. Меджліс проголосив культ особи туркменського президента С. Нязова;
- у травні 1992 р. нова Конституція Туркменістану надала президенту надзвичайні повноваження;
- у червні 1992 р. С. Нязов був обраний президентом Туркменістану на основі нової Конституції;
- у жовтні 1993 р. Халк Маслахати присвоїла Нязову ім'я Туркменбаші («батько туркменів»);
- на січневому 1994 р. референдумі повноваження президента Туркменбаші продовжено до 2002 р., а заплановані на 1997 р. президентські вибори були скасовані;
- у квітні 1994 р. введено щоденну клятву вірності президенту;
- у грудні 1999 р. Халк Маслахати проголоси́в Туркменбаші довічним президентом Туркменістану;
- у травні 2001 р. Гуманітарна асоціація туркменів світу пропонує присвоїти президенту Туркменбаші титул Бейік (Великий), а в зв'язку з виходом в світ духовного кодексу туркменів «Рухнама» прес-секретар С. Нязова Какамурат Баллиєв і журналіст Осман Олеєв запропонували проголосити Туркменбаші пророком;
- у квітні 2002 р. С. Нязову присвоїли найвище військове звання – маршала;
- у липні 2002 р. затверджено нові назви усіх 12 місяців року, перший з яких отримав назву Туркменбаші, а дев'ятий – Рухнама;
- у грудні 2003 р. опубліковано збірку віршів Туркменбаші;
- у 2004 р. введено обов'язковий іспит на знання головних тез Рухнама для отримання посвідчення водія;
- у жовтні 2004 р. на батьківщині Туркменбаші в селищі Гіпджак урочисто відкрито найбільшу мечеть в Центральній Азії. Окрім написів з Корану її прикрашено висловами зі священної книги «Рухнама» [12].

Формуванню культу особи С. Нязова сприяв і той чинник, що туркменське суспільство виявилось неготовим до сприйняття західних ліберально-демократичних ідей. Все це в кінцевому результаті призвело до того, що в політичній системі Туркменістану виник відповідний інституційно-правовий вакуум. Він був заповнений неформальними відносинами й інститутами, а діюча система особистих зв'язків перетворилася в суттєвий компонент традиціоналізму та архаїчності соціуму. Все це стало суттєвою перепорою процесу формування в країні модерної інституційної структури.

За таких умов, основну роль у процесі формування та еволюції політичної системи Туркменістану відіграло співвідношення кланово-племінних угруповань. За часи правління С. Нязова основні владні повноваження

опинилися в руках ахальських текінців [4, с. 110]. Єдиною ж офіційно зареєстрованою політичною партією в країні була Демократична партія Туркменістану (ДПТ), що являє собою по суті колишню Компартію республіки, яка лише змінила свою назву. У складі керівництва Демпартії, як і в керівництві державою в цілому, також преважають вихідці з найчисельнішого туркменського племені теке. Те ж саме стосується і найвпливовішої громадської організації Туркменістану, Гуманітарної асоціації туркменів світу, яка була створена у травні 1991 р. і керівництво якої теж складається з вихідців із зазначеної субетнічної групи. Головним завданням діяльності цієї організації є зміцнення контактів з туркменською діаспорою за кордоном, що нараховує близько 3 млн. осіб [13].

В неформальній опозиції ахальським текінцям перебували представники нетекінських етнорегіональних структур, зокрема громадський рух Туркменістану «Ватан» представлений, головним чином, вихідцями з північного Туркменістану [12]. В іншій опозиційній політичній силі, Республіканській партії Туркменістану, переважали вихідці з південних регіонів країни. Також у середині 90-х рр. ХХ ст. відбулась спроба відродження Комуністичної партії Туркменістану. Ініціатива в цьому питанні належала представникам західних туркмен-йомутів, які традиційно виступають за надання їх регіону широких автономних прав. Серед відомих опозиційних діячів значну кількість також складають представники периферійних кланів (зокрема й колишні високопосадовці). Зокрема – ташаузец Худайберди Оразов, йомут Халмурад Есенов та ін. Показовим також є той факт, що серед фігурантів гучної справи про спробу здійснення державного перевороту в листопаді 2002 р. колишнім міністром закордонних справ Туркменістану і одним з найближчих сподвижників Туркменбаші Б. Шихмурадовим, представники нетекінських земляцтв за різними даними склали від 37 до 70% (переважно вихідці з Лебапського веляту). Чимало їх і серед засуджених за релігійний екстремізм. Так, за даними міжнародних правозахисних організацій, серед громадян Туркменістану, які звинувачені в релігійному екстремізмі, нетекінці складають близько 60% [14].

Також слід зазначити, що одним з наслідків невдалого перевороту в республіці стало посилення дискримінації представників узбецької та російської національностей, оскільки С. Ниязов вважав, що політичні еліти Росії та Узбекистану були причетними до спроби перевороту. Зокрема, в квітні 2003 р. Ниязов відмовився пролонгувати угоду з РФ про подвійне громадянство і запропонував мешканцям з подвійним громадянством до 22 червня 2003 р. стати громадянами Туркменії або залишити межі держави [15].

Характеризуючи туркменську опозицію, слід зазначити, що її слабкість пояснюється перш за все незначною соціальною базою її підтримки. Сучасний стан туркменського суспільства характеризується значним відсотком серед туркменів політично інертного населення. Переважна більшість громадян

країни мешкають за межею бідності та побоюються репресій з боку влади. Створенню масових легальних організацій перешкоджають також запроваджені в Туркменістані законодавчі обмеження. Так, наприклад, один з прийнятих після проголошення незалежності держави законів встановлював, що реєстрація нової громадської організації можлива лише за умови підтримки такого рішення 2/3 складу парламенту [12]. Як виняток, в середовищі туркменської інтелігенції діє народний рух «Агзібірлік». Ця організація проголосила своєю метою національне відродження туркменського народу. Окремі пропозиції, які лунали з боку лідерів «Агзібірлік», враховувалися чинною владою, зокрема при підготовці закону про мову, встановленні Дня пам'яті, організації Конференції туркменів світу тощо.

Однак, значна частина діячів туркменського опозиційного руху, змушена була емігрувати за межі Туркменістану де вони продовжували свою діяльність. Так, у 1993-1995 рр. в Москві діяв Фонд культурного і ділового співробітництва «Туркменістан», на чолі з колишнім міністром закордонних справ республіки А. Кулієвим [16]. Незабаром під тиском туркменської влади Фонд розпався, а два його найбільш активні діячі – М. Есенов і Х. Союнов, отримали політичний притулок у Швеції, де разом з іншими емігрантами з центральноазійських республік видають журнал «Центральна Азія». Емігранти, що мешкають у Західній Європі, створили Союз демократичних сил Туркменістану, однак про їх реальні зв'язки з батьківщиною або про вплив цієї організації на ситуацію в країні говорити щонайменше передчасно.

Говорячи про туркменську модель розвитку загалом, слід зазначити, що головна роль у її становленні відводилася державі, яка, на думку її керманів, здатна пом'якшити негативні наслідки економічної і суспільної трансформації. За Конституцією Туркменістан є світською державою. Форма правління – президентська республіка. Глава держави – президент. За таких умов декларований у перші роки незалежності поступовий перехід до демократії, досить швидко трансформувався в авторитарний режим правління з дотримання формальних демократичних процедур через проведення загальнонародних референдумів.

Реальну владу президента в країні забезпечував й інститут призначуваних ним представників президента на місцях. Згідно з новим адміністративним поділом у країні встановлено п'ять великих територіально-адміністративних одиниць – велаятів, які в свою чергу, поділяються на райони – етрапи, та одне місто (Ашгабад) з правами велаяту. До того ж, держава жорстко контролює різні сфери суспільного життя, зокрема здійснює цензуру засобів масової інформації, суворо регламентує проведення зборів і мітингів, проводить відверту репресивну політику щодо опозиційно настроєних діячів Туркменістану тощо.

Одночасно С. Ніязов диспозиціонував себе і як захисник інтересів всіх громадян Туркменістану. Своєрідним символом його «турботи» стали

безкоштовне користування населення газом, водою, електроенергією і сіллю, а також невисокі ціни на основні продукти харчування та пальне. Згодом це було відображено в загальних програмах розвитку країни, а саме програмі «10 років стабільності в Туркменістані» затвердженій референдумом 1994 р. і в новій програмі – «XXI століття – золоте століття Туркменів» [12].

Таким чином, перехід до демократичного суспільства в Туркменістані було підмінено переходом до «національного безкласового суспільства принципово нового типу» у центрі якого перебував президент С. Ніязова, який одночасно і став творцем нової туркменської політичної системи.

Зі зміною глави держави у 2006 р. не змінився патріархально-консервативний стиль управління нею. Початково новий керманіч держави Г. Бердимухамедов намагався провести низку реформ в бік демократизації суспільно-політичного життя Туркменістану. Зокрема, він розпочав поступове згортання культу особи С. Ніязова, ліквідовуючи частину його скульптурних бюстів та пам'ятників, а із шкільних програм було вилучено обов'язкове вивчення «Рухнами» [11, с. 87]. Водночас, Г. Бердимухамедов відродив роботу закритої при С. Ніязові Академії наук та знову запровадив загальноприйнятний календар. Шкільна і вища освіта повернулися до старих, ще радянських стандартів, принаймні в частині, яка стосується тривалості навчання [17].

До певної міри новий керманіч держави намагався демократизувати і свій імідж. Зокрема, як можна було помітити з телевізійних трансляцій засідань уряду, Г. Бердимухамедов сидить тепер у звичайному кріслі, а не на золотому троні, як колись його попередник, а офіційні портрети зображують нового лідера разом з білими трояндами і білими голубами, які повинні були символізувати відкритість та миролюбивість його політики.

Однак згодом, Г. Бердимухамедов розпочав вибудовувати власну владну вертикаль, яка базувалася на його одноосібній владі. На початках він поступово позбавився від осіб, які зрештою привели його до влади, так званої «групи 29» на чолі з колишнім керівником служби охорони С. Ніязова – А Реджеповим [18]. Самого А. Реджепова було звинувачено у корупції та зловживаннях службовим становищем і засуджено до 20 років позбавлення волі [11, с. 30-31]. Слідом за ним було знято і міністра внутрішніх справ А. Рахманова. Щоправда, на думку експертів цей крок носив здебільшого популістський характер, оскільки в масовій свідомості населення Туркменістану саме органи внутрішніх справ вважалися найбільш одіозною і корумпованою державною структурою [19]. Нині з вищезазначеної «групи 29» у найближчому оточенні президента залишилися лише окремі особи. Серед яких заступник управляючого справами Апарату президента О. Жадан, помічники президента В. Храмов та К. Тораєв, міністр закордонних справ Туркменістану. Р. Мередов [20].

Тасмниця політичного виживання даних осіб більшість експертів пов'язують з їхньою високою освіченістю та кваліфікованістю, а також виконанням ними суто технічних функцій з «обслуговування режиму». Крім того, зазначені особи

є недостатньо укоріненими в туркменські кланові угруповання [12, с. 31]. Адже всі вони не є туркменами за своєю національністю, а відповідно не мають ніяких шансів на політичну самостійність.

Загалом, державне правління нового очільника держави Г. Бердимухамедова, так само як і його попередника, характеризується закритістю і сімейно-клановим характером правлячої верхівки. Воно функціонує в межах суворой ієрархії, де пріоритетними є особиста відданість президенту та спільність походження. Для прикладу, нині майже $\frac{3}{4}$ державних чиновників та 90% силовиків є текинцями, тобто вихідцями з того ж племені, до якого належить президент Г. Бердимухамедов [20, с. 61-62]. Розширилось представництво цієї субетнічної групи і на регіональному рівні. Так, із чотирьох хокеїмів (губернаторів) Дашоузького веляяту, троє були текинцями.

В кадровій політиці Г. Бердимухамедов так само як і його попередник дотримується принципу швидкої ротації чиновників. До того ж ця ротація здійснюється через кожні пів року, що дозволяє йому позбуватися від будь-яких потенційних політичних конкурентів, а відповідно в країні виключається будь-яка можливість формування «груп впливу» [11, с. 28]

Вищезазначені характеристики політичної системи Туркменістану доповнюються наявністю в ній підривного політичного інституту корупції. Остання має системний характер і від боротьби з якою Туркменістан, на відміну від решти пострадянських держав, фактично відмовився. В Індексі сприйняття корупції за 2020 р. Туркменістан знаходиться на 165 місці, в той час як ще в 2016 р на 154 місці. У межах регіону Центральної Азії показники саме Туркменістану є найкритичнішими (найкращі – у Казахстану) [21].

Багатьох західних дослідників дивує той факт, що паралельно з держбюджетом в Туркменістані є безліч позабюджетних фондів, які акумулюють державні кошти і за допомогою яких, на основі окремих указів президента або постанов уряду, фінансуються різні державні проекти.

Згідно з даними Global Witness, в період правління С. Ніязова до 75% всіх державних прибутків не потрапляли до державного бюджету, а акумулювалися у позабюджетних фондах, підконтрольних особисто президенту та його найближчому оточенню [22].

При правлінні Г. Бердимухамедова за даними Freedom House, ситуація з позабюджетними фондами ще більше ускладнилася. Так, в жовтні 2008 р. указом президента було створено спеціальний Стабілізаційний фонд, в який повинні були надходити всі доходи від експорту вуглеводнів. Проте ні правила управління фондом, ні принципи за якими здійснюється інвестування чи будь-яка інша статистична інформація є недоступною [22].

Все це загалом дає підстави стверджувати, що нинішня туркменська модель розвитку характеризується як «демодернізація». Нині ми бачимо фактичну відсутність в Туркменістані політичних сил, котрі були б здатними протидіяти руйнівним неформальним інститутам політики. Неможна до перемог демократії

віднести й існування Демократичної партії Туркменістану яка довгий час узагалі була єдиною в країні «партією влади», до 2013 р.

Стосовно соціально-економічної сфери, то розпад СРСР в грудні 1991 р. негативно вплинув на поступ економіки Туркменістану. У 1994 р. інфляція перевищила 2400%, а ВВП знизився на 50% [23, р. 252]. Проголосивши ринкові перетворення в економіці, С. Ніязов, який вкрай негативно характеризував радянський період історії свого народу, тим не менше, не поспішав позбутися таких пережитків «радянського минулого», як державне планування, система матеріально-технічного забезпечення, держзамовлення, колгоспи і радгоспи.

Тільки в 1995 р. уряд розпочав проведення поміркованих ринкових реформ. У результаті рівень інфляції знизився до 100% на рік, але спад економіки тільки уповільнився. На кінець ХХ ст. у державі було проведено обмежену приватизацію, в основному у сфері послуг. Промисловість, сільське господарство, енергетичний сектор, транспорт і комунікації й надалі залишаються у державній власності.

Економічний розвиток країни проходив на екстенсивній основі, зокрема шляхом розширення сфери освоєння багатючих запасів корисних копалин, що мають важливе значення для світової економіки. Так, за останніми оцінками в надрах Туркменістану (враховуючи прилеглі до нього ділянки дна Каспійського моря) знаходиться 20,8 млрд. т. нафти і 24,6 трлн. м. газу [23, р. 250]. Нині у Туркменістані знайдено більше тисячі перспективних на нафту та газ покладів, відкрито понад 150 із них, а лише 50 – перебувають у стані розробки. Туркменістан також є четвертою країною в світі по запасах природного газу. Нинішнє туркменське керівництво вже на 2030 р. планує довести видобуток нафти до 110 млн. т. і природного газу до 250 млрд. м. [11, с. 47].

Щодо ведення бізнесу в сучасному Туркменістані, то на думку більшості експертів, ситуацію тут є вкрай важкою з тенденцією до ще більшого погіршення. Це пов'язано з недосконалістю законодавства, неефективною судовою системою, відсутністю достовірної статистики, непрозорими правилами гри, високим рівнем державного регулювання на тлі корумпованості держапарату і клановості у владі. Так, згідно з дослідженнями Європейського банку реконструкції і розвитку (ЄБРР), в Туркменістані законодавчо неврегульовані такі найважливіші економічні механізми, як вільна торгівля земельними ділянками та вільне усталення ринкової процентної ставки. Також в Туркменістані відсутні такі важливі складові ринкової економіки, як фондовий ринок і система страхування вкладів [24]. Сама ж нормативно-правова база для ведення бізнесу суперечлива і неефективна, зокрема закони про банкрутство мають дуже низьку юридичну якість, а контрактне право вкрай слабке і зазвичай не дотримується, також відсутні антимонопольні органи та незалежна судова влада.

Поряд з цим, міжнародні експертні організації також вказують на існування юридичних перешкод для ведення прозорого і чесного бізнесу. Так наприклад,

Податковий кодекс Туркменістану залишає великі можливості для корупційних діянь. Згідно зі статтею 34 цього документу, податкова служба має право, при наявності фактів, які свідчать про наміри платника податків ухилитися від оподаткування, достроково провести обчислення і встановлення податку і зажадати негайної його сплати [25]. Іншими словами, якщо податкові служби порохують, що компанія має намір ухилитися від оподаткування, то спочатку її обкладуть податками, і тільки потім будуть розбиратися.

Крім того, у відповідності до п.3 статті 71 Податкового кодексу Туркменістану, фінансування заробітної платні працівників податкової служби здійснюється лише в розмірі 50% за рахунок коштів держбюджету, другу половину заробітної плати туркменського податківця становлять відсотки від суми застосованих і сплачених (стягнутих) штрафних санкцій і пені, що ще більш посилює корупційну складову у їхній роботі [25].

Стосовно офіційних статистичних даних, які оприлюднює Туркменістан, їхня достовірність, як зазначає більшість експертів є вкрай сумнівною. Так, в період правління С.Ніязова велика частина економічної статистики класифікувалась як державна таємниця. За Г. Бердимухамедова було створене державне статистичне агентство, але більшість економічних даних і надалі залишаються ненадійними. Тому, при відсутності достовірних економічних даних оцінити поточний стан економіки Туркменістану є справою складною. Так, згідно з урядовою статистикою, економіка країни змогла успішно протистояти глобальній економічній кризі 2008-20010 рр. і піднялася на 10,5% в 2008 р, 6,1% в 2009 р., і на 9,4% в 2010 р. [26].

Однак, на думку більшості незалежних експертів міжнародних організацій, якщо брати до уваги той факт, що експорт природного газу з Туркменістану в Росію було припинено і не здійснювався протягом дев'яти місяців в 2009 р. через цінову суперечку і падіння рівня забору природного газу та у зв'язку з вибухом в частині трубопроводу, про яке економічне зростання не може бути мови. Тим більше, враховуючи і той факт, що експорт енергоносіїв є головною статтею прибутків країни. Зважаючи на це, представники Economist Intelligence Unit вказують на фактичний спад в економіки Туркменістану в 2009 р. на менше як на 6,0% [12, с. 47].

Таким чином, існуюча в країні тотальна корупція і повна відсутність прозорої системи регулювання, створює в Туркменістані несприятливий інвестиційний клімат, що в кінцевому результаті призводить до ще більшого відставання країни від сучасного світу, перетворює в кращому випадку у сировинний придаток економік розвинутих країн світу, формує її негативний міжнародний імідж.

В зовнішній політиці, проголошена Туркменістаном ще в 1995 р. політика нейтралітету своїм загальним вектором спрямована на створення сприятливих зовнішньополітичних умов для збереження в країні одного з найбільш жорстоких авторитарних режимів. Також нинішнє туркменське керівництво цю

політику розцінює перш за все, як маневрування між зовнішньополітичними силами у своїх інтересах, відмова від участі в різного роду «міждержавних альянсах, з жорстко регламентуючими функціями та обов'язками їх членів». Зокрема, нейтральний статус Туркменії є офіційним поясненням її неприєднання до ШОС, у яку входять всі інші країни регіону.

Нині, ця політика призвела до того, що Туркменістан все більше відособлюється від навколишнього світу, а нейтралітет трансформувався в політику ізоляціонізму, метою якої є мінімізування зовнішнього впливу на внутріполітичне життя держави. Крім того, прикриваючись цією політикою, правлячі кола фактично утаємничують від світової спільноти інформацію про реальний стан в країні.

Це в кінцевому результаті призводить до ще більшого відставання країни від сучасного світу, перетворює її у кращому випадку в сировинний придаток економік розвинутих країн світу, формує її негативний міжнародний імідж. Щоправда, слід зазначити, що на відміну від С. Ніязова, нинішній очільник держави Г. Бердимухамедов намагається дещо активізувати зовнішньоекономічну діяльність з метою зміцнення позицій Туркменістану як регіонального торговельного центру. Зокрема більш інтенсивними стали контакти з країнами-сусідами по центральноазіатському регіону, особливо у сфері розвитку транспортних та енергетичних проєктів. Однак дана активність не змінює самої сутності туркменської моделі. В сфері зовнішньоекономічних відносин існуюча в країні тотальна корупція і повна відсутність прозорої системи регулювання, створює для офіційного Ашгабату несприятливий інвестиційний клімат.

Серед компаній, які успішно працюють на ринку Туркменістану за офіційними даними на 2020 рік, найчастіше в закордонних ЗМІ називаються будівельні компанії Polimeks İnşaat (Туреччина) і Bouygues Batiment International (Франція). У другу за частотою згадування групу увійшли CNPC (Китай), Chaluk (Туреччина), Siemens (Німеччина), Dragon oil (ОАЕ + Ірландія) і «Газпром» в альянсі з Ітерою (Росія). Набагато рідше наводяться приклади діяльності Petronas (Малайзія), Merhav (Ізраїль), John Deere (США) і Шлюмберже (Франція) [11, с. 39].

Стосовно визначення основних чинників, які впливають на успішність ведення зарубіжними компаніями підприємницької діяльності, то на думку більшості експертів є здатність встановлювати особисті контакти з керівництвом Туркменістану. Серед компаній, які йшли цим шляхом, називають «Чалик», «Мерхав», Polimeks і Bouygues, частково «Ітеру».

Серед країн, які на сьогодні мають найбільший вплив на розвиток економіки Туркменістану, виділяють першу чергу Китайську народну республіку (КНР), компанії якої працюють в туркменському нафтогазовому секторі. Найбільший вплив тут має нафтова компанія SINOPEC. Співробітники цієї компанії з

1997 р. займалися ремонтом і обслуговуванням свердловин на газових і нафтових родовищах Шатлик, Довлетабад, Готурдепе тощо [26].

Стосовно українсько-туркменських зв'язків, то нині відбувся різкий спад зовнішньої торгівлі між обома державами. Згідно з даними Державної служби статистики України загальний обіг товарами та послугами між Україною і Туркменістаном у I півріччі 2020 р. склав 35,081 млн. дол. США, що на 38,6% менше, ніж у I півріччі 2019 р. Обсяги експорту українських товарів та послуг до Туркменістану протягом I півріччя 2020 р. зменшились порівняно з I півріччям 2019 р. на 22,1% і склали 28,412 млн. дол. США. Обсяги імпорту товарів і послуг з Туркменістану у I півріччі 2020 р. зменшились на 67,7% порівняно з I півріччям 2019 р. і склали 6,669 млн. дол. США. Позитивне для України сальдо зовнішньоторговельного обігу товарами і послугами збільшилось на 37,6% і склало 21,743 млн. дол. США [27].

Зовнішньоторговельний обіг (ЗТО) товарами між Україною і Туркменістаном протягом I півріччя 2020 р. зменшився на 28,1% порівняно з I півріччям 2019 р. і склав 31,249 млн. дол. США. При цьому обсяги експорту українських товарів до Туркменістану зменшились на 8,1% і склали 25,120 млн. дол. США. Обсяги імпорту туркменських товарів зменшились на 62,0% і склали 6,129 млн. дол. США. Позитивне для України сальдо ЗТО товарами збільшилось на 69,8% і склало 18,991 млн. дол. США [27].

У 2021 р. у зв'язку з пандемією коронавірусу вищезазначені показники ще більше погіршилися.

Висновки. Таким чином, туркменській моделі розвитку притаманні наступні характеристики:

- переплетення кланових та патріархально-родових відносин із новітніми тенденціями та потребою реагувати на виклики сучасності;
- створення системи патронажних відносин як особливих спільнот людей, в основі єдності яких є матеріальний інтерес та потреба у взаємопідтримці при здійсненні позаправових фінансових та політичних дій.
- встановлення режиму практично необмеженої влади державних лідерів та формування їхнього культу особи;
- культивация патерналістського типу політичної свідомості громадян;
- зрощення влади та фінансово-промислового капіталу;
- політичний фаворитизм і корумпованість правлячої верхівки.

Сам період формування туркменської моделі розвитку умовно поділяється на два етапи. Перший етап охоплює хронологічні рамки з 1991 по 2006 рр., він пов'язаний з правлінням першого президента країни С. Ніязова. Характерними ознаками цього періоду стало те, що проголошена в Конституції Туркменістану, побудова демократичного суспільства була підмінена переходом до «національного безкласового суспільства принципово нового типу» у центрі якого знаходиться президент країни з наділеними необмеженими владними повноваженнями та культом особи.

Другий етап стосується початку 2007 р. і по нині. Він пов'язаний з правлінням Г. Бердимухамедова. Незважаючи на певні спроби демократизувати існуючу систем державного правління, діяльність нового керманіча, так само як і його попередника, характеризується закритістю і сімейно-клановим характером правлячої верхівки.

Щодо економічного розвитку Туркменістану, то він і надалі проходить на екстенсивній основі, зокрема шляхом розширення сфери освоєння запасів корисних копалин, зокрема газу. В сфері зовнішньоекономічних відносин існуюча в країні тотальна корупція, недосконала нормативно-правова база і повна відсутність прозорої системи регулювання, створює несприятливий інвестиційний клімат в країні, що ще більше перешкоджає її повноцінному економічному розвитку, а також призводить до того, що переважна більшість громадян країни проживають за межею бідності.

В зовнішній політиці, проголошена Туркменістаном ще в 1995 р. політика нейтралітету своїм загальним вектором спрямована на створення сприятливих зовнішньополітичних умов для збереження в країні одного з найбільш жорстоких авторитарних режимів. Нині ця політика призвела до того, що Туркменістан все більше відособлюється від навколишнього світу, а нейтралітет трансформувалася в політику ізоляціонізму.

Всі вищезазначені особливості туркменської моделі розвитку керівництву сучасної української держави необхідно враховувати при формуванні своєї зовнішньої політики щодо Туркменістану.

Список використаних джерел та літератури

1. Кожухар О. Еволюція політики Китаю в Центральній Азії (90-і рр. XX ст. – поч. XXI ст.) Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди «Історія та географія». 2013. Вип. 47. С. 107-112. URL: http://www.nbuv.gov.ua/UJRN/zupkhupu_ist_2013_47_23
2. Метельова Т.О. Туркменістан: особливий шлях чи неодеспотія. *Країни пострадянського простору в умовах формування багатополюсного світу: історичні уроки та перспективи. Збірник наукових праць.* ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». К., 2016. С. 164-178.
3. Ляшенко Т. Вектори політичних трансформацій держав Центральної Азії [Текст]: автореф. дис. д-ра політ. наук : 23.00.02. Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса. К., 2013. 30 с.
4. Онацький М. Клані Туркменістану (історико-політичний аспект). *Продовження. Сучасне суспільство.* 2019. № 1. С. 109-119.
5. Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору: монографія / за ред. к.і.н., доц. А.Г. Бульвінського. К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2017. 288 с.
6. Голубев С. Очерки политической истории стран «ближнего зарубежья»: республики бывшего СССР в 1989 – 2009 гг. Тверь: Ариадна, 2010. 34 с.
7. Грозин А. Элиты Туркменистана и центральноазиатские кланы: общее, особенное и трудности модернизации. *Азия и Африка сегодня.* 2010. № 9. С. 50-51.
8. Кадыров Ш. Этнология управления в Средней Азии: вчера, сегодня, завтра. 2005. URL: http://www.igpi.ru/bibl/other_articl/1119947605.html

9. Кадыров Ш. Туркменія: Дворцовый переворот. *Азия и Африка сегодня*. 2007. № 4. С. 41-45.
10. Бор А. Туркменистан: власть, политика и петро-авторитаризм. URL: <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/publications/research/2016-03-08-turkmenistan-bohr-russian.pdf>
11. Инвестиционный потенциал Туркменистана. Анализ политических рисков. М.: МИПЕ, 2011. 119 с.
12. Політична та економічна модель розвитку Туркменістану. URL: https://studopedia.com.ua/1_300758_politichna
13. Калишевский М. Туркменистан: Оппозиция в тисках «башизма». 25 Марта 2014 г. URL: <http://www.cisnews.org/news/tm/7763-oppoziciya-v-tiskah-bashizma.html>
14. «Покажите их живыми!». Список исчезнувших в тюрьмах Туркменистана. Международная правозащитная кампания. URL: <https://www.osce.org/ru/odihr/346146?download=true>
15. Федеров Ю. Туркменія: время перемен? *Индекс безопасности*. 2007 № 3-4 (90-91). С. 91-113. URL: http://www.pircenter.org/kosdata/page_doc/p2643_1.pdf
16. В какой стране грядет ближайшая революция. Центральная Азия. URL: <http://www.centrasia.ru/vote.php?v=0>
17. Чорний пісок на білому мрамурі столиці Ніязова (2009). URL: <https://www.bbc.com/story.2009/07.printable>
18. Туркменія: Акмурад Реджепов пал жертвой режима, который он сам и построил (2008). URL: <https://www.fergananevs.com>
19. Aisha Khan. Turkmenistan's Clannish Leader / Institute for war and peace reporting – 23.11.2010. URL: <http://iwpr.net/tk/node/49345>
20. Осадчук І.Ю. Особливості формування та функціонування правлячої еліти в контексті «патронажного президенталізму» в Туркменістані. *Питання політології*. 2014. № 132. С. 59-62.
21. Центральная Азия в Индексе восприятия коррупции. URL: <http://theopenasia.net/articles/detail/tsentralnaya-aziya-v-indekse-vospriyatiya-korruptsii>
22. Каймаков Б. Золотые яйца золотого века. *Нейтральный Туркменистан*. 27.02.2008. URL: <http://www.gundogar.org/?0130457>
23. Collins K. The logic of clan politics. Evidence from the Central Asian trajectories. *World politics*. 2004. Vol. 56. № 2. P. 224-261.
24. European Community Regional Strategy Paper for Assistance to Central Asia for the period 2007-2013. URL: http://eeas.europa.eu/central_asia/rsp/07_13_en.pdf
25. Налоговый кодекс Туркменистана. URL: <http://www.turkmenbusiness.org>
26. Страны мира. Экономика Туркменистана. URL: <http://iformatsiya.ru/asia/374-yekonomika-turkmenistana.html>
27. Звіт про результати діяльності. Державної статистики України за 2020 рік. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/zvit/zvit_DC020C

References

1. Kozhukhar, O. (2013). Evolyutsiya polityky Kytayu v Tsentral'niy Aziyi (90 - rr. XX st. – poch. XXI st.) [Evolution of Chinese policy in Central Asia (90s of the XX century – beginning of the XXI century)]. *Zbirnyk neukovykh prats' Kharkivs'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni H.S. Skovorody "Istoriya ta heohrafiya"* [Collection of non-scientific works of Kharkiv National Pedagogical University named after G.S. Skovoroda "History and Geography"], 47, pp. 107-112. [Online]. Available from: http://www.nbu.gov.ua/UJRN/zupkhupu_ist_2013_47_23 [In Ukrainian].
2. Metel'ova, T.O. (2016). Turkmenistan: osoblyvyi shlyakh chy nevidpovidnist' [Turkmenistan: a special way or neo-despotism]. *Krayiny postrazhdaloho prostoru v umovakh formuvannya bahatopolyusnoho svitu: istorychni uroky ta perspektyvy*. *Zbirnyk naukovykh prats'* [Countries of

- the post-Soviet space in the conditions of formation of the multipolar world: historical lessons and prospects]. *DU “Instytut vsesvitn’oyi istoriyi NAN Ukrayiny”*. [Countries of the post-Soviet space in the conditions of formation of the multipolar world: historical lessons and prospects. Collection of scientific works. State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”]. Kyiv, pp. 164-178. [In Ukrainian].
3. Lyashenko, T.(2013). Vektory politychnykh transformatsiy derzhav Tsentral’noyi Aziiy [Tekst] [Vectors of political transformations of Central Asian states]: avtoref. dys. .d-ra polit. nauk: 23.00.02. *Nats. akad. nauk Ukrayiny, In-t polit. i etnonats. doslidzh. im. I. F. Kurasa*. [Nat. acad. Sciences of Ukraine, Inst. of Flight. and ethno-national. research. them. I. Kuras.]. Kyiv. [In Ukrainian].
 4. Onats’kyy, M. (2019). Klani Turkmenistanu (istoryko-politychnyy aspekt). Prodozhennya [Clans of Turkmenistan (historical-political aspect). Continuation]. *Suchasne suspil’stvo* [Modern society], 1. pp. 109-119. [In Ukrainian].
 5. Bul’vins’kiy, A.H. (eds). (2017). *Osoblyvosti suspil’no-politychnoyi modernizatsiyi krayin postrazhdans’koho prostoru: monohrafiya* [Features of socio-political modernization of the post-Soviet space: a monograph]. Kyiv: DU “Instytut vsesvitn’oyi istoriyi NAN Ukrayiny”. [In Ukrainian].
 6. Holubev, S. (2010). *Ochirky politychnoyi istoriyi krayiny “blyzhn’oho zarubizhzhya”: respubliky kolyshn’oho SRSR u 1989-2009* [Essays on the political history of the “near abroad” countries: the republics of the former USSR in 1989-2009]. Tver’: Ariadna. [In Russian].
 7. Hrozyin, A. (2010). Elity Turkmenistana ta tsentral’noaziat-s’ki klany: zahal’ne, osoblyve ta trudnoshchi modernizatsiyi. Aziya ta Afryka s’ohodni [Elites of Turkmenistan and Central Asian clans: general, special and difficulties of modernization]. *Aziya i Afrika segodnya* [Asia and Africa today], 9, pp. 50-51. [In Russian].
 8. Kadyrov, S. (2007). Etnolohiya upravlinnya v Seredniy Aziiy: vchora, s’ohodni, zavtra. [Ethnology of Management in Central Asia: Yesterday, Today, Tomorrow]. [Online]. Available from: http://www.igpi.ru/bibl/other_articl/1119947605.html [In Russian].
 9. Kadyrov, S. (2007). Turkmenyya: Dvortsovyi perevorot [Turkmenistan: Palace coup]. *Aziya i Afryka s’ohodni* [Asia and Africa today], 4, pp. 41-45. [In Russian].
 10. Bor, A. (2016). *Turkmenistan: vlada, polityka ta petro-avtorytaryzm* [Turkmenistan: power, politics and petro-authoritarianism]. [Online]. Available from: <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/publications/research/2016-03-08-turkmenistan-bohr-russian.pdf> [In Russian].
 11. *Investytsiynnyy potentsial Turkmenistana. Analiz politychnykh ryskov Investment potential of Turkmenistan. Political risk analysis*. (2011). [Investment potential of Turkmenistan. Analysis of political risks]. Moskva: MYPE. [In Russian].
 12. *Politychna ta ekonomichna model’ rozvytku Turkmenistanu*. (2012). [Political and economical model for development of Turkmenistan]. [Online]. Available from: https://studopedia.com.ua/1_300758_politichna. [In Ukrainian].
 13. Kalyshevskyy, M. (2014). *Turkmenystan: Oppozytsiya v tyskakh “bashyzma”, 25 berezhnya*. [Turkmenistan: Opposition in the grip of “bashism”]. [Online]. Available from: <http://www.cisnews.org/news/tm/7763-oppoziciya-v-tiskah-bashizma.html> [In Russian].
 14. “Pokazhy yikh zhyvymy!” (2007). *Spysok vidpadaye v tyur’makh Turkmenistana* [“Show them alive!” List of those disappeared in the prisons of Turkmenistan]. [Online]. Mizhnarodna pravozakhysna kampaniya [International Human Rights Campaign]. Available from: <https://www.osce.org/ru/odihr/346146?download=true> [In Russian].
 15. Federov, . (2007). Turkmeniya: chas zmin? [Turkmenistan: Time for Change?]. *Indeks bezpeky* [Safety index] [onlayn], 3-4, (90-91), pp.91-113. [Online]. Available from: http://www.pircenter.org/kosdata/page_doc/p2643_1.pdf [In Russian].

16. *V yakoy storoni hryadet nayblyzhcha revolyutsiya* [In which country is the next revolution coming]. Tsentral'naya Aziya [Central Asia]. [Online]. Available from: <http://www.centrasia.ru/vote.php?v=0> [In Russian].
17. *Chornyy pisok na bilomu marmuri stolytsi Niyazova*. (2009). [Black sand on white marble of the capital Niyazov]. [Online]. Available from: <https://www.bbc.com ›istoriya›2009/07›dlyadruku> [In Ukrainian].
18. *Turkmeniya: Akmurad Redzhepov pal zhertvoyu rezhymiv, yakyy vin sam i pobuduvav*. (2008). [Turkmenistan: Akmurad Rejepov fell victim to the regime he himself built]. [Online]. Available from: <https://www.fergananevs.com> [In Russian].
19. Aisha Khan. (2010). Turkmenistan's Clannish Leader. [Online]. Institute for war and peace reporting. Available from: <http://iwpr.net/tk/node/49345> [In English].
20. Osadchuk, I. (2014). *Osoblyvosti formuvannya ta funktsionuvannya pravlyachoyi elity v konteksti "patronazhnoho prezidentstva" u Turkmenistani* [Particularities of the formulation and function of the governing body in the context of "patronage presidentialism" in Turkmenistan]. *Pytannya politolohiyi* [Questions of political science], 132, pp. 59-62. [In Ukrainian].
21. *Tsentral'na Aziya v Indeksakh vyrobnystva koruptsiyi*. (2020). [Central Asia in the Corruption Perceptions Index] [Online]. Available from: <http://theopenasia.net/articles/detail/tsentralnaya-aziya-v-indekse-vospriyatiya-korruptsii> [In Russian].
22. Kaymakov, B. (2008). Zoloti yaytsya zolotoho veku [Golden eggs of the golden age]. [Online]. *Neytral'nyy Turkmenistan* [Neutral Turkmenistan]. Available from: <http://www.gundogar.org/?0130457> [In Russian].
23. Collins, K. (2004). The logic of clan politics. Evidence from the Central Asian trajectories. *World politics*, 2, (56), pp. 224-261. [In English].
24. *European Community Regional Strategy Paper for Assistance to Central Asia for the period 2007-2013*. [Online]. Available from: http://eeas.europa.eu/central_asia/rsp/07_13_en.pdf [In English].
25. *Nalohovyy kodeks Turkmenistana*. (2008). [Tax Code of Turkmenistan]. [Online]. Available from: <http://www.turkmenbusiness.org> [In Russian].
26. *Strany myra. Ekonomyka Turkmenystana*. (2018). [Countries of the world. Economy of Turkmenistan]. [Online]. Available from: <http://iformatsiya.ru/asia/374-yekonomika-turkmenistana.html> [In Russian].
27. *Zvit pro rezul'taty diyal'nosti. Derzhavna statystyka Ukrayiny za 2020 rik*. (2021). [Performance report. Of State Statistics of Ukraine for 2020]. [Online]. Available from: http://www.ukrstat.gov.ua/zvit/zvit_DC020 [In Ukrainian].

Цапко О.М. Особенности туркменской модели развития в период 1991-2020 гг.

В статье комплексно исследуются основные составляющие туркменской модели развития. В частности отмечается, что на сегодняшний день Туркменистан, по сравнению с другими странами постсоветского пространства, почти не затронули современные процессы реформирования общественной жизни и экономической сферы на принципах демократии, верховенства права, построения цивилизованного рынка и полноценного гражданского общества. Автором статьи дается развернутая характеристика современным неформальным клановым структурам Туркменистана, выясняется их природа и степень влияния на функционирование государственно-правовой системы страны. В частности, делается вывод, что определяющую роль в процессе формирования особенностей туркменской модели развития сыграли кланово-племенные группировки, которые здесь сложились исторически. Доминирующую роль среди них в органах государственной власти на сегодня занимают ахальские текинцы.

Период формирования туркменской модели развития условно был разделен на два этапа. Первый этап охватывает хронологические рамки с 1991 по 2006 гг., Он связан с правлением

первого президента страны С. Ниязова. Характерными признаками этого периода стало то, что провозглашенная в Конституции Туркменистана, построение демократического общества была подменена переходом к «национальному бесклассовому обществу принципиально нового типа» в центре которого находится президент страны с наделенными неограниченными властными полномочиями и культом личности. Второй этап касается начала 2007 г. и по сегодняшнее время. Он связан с правлением Г. Бердымухамедова. Несмотря на определенные попытки демократизировать существующую систему государственного правления, деятельность нового руководителя, так же как и его предшественника, характеризуется закрытостью и семейно-клановым характером правящей верхушки.

Значительное место в статье, также уделено исследованию особенностей экономического развития страны, в частности в сфере инвестиционной деятельности. Кроме того, определяются основные факторы, влияющие на процесс эволюции современной туркменской внешней политики от политики нейтралитета к изоляционизму. Автор статьи также отмечает существование в современной политической системе Туркменистана своеобразного институционально-правового вакуума, который в итоге и приводит к формированию в стране культа личности президента. Все это стало существенной преградой процесса формирования в стране современной институциональной структуры.

Ключевые слова: Туркменистан, кланово-племенные группировки, инвестиционный климат, культ личности, нейтралитет, изоляционизм, экономика.

Tsapko O. Features of the Turkmen Model of Development in the Period 1991-2020.

The article comprehensively examines the main components of the Turkmen model of development. In particular, it is noted that today Turkmenistan, compared to other post-Soviet countries, has hardly been affected by modern processes of reforming public life and economic sphere on the basis of democracy, rule of law, building a civilized market and a full-fledged civil society. The author of the article gives a detailed description of modern informal clan structures in Turkmenistan, clarifies their nature and the degree of influence on the functioning of the state and legal system of the country. In particular, it is concluded that the decisive role in the formation of the peculiarities of the Turkmen model of development was played by clan - tribal groups, which have developed here historically. The dominant role among them in public authorities today is occupied by Akhal Tekins.

The period of formation of the Turkmen model of development was conditionally divided into two stages. The first stage covers the chronological framework from 1991 to 2006; it is connected with the rule of the first president of the country S. Niyazov. Characteristic features of this period were that proclaimed in the Constitution of Turkmenistan, the construction of a democratic society was replaced by the transition to a “national classless society of a fundamentally new type” at the center of which is the president with unlimited power and cult of personality. The second stage concerns the beginning of 2007 and to the present day. It is connected with the rule of G. Berdimukhamedov. Despite some attempts to democratize the existing systems of government, the activities of the new leader, as well as his predecessor, is characterized by the secrecy and family-clan nature of the ruling elite.

A significant place in the article is also given to the study of the peculiarities of economic development of the country, in particular in the field of investment activities. In addition, the main factors influencing the evolution of modern Turkmen foreign policy from a policy of neutrality to isolationism are identified. The author of the article also notes the existence in the modern political system of Turkmenistan of a kind of institutional-legal vacuum, which ultimately leads to the formation of a cult of personality in the country. All this has become a significant obstacle to the process of forming a modern institutional structure in the country.

Keywords: Turkmenistan, clan-tribal groups, investment climate, cult of personality, neutrality, isolationism, economy.

УДК 94:316.422(574)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2021-16-10>

Деменко О.Ф.

<https://orcid.org/0000-0002-1144-0576>

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ КАЗАХСТАНУ

У статті проаналізовано особливості соціально-економічного розвитку Республіки Казахстан після здобуття незалежності у 1991 р. Зазначається, що історично економіка Казахстану протягом багатьох десятиліть формувалася як сировинна база єдиного народногосподарського комплексу СРСР. В умовах незалежності сировинні галузі, у першу чергу паливно-енергетичний та гірничо-металургійний комплекси, стали основою соціально-економічного розвитку Казахстану, завдяки яким країна здійснила економічний прорив та глибоко інтегрувалася у світову економіку. Казахстан є лідером серед пострадянських країн за обсягом залучених прямих іноземних інвестицій, які сприяли нарощуванню видобутку природних ресурсів, будівництву нових промислових підприємств та об'єктів інфраструктури. Найважливішими торговельними та інвестиційними партнерами Казахстану є Європейський Союз, Російська Федерація, Китай та США. До того ж, незважаючи на географічну близькість, спільні соціальні й етнокультурні риси, тільки 4,9% зовнішньої торгівлі Казахстану припадає на сусідні по регіону країни Центральної Азії.

Залежність Казахстану від продажу сировинних ресурсів, низька інвестиційна привабливість обробних галузей промисловості залишають економіку країни вразливою до змін кон'юнктури на сировинних ринках, періодично призводять до загострення соціально-економічної ситуації. У структурі казахстанського експорту близько 70% складає продукція видобувної промисловості. Проблемою для розвитку енергетичного сектору є обмеженість маршрутів постачання енергоносіїв на світові ринки. Вкрай актуальним є питання щодо зміни моделі економічного зростання шляхом розвитку високотехнологічних секторів промисловості, підтримки малого та середнього бізнесу. Потребує підвищення ефективності й система державного управління, яка є занадто бюрократизованою та громіздкою. Також назріла реформа соціальної політики, яка має бути спрямована на збільшення соціальної підтримки громадян. Необхідна зміна стратегії розвитку регіонів, у першу чергу щодо забезпечення робочих місць та зниження регіональних диспропорцій.

Ключові слова: Республіка Казахстан, Центральна Азія, соціально-економічна модернізація, прямі іноземні інвестиції, зовнішня торгівля, енергетичний сектор.

У сучасних умовах глобалізованого та мінливого світу, у ситуації наростання кризових явищ та посилення конкуренції у світовій економічній системі перед багатьма країнами постає проблема пошуку нових більш оптимальних моделей соціально-економічного розвитку, шляхів диверсифікації джерел економічного зростання та забезпечення соціальної злагоди і стабільності у соціумі. Досвід соціально-економічного розвитку Республіки Казахстан (РК), яка є одним із лідерів на пострадянському просторі у питаннях проведення економічних реформ, залучення прямих іноземних інвестицій (ПІІ), є вкрай важливим та повчальним для України. Обидві країни перебувають у нових, не завжди сприятливих, геополітичних умовах і потребують суттєвого корегування

власних соціально-економічних моделей, пошуку нових шляхів для стимулювання економічного зростання не лише у кількісному вираженні, а й у зміні його якісних показників щодо забезпечення інноваційного характеру розвитку економіки. Саме такий підхід зможе підвищити конкурентоспроможність національних виробників як на внутрішньому, так і на світовому ринках.

Дослідження проблем соціально-економічної модернізації Казахстану викликає жвавий інтерес як у казахстанських науковців, так і у зарубіжних дослідників. До вивчення цього питання залучаються державні установи та неурядові аналітичні центри Казахстану. Аналіз процесів соціально-економічної модернізації РК викликає активний інтерес і у російських експертів, здебільшого щодо забезпечення російського впливу на цю країну у контексті євразійських інтеграційних процесів під егідою РФ.

Після проголошення незалежності траєкторія політичного та соціально-економічного розвитку Казахстану мала істотні відмінності від шляхів розвитку інших пострадянських країн Центральної Азії (ЦА). Казахстан не став на шлях демократизації як Киргизстан, який вважається найбільш демократичною країною регіону. З іншого боку, у Казахстані авторитарні тенденції проявлялися у набагато м'якшій формі, ніж у Туркменістані та Узбекистані, в яких уже у 1992 р. повністю домінувала президентська влада, а роль парламенту та судової системи була сильно обмежена. Конструювання сучасної політичної та соціально-економічної системи РК відбувалося поступово, при незмінно високій ролі першого президента Н. Назарбаєва. Значною мірою завдяки його зусиллям Казахстан зміг уникнути шоків економічних реформ і внутрішньополітичних потрясінь. Н. Назарбаєв забезпечив проведення збалансованої зовнішньої політики, вибудовуючи відносини з країнами Центральної Азії, Росією, Європейським Союзом, США та Китаєм.

Перший президент Казахстану послідовно зміцнював вертикаль виконавчої влади. Це дозволило подолати різноспрямований вплив регіональних еліт, зосередити владу в одних руках і домогтися стабілізації соціально-економічної ситуації. Водночас, консолідація влади в руках президента привезла до проблем у політичній сфері. Консервація незмінності політичних еліт, домінування президента у політичній системі, підпорядкована роль парламенту негативно позначалися на розвитку країни, оскільки створена політична конструкція була орієнтована виключно на Н. Назарбаєва та інтереси його оточення.

У березні 2019 р. у Казахстані розпочався процес транзиту влади, який нині відбувається під контролем першого президента РК та його оточення. Зберігши у своїх руках значні повноваження, Н. Назарбаєв став фактично неформальним гарантом стабільності та спадкоємності курсу, який продовжує реалізовувати його спадкоємець К.-Ж. Токаєв. Разом з тим, певні складнощі створює факт наявності двох центрів політичної влади, при якому два ключові гравці політичної системи, перший і другий президенти, та їх апарати борються за

вплив. Окрім цього, соціально-економічні проблеми, високий протестний потенціал у суспільстві та потужний зовнішній тиск можуть поставити під загрозу стабільність і прогнозованість подальшого розвитку Казахстану.

Нещодавно відбулося оновлення законодавчої влади у РК. Вибори до парламенту пройшли у два етапи: 12 серпня 2020 р. була переобрана третина складу Сенату, який складається із 49 представників, а 10 січня 2021 р. вперше за 16 років відбулися не дострокові, а чергові вибори у нижню палату – Мажиліс. Одночасно з виборами у Мажиліс були переобрані депутати районних, міських та обласних представницьких органів – масліхатів.

Підсумки парламентських виборів у Казахстані 2021 р. загалом можна розглядати як певний вотум довіри більшої частини суспільства до правлячої партії Нур Отан, за яку проголосувала більшість виборців. Вибори зафіксували існуючі нині особливості казахстанського транзиту влади. Разом з тим, відбулося деяке посилення парламентської опозиції як правого, так і лівого спектру, що стало наслідком зростання невдоволення у різних сегментах казахстанського суспільства і свідчить про його поляризацію.

Особливістю виборів 2021 р. стало те, що вони проводилися в умовах часткової лібералізації виборчої системи країни. Зокрема, були розширені конституційні права Мажилісу, який отримав право затверджувати новий уряд, інститут парламентської опозиції отримав законодавче оформлення, була введена 30% квота для жінок і молоді (осіб, молодших 35 років). Крім того, партія влади вперше ввела практику праймеріз. Однак, вплив цих паліативних заходів на зростання радикальних протестних настроїв у казахстанському суспільстві не був суттєвим [1].

Отримавши незалежність у 1991 р., Казахстан майже ціле десятиліття перебував в економічному занепаді. ВВП у поточних цінах за період 1991-1998 рр. скоротився на 11%. Це було наслідком як несприятливої світової кон'юнктури на сировинних ринках, так і сильної залежності від економічної ситуації у Російській Федерації, головному торговому і геополітичному партнері країни. Із 2000 по 2006 рр. щорічне економічне зростання у Казахстані складало у середньому 10%, показавши рекордний показник 13,5% у 2001 р. Підйом був забезпечений в основному за рахунок нафтогазового сектора. З 1998 по 2007 рр. вартість нафти марки Brent збільшилася більш ніж у п'ять разів, а ВВП Казахстану у доларах за той же період часу зростав на 9% щорічно [2, с. 100-101].

Разом з тим, сильна залежність від сировинних ринків призводила до економічних спадів у країні через періодичні світові фінансові кризи та падіння світових цін на нафту. Зокрема, у 2009 р. зростання ВВП сповільнилося до 1,8%. Надалі за рахунок поліпшення кон'юнктури на сировинних ринках у 2010-2011 рр. казахстанська економіка відновилася, показавши 7% зростання. У 2015-2016 рр. економічне зростання сповільнилося до 1,1-1,2%, що було пов'язано зі зниженням цін на енергоресурси і західними санкціями стосовно

головного торгового-економічного партнера РК – Росії. Також залежність від РФ змусила казахстанську владу у 2009 і 2014 рр. девальвувати національну валюту тенге, а в 2015 р. слідом за Росією країна перейшла до плаваючого валютного курсу. У 2017-2018 рр. пожвавлення сировинних ринків і приплив іноземних інвестицій сприяли відновленню зростання до 4,1% за рік [2, с. 101]. У 2019 р. ВВП Казахстану зріс на 4,1%, у 2020 р. – на 2,6%, поточний прогноз зростання ВВП у 2021 р. складає 3,2% [3].

Періодичні цикли падіння світових цін на нафту і викликані ними кризові процеси продемонстрували не лише певну ілюзорність «казахстанського економічного дива», а й взагалі серйозно похитнули стабільність країни. Потрясіння у реальному секторі економіки супроводжувалися повномасштабною банківською кризою. Врятувати банківську систему вдалося лише за рахунок державних заходів підтримки та залучення іноземних інвесторів. Ці процеси продемонстрували, що фінансово-економічна система Казахстану не є стійкою й потребує масштабної структурної перебудови.

Значною мірою політичний та соціально-економічний розвиток Казахстану базувався на формулі першого президента Н. Назарбаєва: «Спочатку економіка, потім політика». Доцільно виділити такі основні етапи політичної та соціально-економічної трансформації Казахстану: 1) 1991-1995 рр. – етап дезінтеграційних процесів і формування фундаменту казахської державності. У цей період найважливішими завданнями було проведення ринкових економічних реформ, забезпечення соціальної й міжетнічної стабільності; 2) 1995-2000 рр. – створення сучасних демократичних інститутів на основі Конституції 1995 р., затвердження «Стратегії “Казахстан-2030”»; 3) 2001-2006 рр. – соціально-економічний прорив і перетворення РК у регіонального лідера; 4) 2007-2015 рр. – схвалення Закону про зміни і доповнення до Конституції РК, прийняття «Стратегії “Казахстан-2050”»; 5) 2015-2019 рр. – новий етап модернізації країни на основі інституційних реформ, ініційованих президентом Н. Назарбаєвим [4, с. 127-128]. З 2019 р. розпочався сучасний етап політичного та соціально-економічного розвитку Казахстану, який відбувається в умовах транзиту влади від Н. Назарбаєва до його спадкоємця К-Ж. Токаєва та характеризується загостренням політичних та соціально-економічних суперечностей.

Загальновідомою є інвестиційна привабливість Казахстану. Значною мірою за рахунок прямих іноземних інвестицій країна активно нарощувала видобуток природних ресурсів, будувала нові промислові підприємства, автомобільні та залізничні шляхи, порти, мости та інші об'єкти інфраструктури. У країні створена належна правова база, заснована на спеціально прийнятому Законі «Про іноземні інвестиції», що надало можливість інвесторам з інших країн отримати рівні права із вітчизняним бізнесом. Як наслідок, Казахстан займає лідируюче положення серед пострадянських країн за обсягом залучених прямих іноземних інвестицій. За деякими оцінками, з моменту здобуття незалежності у

1991 р. Казахстан залучив понад 300 млрд. дол. прямих іноземних інвестицій, що складає 75% від усіх інвестицій у Центральну Азію загалом [5].

Проте, починаючи з 2012 р., зростання валового припливу прямих іноземних інвестицій до РК припинилося і почалося його скорочення. Тоді ж виникла стійка тенденція зниження обсягу чистого припливу ПІІ, який у 2019 р. скоротився до 15-річного мінімуму, а з 2014 р. спостерігається стагнація обсягу накопичених іноземних інвестицій всіх видів [6, с. 94]. Така ситуація пов'язана із кон'юнктурою світових сировинних ринків і значним падінням цін на нафту і газ у 2014 р.

Залежність припливу іноземних інвестицій від ситуації на світових товарних ринках пояснюється тим, що їх основна частина зосереджена у сировинному секторі економіки РК – нафтогазовій та гірничодобувній промисловості, геологорозвідці, трубопровідному транспорті. Якраз на види діяльності, пов'язані із сировинним сектором, припадає основна частка накопичених іноземних інвестицій у Казахстані протягом останніх десятиліть. Виняток становить професійна й науко-технічна діяльність, інвестиції в яку були досить високими на етапі активної геологорозвідки найбільших родовищ, але істотно скоротилися після завершення основних робіт у цій сфері.

Станом на початок 2020 р., країнами із найбільшим обсягом накопичених у Казахстані інвестицій є шість держав: Нідерланди – 64419 млн. дол., США – 38448 млн. дол., Велика Британія – 23028 млн. дол., Китай – 14597 млн. дол., Франція – 13892 млн. дол. та Росія – 11714 млн. дол. На ці країни припадає 75% накопичених інвестицій всіх видів в економіку республіки, зокрема 80% – прямих інвестицій, 94,5% – портфельних та 44,2% – інших інвестицій. Загалом прямі інвестиції є основним видом іноземних інвестицій, на який припадає понад 72% всіх накопичених іноземних капіталовкладень в економіку РК [6].

Для залучення інвестицій уряд розвиває порівняно нові для країни форми бізнесу – спеціальні економічні та індустріальні зони, які мають особливий митний, податковий і валютний режими та забезпечені відповідною інфраструктурою. У період 2016-2020 рр. у Казахстані створено 12 спеціальних економічних зон та 23 індустріальні зони. На їх створення із бюджету країни було виділено близько 90 млрд. дол. У липні 2018 р. уряд Казахстану офіційно відкрив Міжнародний фінансовий центр Астана, мета якого – запропонувати іноземним інвесторам альтернативну юрисдикцію для операцій із податковими канікулами, гнучкими умовами діяльності, правовими нормами загального права. Вказаний фінансовий центр має окремий суд і арбітражний центр, а також надає можливість проведення операцій у будь-якій валюті. У квітні 2019 р. було створено Координаційну раду з залучення іноземних інвестицій, яку очолив прем'єр-міністр РК Аскар Мамін. За його словами, стратегічне завдання Казахстану – підвищувати обсяг інвестицій в основний капітал щорічно у середньому на 15% та довести його показник до 30% ВВП у 2025 р. [7, с. 106-107].

Історично економіка Казахстану протягом багатьох десятиліть формувалася як сировинна база єдиного народногосподарського комплексу СРСР. В умовах незалежного розвитку сировинні галузі стали фундаментом економіки Казахстану. Паливно-енергетичний комплекс (ПЕК) є основою соціально-економічного розвитку Казахстану, завдяки якому країна глибоко інтегрувалася у глобалізовану економіку, успішно реалізовує свою продукцію на світових ринках і отримує значні доходи. Енергетичній політиці в РК відводиться ключова роль у здійсненні успішної модернізації всіх сфер суспільного життя. Енергетична стратегія Казахстану має «плюралістичний» дизайн, пов'язаний із поліваріантністю видів видобутої енергетичної сировини та маршрутів її транспортування, диверсифікацією інвесторів та споживачів.

Можна чітко стверджувати, що характерний для Казахстану «енергетичний плюралізм» впливає на загальну конкурентоспроможність країни у сучасних умовах. Продукція ПЕК становить 17% казахстанського валового внутрішнього продукту та забезпечує 44% республіканського бюджету [8]. Однак саме з енергетичним сектором пов'язані і основні ризики, які можуть негативно впливати на казахстанську економіку у контексті формування збалансованої структури економічної діяльності країни. Головною проблемою у цьому аспекті є значні коливання цін на нафту, які спостерігаються останніми роками та негативний вплив пандемії коронавірусу COVID-19 на розвиток нафтового сектору.

Галузі казахстанського ПЕК включають нафтогазову, атомну, вугільну та електроенергетичну сфери. Казахстан є важливим джерелом енергоресурсів для світової економіки, оскільки він володіє 3,6% світових запасів первинної енергії. У 2019 р. країна займала 12-е місце у світі за обсягами доведених запасів нафти і газоконденсату із показником щорічного видобутку 90,5 млн т нафти (на експорт спрямовувалося 72,4%). За доведеними запасами природного газу Казахстан у 2019 р. займав 22-е місце у світі, видобуваючи 56,4 млрд куб. м. газу (на експорт спрямовувалося 34%). Крім того, Казахстан займає 2-е місце у світі з видобутку урану, а також – 8-е місце з видобутку вугілля [8].

Основний приріст видобутку нафти у 2019 р. був пов'язаний з динамічним освоєнням родовищ Кашаган (14,1 млн т видобутої нафти), Тенгіз (29,8 млн т) та Карачаганак (11,2 млн т). Сумарні показники цих трьох активів складають близько 60% від усього видобутку нафти та 94% від видобутку природного газу у Казахстані. Окрім цього, частка національної компанії «КазМунайГаз» у розробці названих родовищ становить 29% у Тенгізі, 16% у Кашагані і 10% у Карачаганаку [8].

Перешкодами для сталого розвитку газової галузі Казахстану є: залежність видобутку газу від розробки нафтових родовищ, оскільки видобуток газу базується на використанні попутного нафтового газу; слабкий рівень розвитку газотранспортної інфраструктури для внутрішнього використання, експорту та

транзиту газу; неможливість самостійно експортувати газ до країн Європи через блокування транзиту Росією.

Внаслідок транзитного характеру газотранспортної інфраструктури частина території РК залишається негазифікованою. Південні регіони країни залежать від поставок газу із Узбекистану, а північні – від поставок з Росії.

Непогані перспективи для розвитку у Казахстані має атомна енергетика. РК є лідером на світовому ринку природного урану. Оскільки у республіці немає власних атомних станцій, вся видобута сировина відправляється на експорт. У 2019 р. було експортовано 22,8 т урану, що становило понад 40% світових поставок цієї сировини. Казахстан планує у перспективі забезпечити індустріально-інноваційний розвиток економіки за рахунок розробки та впровадження наукоємних ядерно-енергетичних технологій та стати країною, яка має повний ядерно-паливний цикл. З цією метою планується налагодити виробництво палива для атомних електростанцій Китаю у вигляді тепловиділяючих збірок [8].

Важливе місце у Казахстані зберігає й вугільна енергетика. Хоча нині кон'юнктура на світових енергетичних ринках складається не на користь вугілля, частка вугільної енергетики в енергетичному балансі країни не зменшується. Більше 60% із видобутих 115,4 млн т вугілля споживається на внутрішньому ринку. У 2019 р. на 128 електростанціях Казахстану вироблялося 106 млрд кВт/год. електричної енергії. До того ж, частка відновлюваної енергії є незначною від загального виробництва електроенергії і оцінюється у 2,3%. Вважається, що впровадження «зелених» технологій повинно привести до зростання енергоефективності казахстанської економіки на 40-60% [8].

Проблемою для розвитку ПЕК Казахстану є обмеженість маршрутів постачання енергетичних ресурсів на ринки збуту. Переважна частина казахстанських нафти і газу транспортується через територію Росії. Постачати свої ресурси самостійно в європейському напрямку Казахстан не може – навіть вихід до Каспійського моря не дає можливості вийти на світовий ринок без застосування транзиту.

Гірничо-металургійний комплекс (ГМК) Казахстану нині забезпечує виробничі і валютно-фінансові потреби країни та є одним з найважливіших стратегічних секторів економіки. Частка ГМК складає більше 7% ВВП, 19% обсягу промислового виробництва, понад 35% продукції обробної промисловості та 20% експортного потенціалу РК. На підприємствах галузі працює більше 300 тис. осіб, що становить приблизно 3,6% загальної чисельності зайнятого населення республіки. Особливістю ГМК Казахстану є широка різноманітність корисних копалин, що видобуваються, та велика кількість підприємств, що працюють у сфері розвідки й експлуатації родовищ та у сфері матеріально-технічного забезпечення процесів надрокористування. За загальним обсягом видобутку твердих корисних копалин Казахстан займає 13-е місце у світі. Наявної ресурсної бази при поточному рівні виробництва

вистачить ще на 30-40 років, враховуючи, що нині в розробку залучено лише близько 10-15% запасів і прогнозних ресурсів розвіданих родовищ. У більшості випадків родовища руди залягають порівняно близько до поверхні землі, що дозволяє вести їх видобуток дешевим відкритим способом у кар'єрах [7, с. 99-100].

Головними проблемами ГМК Казахстану є: відсутність резервних родовищ із рентабельними запасами; високий ступінь зносу основних виробничих фондів і технологічне відставання; значний рівень забруднення навколишнього середовища; недостатній розвиток інтегрованих комплексів з повним циклом виробництва від видобутку сировини до випуску продукції із високим ступенем доданої вартості; відносно низька ємність внутрішнього ринку; високі енергоємність, трудомісткість та матеріаломісткість продукції.

Протягом 1991-2000-х рр. у Казахстані відбулося роздержавлення економіки і первісне нагромадження капіталу. На початку 2000-х рр. вже 75% ВВП республіки формувалося приватним сектором [9, с. 92]. Приватизація призвела до серйозної олігархізації економіки. Залучення західних інвесторів теж не стало однозначно позитивним фактором приватизації, оскільки ефективність використання залучених ресурсів була низькою через виведення капіталу у різні офшорні зони. Тим не менше, за рахунок приходу в країну іноземного капіталу великий бізнес був і залишається важливим актором внутрішньополітичної та інформаційної політики РК.

Якщо оцінювати вплив держави на економіку за показником витрат державного бюджету відносно ВВП, то слід зазначити, що у Казахстані він знаходиться на значно нижчому рівні у порівнянні з економіками інших країн, а також зі середньосвітовим рівнем. У 2017 р. витрати державного бюджету відносно ВВП у РК склали 24,2% (для порівняння – у країнах ЄС цей показник становив 35,9%, а середньосвітовий рівень складав 26,7%). До того ж, відносний обсяг активів державних компаній і установ, включно з державними фінансовими резервами, за міжнародними стандартами є досить високим і дорівнює приблизно ВВП країни [10].

Малий та середній бізнес (МСБ) у Казахстані, з його мобільністю і швидкою реакцією на зміни зовнішніх умов, відіграє важливу роль. Він реалізує не тільки економічну, а й важливу соціальну функцію, сприяючи формуванню середнього класу та самозайнятості населення. МСБ забезпечує 37% зайнятості населення республіки (для порівняння, в Європейському Союзі – 66,9%, у Росії – 26,4%) [11, с. 59].

Близько 80% території РК (понад 200 млн га) характеризуються як сільськогосподарські землі. Однак лише 40% або 96 млн га використовуються у сільськогосподарському обороті, згідно з офіційною статистикою. Через несприятливі погодні умови та низьку технологічну оснащеність галузі в окремі роки показники виробництва сільськогосподарської продукції мають великі коливання. Вимагають поліпшення процесу переробки і реалізації продукції як

на місцевому, так і зарубіжних ринках. У РК переробляються всього 2-3% від усього обсягу виробленої продукції овочівництва та плодівництва [12]. Проте, не зважаючи на низьку частку переробки сільськогосподарської продукції, Казахстан входить до числа найбільших світових виробників і експортерів зернових культур і борошна.

Сільське господарство залишається малопривабливим для інвесторів, у галузь залучено лише 1% від загального обсягу ПІІ та 3,2% від обсягу інвестицій в основний капітал [13]. Намагання влади спростити для іноземців доступ до сільськогосподарських земель і тим самим збільшити аграрне виробництво викликає потужний суспільний спротив, в основі якого лежить страх перед китайською експансією.

Найважливішим торгівельним та інвестиційним партнером Казахстану є Європейський Союз. Нині товарообіг між країнами ЄС і РК становить близько 30 млрд. дол. В умовах постійних енергетичних криз для ЄС велике значення має поглиблення енергетичної співпраці із РК. Казахстан забезпечує до 20% загального обсягу імпорту енергоносіїв до країн Євросоюзу, експортуючи, наприклад, нафту на суму близько 10 млрд. дол. щорічно. Також на країни ЄС припадає близько 72% обсягу ПІІ в економіку Казахстану, що підтверджує пріоритетність європейського вектора в його зовнішній політиці [14].

Традиційно важливим партнером для РК є Російська Федерація. Співробітництво між двома країнами охоплює багато напрямків співпраці – від сфери оборони і безпеки до торгово-економічної кооперації у рамках Євразійського економічного союзу (ЄАЕС).

Розвитку співпраці між Казахстаном та РФ сприяє ціла низка чинників. Зокрема, це – спільний сухопутний кордон протяжністю 7598,8 км, який є найдовшим безперервним міжнародним кордоном у світі і другим за довжиною після кордону між Канадою та США [15]. Ці дві країни володіють величезними і, нерідко, слабо освоєними і заселеними територіями, мають спільні інфраструктурні проблеми та тісно поєднану мережу залізничних та автомобільних доріг, нафто- і газопроводів. Слід зазначити також тривалий період спільного історичного розвитку в єдиному політичному та соціально-економічному просторі, наявність тісних родинних та соціальних зв'язків між мешканцями прикордонних регіонів, подібність пострадянських економічних моделей і соціальних проблем, які вони породжують. У політичному житті і РФ, і РК домінують авторитарні тенденції, жорстке придушення інакомислення та обмеження прав і свобод громадян.

Після розпаду СРСР обидві країни забезпечили собі вихід із кризи шляхом прискореного розвитку видобувної промисловості та паливно-енергетичного комплексу, отримавши величезні прибутки від зростання цін на мінеральну сировину у 2000-х рр. Це дозволило домогтися швидкого економічного зростання і значного підвищення рівня життя, але й породило проблему збільшення соціальної нерівності, диспропорції у регіональному розвитку,

централізацію фінансів і надмірне зростання великих міст на тлі триваючої стагнації периферії. Переважно сировинна структура експорту (у 2020 р. частка мінеральних продуктів в експорті Росії становила 51%, а в експорті Казахстану – 69%) робить економіки цих країн уразливими під час коливання цін на світових ринках, негативно впливає на рівень життя населення та пригнічує темпи економічного зростання [15].

Останніми роками у взаєминах між РФ та РК сформувалися серйозні протиріччя. По-перше, схожість економічних моделей та структури експорту Росії і Казахстану перетворює їх на конкурентів на ринках ключових торговельних партнерів, у першу чергу – Європейського Союзу та Китаю. Сировинна орієнтація залишається перешкодою і на шляху поглиблення євразійської економічної інтеграції – у Росії і Казахстану занадто мало сегментів і галузей, де б вони могли доповнювати один одного. Навіть у тих сферах, де російські та казахстанські компанії розвивають несировинний експорт – сільське господарство, хімічна промисловість, деякі види машинобудування – вони борються за одні й ті ж ринкові ніші всередині ЄАЕС та за його межами, що не сприяє поглибленню економічних зв'язків. Навіть у сфері вищої освіти російські і казахстанські вузи активно конкурують за найбільш талановитих студентів.

По-друге, процеси національно-державного будівництва у Казахстані відбуваються з опорою на консолідуєчу роль титульної нації, що сприяє зростанню популярності національно-патріотичної ідеології у суспільно-політичному та інформаційному просторі країни, зміцненню позицій казахської мови та призводить до поступової втрати впливу радянсько-російських наративів у політичному та історичному дискурсі РК. Безумовно, ці процеси впливають і на зовнішньополітичне позиціонування Казахстану на міжнародній арені, який прагне активнішої взаємодії з країнами Європи, США та Туреччиною, що вкрай негативно оцінюється у Росії, яка сприймає Казахстан як сферу свого монопольного впливу.

По-третє, найголовніша проблема поступової ерозії російсько-казахстанських відносин полягає в тому, що Росія так і не змогла стати для Казахстану привабливим прикладом політичного і соціально-економічного розвитку. Навіть російські експерти зазначають, що у політичного керівництва Казахстану і казахстанського суспільства є багато зразків для наслідування: країни Європи, Туреччина, Об'єднані Арабські Емірати, Малайзія, Сінгапур, але не Росія [15].

Слід зазначити, що членство в ЄАЕС, в якому домінуючу роль відіграє РФ, в умовах міжнародної ізоляції і санкційного тиску проти останньої, ще сильніше закріпило Казахстан на орбіті Росії. Російські економічні труднощі й негаразди та введені Заходом санкції тепер опосередковано впливають і на РК. Економічна криза в регіоні ЦА, яка в основному викликана значними коливаннями цін на нафту, значно знизилася потенційні вигоди від створення

ЄАЕС як через високі зовнішні тарифи, так і через відсутність прогресу щодо скасування внутрішніх нетарифних бар'єрів. При вступі в ЄАЕС Н. Назарбаєв заявляв, що, якщо правила, визначені у договорі про створення союзу, не виконуватимуться та існуватиме загроза економічній незалежності Казахстану, то останній матиме повне право відмовитися від членства в організації [16]. Насправді, важко уявити, що Казахстан зможе вийти з ЄАЕС, уникнувши загроз з боку Росії. Занадто тісно він пов'язаний з Москвою не тільки економічно, але й питаннями безпеки та військового співробітництва.

Протягом 2015-2019 рр. доля країн ЄАЕС в зовнішньоторговельному балансі РК складала близько 22%, при досить високому рівні торгового дефіциту. Так, за підсумками 2019 р. частка ЄАЕС у казахстанському імпорті склала 39,1%, а частка в експорті – 10,9% [17, с. 350].

Співробітництво Казахстану з Китаєм розвивається у рамках узгодження китайської ініціативи «Один пояс – один шлях» з національною казахстанською програмою «Нурли жол». Обидві ініціативи спрямовані на розвиток інфраструктури та індустріалізацію Казахстану, а їх спільна реалізація може забезпечити синергетичний ефект для соціально-економічного поступу Казахстану.

Співпраця з КНР допомагає РК певною мірою нівелювати залежність від Росії, сприяє диверсифікації транзитних коридорів для постачання продукції на світові ринки. Проте, ця співпраця породжує також і цілу низку проблем та суперечностей. Серед них: асиметричний характер взаємин сторін та домінування інтересів КНР; сприйняття Китаєм Казахстану та інших країн ЦА в якості ринків збуту китайських товарів, джерела природних ресурсів та транзитної території; ментальні та культурні відмінності, потенційна загроза трудової міграції з Китаю, що стимулює антикитайські настрої в регіоні. Проблемою також є загострення конкуренції між ЄАЕС і проектом «Один пояс – один шлях». Більш висока конкурентоспроможність китайської ініціативи, у порівнянні з ЄАЕС, який немає чіткої концептуальної основи та тримається лише на геополітичних прагненнях РФ, може призвести до загострення боротьби за вплив у регіоні ЦА.

Досить міцні позиції в економічній сфері Казахстану займають Сполучені Штати. Їм належить друге місце (після Нідерландів) за обсягом вкладених інвестицій, американський капітал присутній у нафтогазовій сфері, металургійні підприємства РК поставляють до США рідкоземельні елементи. Значна частина казахстанської еліти орієнтована на Захід, де багато її представників отримали освіту. В умовах багатовекторної зовнішньої політики Казахстану співробітництво зі США відіграє надзвичайно важливу роль, особливо щодо балансування впливу РФ та КНР.

Казахстан становить значний інтерес для Туреччини. Увага Анкари до Казахстану та інших держав Центральної Азії головним чином пояснюється мовною та культурно-історичною спорідненістю з тюркськими народами, а

також політичним й економічним прагматизмом. У зв'язку з цим Казахстан посів особливе місце в системі турецьких пріоритетів.

Хоча нині розвиток відносин з Туреччиною формально не входить до переліку основних зовнішньополітичних пріоритетів Казахстану, Концепція зовнішньої політики Казахстану на 2020-2030 рр. відносить до пріоритетів регіональної та багатосторонньої дипломатії РК необхідність зміцнення відносин з країнами Східної, Південно-Східної та Південної Азії, Середнього і Близького Сходу. Крім того, зазначається про важливість активної участі Казахстану в діяльності міжнародних організацій в Азійському регіоні, включаючи Організацію ісламського співробітництва та Раду співробітництва тюркомовних держав [18].

Казахстан і Туреччина мають намір інтенсифікувати двосторонні економічні зв'язки і у довгостроковій перспективі довести взаємний товарообіг до 10 млрд. дол. За підсумками 2020 р. товарообіг Туреччини і Казахстану перевищив 3 млрд. дол. Туреччина піднялася на п'яте місце в списку економічних партнерів Казахстану, залишивши позаду себе Францію [19]. Варто підкреслити, що переважну частину казахстанського експорту до Туреччини складають нафтопродукти та інша сировина (мідь, алюміній тощо). Важливим питанням розвитку економічного двостороннього співробітництва для Туреччини є зміцнення транспортно-логістичних комунікацій з Казахстаном через Азербайджан і Каспійське море.

Сьогодні у Казахстані спостерігається відчутне зростання протурецьких настроїв, які Анкара прагнучим капіталізувати через інституціоналізацію взаємодії із РК. Зокрема, такі кроки нині реалізуються через співпрацю у військовій сфері, через турецькі освітні програми для офіцерського складу з Казахстану та інших країн ЦА, а також через роботу Ради співробітництва тюркомовних держав, на яку Анкара покладає великі надії [19].

Казахстан є безумовним лідером серед країн ЦА за всіма соціально-економічними показниками. При цьому, незважаючи на географічну близькість, спільні соціальні й етнокультурні риси та історичне минуле, тільки 4,9% зовнішньої торгівлі Казахстану припадає на його сусідів по регіону ЦА, у той час як частка ЄС становить 32,6%, Росії – 22%, Китаю – 13,5% [20].

Якщо торгівля Казахстану й інших країн ЦА із зовнішнім світом – це в основному їх експорт за межі регіону продукції видобувної промисловості з дуже низькою доданою вартістю, то внутрішньорегіональна торгівля є більш різноманітною за асортиментом товарів. Тому її розвиток у регіоні відповідає цілям економічної політики як Казахстану, так і інших країн ЦА, допоможе забезпечити диверсифікацію експорту та стимулюватиме високотехнологічне виробництво у регіоні.

Казахстан позиціонує себе як соціальну й правову державу та демонструє зацікавленість у посиленні соціального ресурсу економічного розвитку. Підтвердженням цього є заходи щодо поглиблення перетворень у соціальній

сфері, які включені до Концепції подальшої модернізації системи соціального обслуговування з метою досягнення стратегічної мети входження Казахстану до списку 30 найбільш розвинених держав світу до 2050 р. Загалом за період незалежності було прийнято понад 20 законодавчих актів, що регулюють питання соціальної політики країни. Казахстан намагається проводити соціальну політику з урахуванням нових викликів глобалізації, сучасних потреб суспільства та економічних інтересів країни [21].

Уповільнення темпів економічного зростання, яке було результатом збільшення обсягів видобутку і експорту мінеральних ресурсів, та кілька хвиль девальвації національної валюти значною мірою нівелювали економічні досягнення останніх десятиліть та призвели до ускладнення соціально-економічної ситуації у Казахстані. Рівень життя багатьох громадян залишається низьким, зростає бідність, серйозною проблемою залишається безробіття, зокрема і серед молоді. Майже кожна 10-а молода людина у Казахстані не залучена до освітньої або трудової діяльності, загалом чисельність таких людей досягає декількох сотень тисяч осіб [22].

Серйозною проблемою для країни є значний дисбаланс між регіонами за рівнем економічного розвитку. Головними економічними центрами країни залишаються нафтовидобувні регіони західного Казахстану і три найбільших міста – Нур-Султан, Алмати та Шимкент. Решта території країни не може похвалитися значними економічними успіхами. Останніми роками відбувається падіння продуктивності праці через неефективність управління, поширення корупції та слабкість судової системи. Знову загострилась міграційна ситуація – збільшився відтік населення. Країну залишають бізнесмени і кваліфіковані фахівці, працівники креативних та творчих індустрій, молодь. На тлі економічних проблем головним завданням керівництва країни на найближчі роки залишається соціальна підтримка населення.

Перешкодою для модернізації казахстанського суспільства, його консолідації та формування єдиної політичної нації є тенденція до внутрішньої диференціації соціуму і відродження традиціоналізму, що ускладнює формування загальнонаціональної ідентичності у РК. Цей феномен сприяв актуалізації історичної пам'яті про кочовий спосіб життя казахів та пов'язаний із ним трайбалізм [23].

Історично казахський етнос сформувався із трьох жузів: Старшого, Середнього та Молодшого. Кожен жуз складався із великих племен, які включали до свого складу значну кількість родів та підродів. Традиційно родові зв'язки відгравали важливу роль у житті казахів. Вони мали абсолютний пріоритет у соціально-політичних, культурних та економічних процесах традиційного казахського суспільства. Через родові відносини розподілялися ресурси, майно, знання та інформація. Саме рід визначав соціальне становище, авторитет, репутацію, і навіть місце за столом під час традиційних обрядів.

У сучасному казахському суспільстві родові зв'язки також зберігають свій вплив. Трапляються випадки, коли кар'єрне зростання особи відбувається не за морально-діловими якостями, а за ознаками родової приналежності. Так, казахстанський історик А. Нурекеєв зазначає, що нерідко високі посади обіймають чийсь родичі із сумнівними професійними якостями, а їх недоторканність забезпечена захистом родо-жузового клану та земляцьким оточенням. Прояви трайбалізму, як і корупції та непотизму, зустрічаються повсюдно, хоча загалом і засуджуються казахстанським суспільством. При цьому, прояви родоплемянних зв'язків відчуються у самих різних сферах життєдіяльності [23].

Слід зазначити, що протестний потенціал у Казахстані потенційно є досить високим. Серед причин, які можуть його спровокувати, варто зазначити високий рівень соціальної несправедливості, незадоволеність авторитарним клановим правлінням, відсутність чесних і справедливих виборів, соціальні й економічні негаразди, неможливість добитися правди в державних органах включно із судами, прокуратурою й поліцією, корупція та непотизм правлячої еліти.

Політична еліта Казахстану усвідомлює складність соціально-економічної ситуації у країні. Ключовими викликами, які прогнозуються на найближчий п'ятирічний період, визначені: по-перше, продовження пандемії коронавірусної інфекції та інші загрози біологічній безпеці; по-друге, технологічні зміни, які кардинально змінюють економіку, трудові відносини, соціальну сферу, інформаційний простір та процес людської комунікації; по-третє, кризові явища на зовнішніх ринках, які суттєво відображаються на фінансово-економічній сфері; по-четверте, подальша ескалація напруженості на глобальному і регіональному рівнях [24].

За ініціативи президента К.-Ж. Токаєва впроваджується нова система державного планування. Одним із основоположних документів цієї системи стала Стратегія національної безпеки Республіки Казахстан на 2021-2025 рр., затверджена указом президента РК 21 червня 2021 р. [25], яка стала шостим за рахунком документом цього роду, прийнятим за часів незалежності. Стратегія національної безпеки розроблена у контексті реалізації Стратегії розвитку Казахстану до 2050 р., представленої першим президентом у грудні 2012 р., яка визначила мету країни – створення суспільства загального добробуту на основі сильної держави, розвиненої економіки і входження РК у тридцятку найрозвиненіших держав світу.

Стратегія національної безпеки істотно скоригувала завдання економічної безпеки Казахстану. Для її забезпечення декларується перехід до моделі зростання, стійкої до зовнішніх шоків, такої, що стимулює продуктивність і підвищення рівня технологічної складності, створює постійні високопродуктивні робочі місця та умови для підвищення доходів населення. Іншими актуальними напрямками виступають продовольча безпека, стабільність

фінансової системи, мінімізація ризиків у транспортно-транзитній сфері та екологічна безпека [25].

Аналіз проблем соціально-економічної модернізації Казахстану у пострадянський період дозволяє зробити висновок як про наявність здобутків, так і про накопичення цілої низки суперечностей у соціально-економічному розвитку цієї країни. Після економічного спаду перших років незалежності сприятлива кон'юнктура на сировинних ринках на початку ХХІ ст. дозволила Казахстану здійснити стрімкий прорив у зростанні ВВП, розмір якого зріс більш ніж удвічі порівняно з 1991 р., вирішенні соціальних проблем населення та розвитку інфраструктури. Водночас, залежність Казахстану від продажу енергоресурсів та іншої сировини, низька інвестиційна привабливість обробних галузей промисловості залишають економіку країни вразливою й чутливою до змін кон'юнктури на ринку сировинних ресурсів. Своєю чергою кризові тенденції у нафтогазовому секторі негативно впливають на суміжні сектори, наприклад будівництво і торгівлю, розвиток яких значною мірою залежить від експортних надходжень. Проблемою сучасного Казахстану є нерівномірність у розвитку окремих регіонів та їх забезпеченні інфраструктурою.

Попри широкі амбіції та державні програми, спрямовані на перетворення Казахстану на фінансовий і логістичний центр регіону ЦА, РК залишається країною, орієнтованою на експорт різноманітних ресурсів та сільськогосподарської продукції із незначним виробництвом готових промислових виробів та сферою послуг, здебільшого орієнтованою на задоволення внутрішніх потреб. У структурі казахстанського експорту близько 70% складає продукція видобувної промисловості, а експорт обробної промисловості становить лише 14%. При цьому, проблемою для розвитку енергетичного сектору РК є обмеженість маршрутів постачання енергетичних ресурсів на ринки збуту, оскільки переважна частина казахстанських нафти і газу транспортується через територію РФ.

Перед країною з усією гостротою постало питання щодо зміни моделі економічного зростання шляхом розвитку високотехнологічних секторів промисловості, підтримки малого та середнього бізнесу. Потребує підвищення ефективності й система державного управління, яка є занадто бюрократизованою і громіздкою. Також назріла реформа соціальної політики, яка має бути спрямована на збільшення соціальної підтримки громадян. Нарешті, необхідна зміна політики розвитку регіонів, у першу чергу щодо забезпечення робочих місць та зниження регіональних диспропорцій.

Не зважаючи на значну залежність Казахстану від РФ та його активну участь у російських інтеграційних об'єднаннях, українсько-казахські відносини мають високий потенціал для розвитку, зокрема, в енергетичній, транспортно-комунікаційній, машинобудівній та агропромисловій сферах. В умовах енергетичної кризи, яка постала перед країнами ЄС та Україною наприкінці 2021 р., особливо актуальним і взаємовигідним для всіх сторін постає питання

щодо забезпечення прямих поставок казахстанських нафти і газу як до країн ЄС, так і до України.

Список використаних джерел та літератури

1. Ионова Е. Парламентские выборы в Казахстане. *Россия и новые государства Евразии*. 2021. № I (L). С. 110-120. DOI: 10.20542/2073-4786-2021-1-110-120
2. Нагимова А. Исламский капитал в экономике Казахстана. *Мировая экономика и международные отношения*. 2021. Том 65. № 2. С. 100-108. DOI: 10.20542/0131-2227-2021-65-2-100-108
3. Кекчебаев Е., Жакупова Г., Сулейменов Р., Таскимбаев А. Экономика Казахстана 2021. Цифры, анализ, прогнозы. 17.09.2021. URL: <https://marketingcenter.kz/20/economy-kazakhstan.html#leaders>
4. Веденеева В. Казахстан: строительство независимого государства. *Мировая экономика и международные отношения*. 2018. Том 62. № 12. С. 126-131.
5. Foreign Policy: «Казахстан: медиатор евразийского сотрудничества». 19.04.2019. URL: <https://iwerp.kz/#/posts/5cb9594af79ae317a5edca77/#header>
6. Додонов В. Инвестиционная активность ведущих стран мира в Казахстане. *Россия и новые государства Евразии*. 2020. № III (XLVIII). С. 94-113. DOI: 10.20542/2073-4786-2020-3-94-113
7. Адно Ю. Горно-металургический комплекс Казахстана: проблемы и перспективы развития. *Россия и новые государства Евразии*. 2021. № II (LI). С. 99-114. DOI: 10.20542/2073-4786-2021-2-99-114
8. Жанбулатова Р., Андиржанова Г., Жиенбаев М. «Энергетический плюрализм» Казахстана: старые и новые риски. *Central Asia and the Caucasus*. 2021. Том 24. № 1. URL: https://www.ca-c.org/online/2021/journal_rus/cac-01/04.shtml DOI: <https://doi.org/10.37178/ca-c.21.1.04>
9. Притчин С. Узбекистан и Казахстан: особенности транзита власти. *Мировая экономика и международные отношения*. 2021. Том 65. № 2. С. 89-99. DOI: 10.20542/0131-2227-2021-65-2-89-99
10. Додонов В. Государственные предприятия и их влияние на экономический рост Казахстана. *Россия и новые государства Евразии*. 2019. № III (XLIV). С. 158-178. DOI: 10.20542/2073-4786-2019-3-158-178
11. Мусиенко С., Тулепбекова А. Россия и Казахстан в рейтингах Doing Business. *Мировая экономика и международные отношения*. 2019. Том 63. № 1. С. 59-66. DOI: 10.20542/0131-2227-2019-63-1-59-66
12. Кекчебаев Е., Жакупова Г. Маркетинговые исследования сельского хозяйства Казахстана. Анализ инвестиционной привлекательности рынка. 15.04.2021. URL: <https://marketingcenter.kz/20/gynok-selskoe-khoziaistvo-kazakhstan.html>
13. Аминов Т.М. Социально-экономическое развитие Казахстана в новых геополитических условиях. 30.06.2020. URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/31775/>
14. Биримкулова Г., Ибраева А., Дуйсенкожа Е., Байдаров Е. Казахстан в системе геополитических и региональных отношений ЕС и КНР. *Central Asia and the Caucasus*. 2020. Том 23. № 3. URL: https://www.ca-c.org/online/2020/journal_rus/cac-03/02.shtml DOI: <https://doi.org/10.37178/ca-c.20.3.02>
15. Данков А. Россия и Казахстан: сложно ли быть союзниками в современном мире? // Российский совет по международным делам: сайт. 05.05.2021. URL: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/rossiya-i-kazakhstan-slozhno-li-byt-soyuznikami-v-sovremennom-mire/#detail>
16. Ларюэль Марлен, Boonstra Jos. Казахстан: закат восходившей звезды? 20.02.2018. URL: <https://eucentralasia.eu/ru/is-kazakhstans-rising-star-fading-ru/>

17. Додонов В.Ю. Основные тенденции и итоги внешнеэкономического сотрудничества Казахстана со странами ЕАЭС. *Проблемы постсоветского пространства*. 2020. № 7 (3). С. 347-364. DOI: <https://doi.org/10.24975/2313-8920-2020-7-3-347-364>
18. Концепция внешней политики Республики Казахстан на 2020 – 2030 годы. Официальный сайт Президента Республики Казахстан. 09.03.2020. URL: https://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-konceptcii-vneshnei-politiki-respubliki-kazahstan-na-2020-2030-gody
19. Воробьев А. Казахстан и Турция: опциональная дружба. Российский совет по международным делам: сайт. 22.04.2021. URL: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/kazahstan-i-turtsiya-optSIONalnaya-druzhiba/#detail>
20. Амирбек А., Маханов К., Тажибаев Р., Анламасова М. Страны Центральной Азии в контексте глобальной экономики: вызовы экономической интеграции. *Central Asia and the Caucasus*. 2020. Том 23. № 1. URL: https://www.ca-c.org/online/2020/journal_rus/cac-01/09.shtml DOI: <https://doi.org/10.37178/ca-c.20.1.09>
21. Адилова Л., Амребаева Ж., Сейдуманов С. Институционализация сферы социальной политики в условиях модернизации Казахстана. *Central Asia and the Caucasus*. 2019. Том 22. № 1. URL: https://www.ca-c.org/online/2019/journal_rus/cac-01/10.shtml
22. Данков А. Казахстанский транзит: в поисках новой конфигурации власти. Российский совет по международным делам: сайт. 26.03.2019. URL: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/kazakhstanskiy-tranzit-v-poiskakh-novoy-konfiguratsii-vlasti/#detail>
23. Шакеева Б., Шайкемелев М., Айтымбетов Н. Родовые отношения в Казахстане: возрождающаяся традиция или социальный инструмент? *Central Asia and the Caucasus*. 2020. Том 23. № 4. URL: https://www.ca-c.org/online/2020/journal_rus/cac-04/04.shtml DOI: <https://doi.org/10.37178/ca-c.20.4.04>
24. Паливода В.О. Стратегія національної безпеки Республіки Казахстан на 2021-2025 роки. Національний інститут стратегічних досліджень. 2021. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-06/kazahstan-national-security-strategy.pdf>
25. Глава государства подписал Указ «Об утверждении Стратегии национальной безопасности Республики Казахстан на 2021-2025 годы». Официальный сайт Президента Республики Казахстан. 2021. URL: <https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-podpisal-ukaz-ob-utverzhdenii-strategii-nacionalnoy-bezopasnosti-respubliki-kazahstan-na-2021-2025-gody-215354>

References

1. Ionova, E. (2021). *Parlamentskie vybory v Kazahstane* [Parliamentary elections in Kazakhstan]. *Rossija i novye gosudarstva Evrazii* [Russia and the new states of Eurasia], I (L), pp. 110-120. DOI: 10.20542/2073-4786-2021-1-110-120 [In Russian].
2. Nagimova, A. (2021). *Islamskij kapital v jekonomike Kazahstana* [Islamic capital in the economy of Kazakhstan]. *Mirovaja jekonomika i mezhdunarodnye otnoshenija* [World Economy and International Relations], Tom 65, 2, pp. 100-108. DOI: 10.20542/0131-2227-2021-65-2-100-108 [In Russian].
3. Kekchebaev, E., Zhakupova, G., Sulejmenov, R., Taskimbaev, A. (2021). *Ekonomika Kazahstana 2021. Cifry, analiz, prognozy* [Economy of Kazakhstan 2021. Figures, analysis, forecasts]. 17.09.2021. [Online]. Available from: <https://marketingcenter.kz/20/economy-kazahstan.html#leaders> [In Russian].
4. Vedeneeva, V. (2018). *Kazahstan: stroitel'stvo nezavisimogo gosudarstva* [Kazakhstan: building an independent state]. *Mirovaja jekonomika i mezhdunarodnye otnoshenija* [World Economy and International Relations], Tom 62, 12, pp. 126-131. [In Russian].
5. Foreign Policy: “Kazahstan: mediator evrazijskogo sotrudnichestva” [Foreign Policy: “Kazahstan: Mediator of Eurasian Cooperation”]. 19.04.2019. [Online]. Available from: <https://iwep.kz/#/posts/5cb9594af79ae317a5edca77/#header> [In Russian].

6. Dodonov, V. (2020). Investicionnaja aktivnost' vedushhih stran mira v Kazahstane [Investment activity of the leading countries of the world in Kazakhstan]. *Rossija i novye gosudarstva Evrazii* [Russia and the new states of Eurasia], III (HLVIII), pp. 94-113. DOI: 10.20542/2073-4786-2020-3-94-113 [In Russian].
7. Adno, Ju. (2021). Gorno-metalurgicheskij kompleks Kazahstana: problemy i perspektivy razvitija [Mining and Metallurgical Complex of Kazakhstan: Problems and Prospects]. *Rossija i novye gosudarstva Evrazii* [Russia and the new states of Eurasia], II (LI), pp. 99-114. DOI: 10.20542/2073-4786-2021-2-99-114 [In Russian].
8. Zhanbulatova, R., Andirzhanova, G., Zhienbaev, M. (2021). “Jenergeticheskij pljuralizm” Kazahstana: starje i novye riski [“Energy Pluralism” of Kazakhstan: Old and New Risks]. *Central Asia and the Caucasus*, Tom 24, 1. [Online]. Available from: https://www.ca-c.org/online/2021/journal_rus/cac-01/04.shtml DOI: <https://doi.org/10.37178/ca-c.21.1.04> [In Russian].
9. Pritchins, C. (2021). Uzbekistan i Kazahstan: osobennosti tranzita vlasti [Uzbekistan and Kazakhstan: Peculiarities of Power Transit]. *Mirovaja jekonomika i mezhdunarodnye otnoshenija* [World Economy and International Relations], Tom 65, 2, pp. 89-99. DOI: 10.20542/0131-2227-2021-65-2-89-99 [In Russian].
10. Dodonov, V. (2019). Gosudarstvennye predprijatija i ih vlijanie na jekonomicheskij rost Kazahstana [State-owned enterprises and their impact on the economic growth of Kazakhstan]. *Rossija i novye gosudarstva Evrazii* [Russia and the new states of Eurasia], III (HLIV), pp. 158-178. DOI: 10.20542/2073-4786-2019-3-158-178 [In Russian].
11. Musienko, S., Tulepbekova, A. (2019). Rossija i Kazahstan v rejtingah Doing Business [Russia and Kazakhstan in the Doing Business ratings]. *Mirovaja jekonomika i mezhdunarodnye otnoshenija* [World Economy and International Relations], Tom 63, 1. pp. 59-66. DOI: 10.20542/0131-2227-2019-63-1-59-66 [In Russian].
12. Kekchebaev, E., Zhakupova, G. (2021). Marketingovyje issledovanija sel'skogo hozjajstva Kazahstana. Analiz investicionnoj privilekatel'nosti rynka [Marketing research of agriculture in Kazakhstan. Analysis of the investment attractiveness of the market]. 15.04.2021. [Online]. Available from: <https://marketingcenter.kz/20/rynok-selskoe-khoziaistvo-kazahstan.html> [In Russian].
13. Aminov, T.M. (2020). Social'no-jekonomicheskoe razvitie Kazahstana v novyh geopoliticheskikh uslovijah [Socio-economic development of Kazakhstan in new geopolitical conditions]. 30.06.2020. [Online]. Available from: <https://e-history.kz/ru/news/show/31775/> [In Russian].
14. Birimkulova, G., Ibraeva, A., Dujsenzozha, E., Bajdarov, E. (2020). Kazahstan v sisteme geopoliticheskikh i regional'nyh otnoshenij ES i KNR [Kazakhstan in the system of geopolitical and regional relations between the EU and the PRC]. *Central Asia and the Caucasus*, Tom 23, 3. [Online]. Available from: https://www.ca-c.org/online/2020/journal_rus/cac-03/02.shtml DOI: <https://doi.org/10.37178/ca-c.20.3.02> [In Russian].
15. Dankov, A. (2021). Rossija i Kazahstan: slozhno li byt' sojuznikami v sovremennom mire? [Russia and Kazakhstan: is it difficult to be allies in the modern world?]. *Rossijskij sovet po mezhdunarodnym delam: sajt* [Russian International Affairs Council: website]. 05.05.2021. [Online]. Available from: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/rossiya-i-kazahstan-slozhno-li-byt-sojuznikami-v-sovremennom-mire/#detail> [In Russian].
16. Larjujel' Marlen, Boonstra Jos. (2018). Kazahstan: zakat voshodivshej zvezdy? [Kazakhstan: Rising Star Sunset?]. 20.02.2018. [Online]. Available from: <https://eucentralasia.eu/ru/is-kazahstans-rising-star-fading-ru/> [In Russian].
17. Dodonov, V.Ju. (2020). Osnovnye tendencii i itogi vneshnejekonomicheskogo sotrudnichestva Kazahstana so stranami EAJeS [Main trends and results of foreign economic cooperation between Kazakhstan and the EAEU countries]. *Problemy postsovet'skogo prostranstva* [Problems of the post-Soviet space], 7 (3), pp. 347-364. DOI: <https://doi.org/10.24975/2313-8920-2020-7-3-347-364> [In Russian].

18. Konceptcija vneshnej politiki Respubliki Kazahstan na 2020 – 2030 gody [Concept of foreign policy of the Republic of Kazakhstan for 2020 – 2030]. Oficial'nyj sajt Prezidenta Respubliki Kazahstan [Official site of the President of the Republic of Kazakhstan]. 09.03.2020. [Online]. Available from: https://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-koncepcii-vneshnei-politiki-respubliki-kazahstan-na-2020-2030-gody [In Russian].
19. Vorob'ev A. (2021). Kazahstan i Turcija: opcional'naja družhba [Kazakhstan and Turkey: optional friendship]. *Rossijskij sovet po mezhdunarodnym delam: sajt* [Russian International Affairs Council: website]. 22.04.2021. [Online]. Available from: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/kazahstan-i-turtsiya-optcionalnaya-družhba/#detail> [In Russian].
20. Amirbek, A., Mahanov, K., Tazhibae, R., Anlamasova, M. (2020). Strany Central'noj Azii v kontekste global'noj jekonomiki: vyzovy jekonomicheskoj integracii [Central Asian countries in the context of the global economy: challenges to economic integration]. *Central Asia and the Caucasus*, Tom 23, 1. [Online]. Available from: https://www.ca-c.org/online/2020/journal_rus/cac-01/09.shtml DOI: <https://doi.org/10.37178/ca-c.20.1.09> [In Russian].
21. Adilova, L., Amrebaeva, Zh., Sejdumanov, S. (2019). Institucionalizacija sfery social'noj politiki v uslovijah modernizacii Kazahstana [Institutionalization of the sphere of social policy in the context of modernization of Kazakhstan]. *Central Asia and the Caucasus*, Tom 22, 1. [Online]. Available from: https://www.ca-c.org/online/2019/journal_rus/cac-01/10.shtml [In Russian].
22. Dankov, A. (2019). Kazahstanskij tranzit: v poiskah novoj konfiguracii vlasti [Kazakhstan transit: in search of a new configuration of power]. *Rossijskij sovet po mezhdunarodnym delam: sajt* [Russian International Affairs Council: website]. 26.03.2019. [Online]. Available from: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/kazahstanskij-tranzit-v-poiskakh-novoy-konfiguracii-vlasti/#detail> [In Russian].
23. Shakeeva, B., Shajkemelev, M., Ajtymbetov, N. (2020). Rodovye otnoshenija v Kazahstane: vozrozhdajushhajasja tradicija ili social'nyj instrument? [Family relations in Kazakhstan: a reviving tradition or a social instrument?]. *Central Asia and the Caucasus*, Tom 23, 4. [Online]. Available from: https://www.ca-c.org/online/2020/journal_rus/cac-04/04.shtml DOI: <https://doi.org/10.37178/ca-c.20.4.04> [In Russian].
24. Palyoda, V.O. (2021). Stratehiia natsionalnoi bezpeky Respubliki Kazahstan na 2021-2025 roky [National Security Strategy of the Republic of Kazakhstan for 2021-2025]. *Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzen* [National Institute for Strategic Studies]. [Online]. Available from: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-06/kazahstan-national-security-strategy.pdf> [In Ukrainian].
25. Glava gosudarstva podpisal Ukaz “Ob utverzhdenii Strategii nacional'noj bezopasnosti Respubliki Kazahstan na 2021-2025 gody” [The head of state signed a decree “On approval of the National Security Strategy of the Republic of Kazakhstan for 2021-2025”]. *Oficial'nyj sajt Prezidenta Respubliki Kazahstan* [Official site of the President of the Republic of Kazakhstan]. 2021. [Online]. Available from: <https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-podpisal-ukaz-ob-utverzhdenii-strategii-nacionalnoy-bezopasnosti-respubliki-kazahstan-na-2021-2025-gody-215354> [In Russian].

Деменко А.Ф. Проблемы социально-экономической модернизации Казахстана.

В статье проанализированы особенности социально-экономического развития Республики Казахстан после обретения независимости в 1991 г. Отмечается, что исторически экономика Казахстана на протяжении многих десятилетий формировалась как сырьевая база единого народнохозяйственного комплекса СССР. В условиях независимости сырьевые отрасли, в первую очередь топливно-энергетический и горно-металлургический комплексы, стали основой социально-экономического развития Казахстана, благодаря которым страна совершила экономический прорыв и глубоко интегрировалась в мировую экономику. Казахстан является

лидером среди постсоветских стран по объему привлеченных прямых иностранных инвестиций, которые способствовали наращиванию добычи природных ресурсов, строительству новых промышленных предприятий и объектов инфраструктуры. Важнейшими торговыми и инвестиционными партнерами Казахстана являются Европейский Союз, Российская Федерация, Китай и США. При этом, несмотря на географическую близость, общие социальные и этнокультурные черты, только 4,9% внешней торговли Казахстана приходится на соседние по региону страны Центральной Азии.

Зависимость Казахстана от продажи сырьевых ресурсов, низкая инвестиционная привлекательность обрабатывающих отраслей промышленности делают экономику страны уязвимой к изменениям конъюнктуры на сырьевых рынках, периодически приводят к обострению социально-экономической ситуации. В структуре казахстанского экспорта около 70% составляет продукция добывающей индустрии. Проблемой развития энергетического сектора является ограниченность маршрутов поставок энергоносителей на мировые рынки. Крайне актуален вопрос изменения модели экономического роста путем развития высокотехнологичных секторов промышленности, поддержки малого и среднего бизнеса. Нуждается в повышении эффективности и система государственного управления, которая является слишком бюрократизированной и громоздкой. Также назрела реформа социальной политики, которая должна быть направлена на повышение социальной поддержки граждан. Необходимо изменение стратегии развития регионов, в первую очередь относительно создания рабочих мест и снижения региональных диспропорций.

Ключевые слова: Республика Казахстан, Центральная Азия, социально-экономическая модернизация, прямые иностранные инвестиции, внешняя торговля, энергетический сектор.

Demenko O. Problems of Social and Economic Modernization of Kazakhstan.

The article analyzes the features of the socio-economic development of the Republic of Kazakhstan after gaining independence in 1991. It is noted that historically the economy of Kazakhstan for many decades was formed as a raw material base for the unified national economic complex of the USSR. Under the conditions of independence, the raw materials industries, primarily the fuel and energy and mining and metallurgical complexes became the basis for the socio-economic development of Kazakhstan, thanks to which the country made an economic breakthrough and deeply integrated into the world economy. Kazakhstan is the leader among the post-Soviet countries in terms of the volume of attracted foreign direct investment, which contributed to the increase in the extraction of natural resources, the construction of new industrial enterprises and infrastructure facilities. The most important trade and investment partners of Kazakhstan are the European Union, the Russian Federation, China and the United States. At the same time, despite the geographical proximity, common social and ethnocultural features, only 4.9% of Kazakhstan's foreign trade falls on the neighboring countries of Central Asia.

The dependence of Kazakhstan on the sale of raw materials, the low investment attractiveness of the manufacturing industries make the country's economy vulnerable to changes in the situation in the commodity markets, periodically lead to an aggravation of the socio-economic situation. In the structure of Kazakhstani exports, about 70% are products of the extractive industry. A problem in the development of the energy sector is the limited supply routes for energy carriers to world markets. The issue of changing the model of economic growth through the development of high-tech sectors of industry and support for small and medium-sized businesses is extremely relevant. The system of public administration, which is too bureaucratic and cumbersome, also needs to improve efficiency. Also, a reform of social policy is ripe, which should be aimed at increasing social support for citizens. It is necessary to change the strategy for the development of regions, primarily with regard to the creation of jobs and the reduction of regional imbalances.

Keywords: Republic of Kazakhstan, Central Asia, socio-economic modernization, foreign direct investment, foreign trade, energy sector.

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Кудряченко А.І.

**Чекаленко Л.Д. Публічна історія: виклики ХХІ століття.
Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2021, 272 с.: іл.**

Публічна історія, публічна політика, публічна дипломатія тощо – стали брэндами ХХІ століття і поступово охоплюють всі ніші нашого життя, зокрема і освітянської сфери. Про публічну історію та публічну політику, роль історії в політиці йдеться в монографії докторки політичних наук, професорки Людмили Дмитрівни Чекаленко. Прочитавши книгу розумієш, що саме такою має бути публічна історія: відкрита, відверта, конкретна; про справжніх, а не придуманих, сьогоденних учасників життєвого процесу. На наше переконання, саме так необхідно подавати подібні матеріали, щоби читач бачив і відчував таких же людей, не придуманих і не давніх, не занадто гіперболізованих героїв, а тих, хто нині і зараз живе поруч, долає конкретні проблеми, створює себе, опікується знайомими питаннями і живе в цьому ж середовищі, де і пересічний громадянин.

Саме так – яскраво і неупереджено треба викладати події, що вирують навколо нас. А ці події – з нами і про нас, про будинок, де ми живемо, вулицю, місто, країну, світ... Саме так необхідно ділитися спогадами, враженнями, врешті пам'яттю, практичними навичками та досвідом.

Зі сторінок монографії дізнаємося про сферу розповсюдження публічної історії та інших гуманітарних наук, про війну пам'ятей, про дослідження української діаспори в стінах Київського національного університету імені Тараса Шевченка, про чудовий заклад – недавню Дипломатичну академію України МЗС України, про клуб Дипломатів, де ветерани вітчизняної дипломатичної ниви і зарубіжні фахівці ділилися своїм досвідом зі слухачами – майбутніми колегами.

Дана книга знайомить з провідними українцями, відомими світові, з життям інших епох і світів. І мимоволі порівнюєш, аналізуєш і завдяки власній пам'яті, згадуючи про своє. Особливу увагу привертає те, що в книзі порушується широке коло наболілих проблем сьогодення, що мова йде про виклики, з якими зіткнулася Україна у сучасну історичну добу. Авторка не оминає гострих проблем вітчизняного минулого і сьогодення, вона прагне віднайти не лише місце, але й пояснення успіхам та невдачам до запропонованої і неупередженої парадигми світосприйняття.

Як викладач і вихователь, Людмила Дмитрівна Чекаленко ділиться думками про те, як розповісти молодим людям, що не знають історії, про наші проблеми, про сусідів і родичів з російського боку, як пояснити іноземні інтерпретації

відомих і не зовсім відомих історичних фактів, що щільно рясніють в російських та інших ЗМІ. Дослідниця прагне розтлумачити як молодому, так і старшому поколінню наше непросте, звивисте минуле із україноцентричного погляду.

Значення публічної історії вагомо зросло, оскільки збільшився інтерес до неї, а історики звернули увагу на інші поза академічні аудиторії. На практиці зосередженість на публічній історії надає можливості ширшого пізнання проблеми, одержання нової або дещо забутої інформації, що міститься в музейних збірках, археологічних колекціях, інших артефактах матеріальної культури.

Позитивно вирізняє монографію наукового співробітника Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України», викладача КНУ імені Тараса Шевченка Людмили Чекаленко від інших публікацій новий оригінальний підхід, поступовість, відкрите подання інформації і навчального матеріалу у формі діалогу з читачем різного віку і соціальних груп. Авторка обрала стиль вдумливої розповіді про життя, діяльність, поточні справи і державні події не одного покоління киян.

Широким тлом перед читачем постають історичні сторінки української держави, роки революцій і війн, розкриваються минулі та сучасні історичні вітчизняні наративи та наших сусідів. Водночас неквапливо розповідається про складові публічної гуманітарної науки. Йдеться і про останні досягнення українського кінематографа, і про театр, і про мурали, якими так збагатився наш Київ.

Читач дізнається також про публічну дипломатію, дипломатичний громадський центр Дипломатичної академії України, де ветерани вітчизняної дипломатичної ниви і зарубіжні фахівці ділилися своїм досвідом зі студентами Дипломатичної академії, тобто зі своїми майбутніми колегами по роботі. На сторінках книги широко висвітлюються питання публічної освіти, якій сьогодні приділяється значна увага в українських вишах, зокрема подаються основні напрями освітньої програми з публічної історії та історії світового українства.

Новизна книги Людмили Чекаленко полягає в тому, що в ній вперше розповідається про публічну історію через наратив публічної політики та історії пам'яті, про війни пам'яті різних поколінь і прошарків українського суспільства. Як такі явища формували і нині формують суспільство і державу. З'ясовується широкий спектр можливостей, охоплених публічною історією; різноманітність ролей, які відіграють публічні історики, і про те, як впливає все це на політику, культуру, на нас з Вами.

Зі сторінок монографії читач дізнається про зародження публічної історії та про її ходу світом. У науковому обрії публічна історія як напрям дослідження, а також як освітня програма до викладання, з'явилась в середині минулого століття. Однак в європейському середовищі учених і інтелектуалів таку появу сприйняли із пересторогою і обережністю. Оскільки авторські розробки цієї

концепції походять із США, представники інтелектуальних кіл яких відверто визнали об'єктивні причини зацікавленості американської влади публічною історією. Причини перебували на поверхні: глибока економічна криза 1970-х рр., що жорстко охопила весь західний світ, зокрема і США; енергетична криза; вимушене скорочення із-за нестачі коштів академічних наукових установ та їх працівників, згорання у першу чергу гуманітарних досліджень та припинення їх фінансування.

Із притаманною прискіпливістю, авторка знайшла перші історичні паростки сучасного наповнення публічної історії, які простежуються з 1830-х рр. позаминулого століття – з боротьби американського студентства за право самоврядування у освітніх закладах. Історичний досвід було запозичено з історії Болонського університету, Італія.

Повернення до публічної історії – **Public history** – це відповідь на чинники ХХ ст. Як слушно наголошує авторка книги, часи глибокої економічної кризи супроводжуються здебільшого скороченням програм гуманітарної освіти. За аналітичними спостереженнями глибокі економічні негаразди викликають у соціумі посилення інтелектуальної складової, підвищення інтересу до освіти і культури. Це був період, коли людина розумна – Homo Sapiens – звернулася до своїх витоків, до місцевої історії, проблем колективної пам'яті та культурної спадщини. Отже, звернення до себе, до свого «я» – тобто публічної історії – у часі співпало з кризою холодної війни, що відкрило вікно нових можливостей у світовій політиці. Два протилежні ідеологічні табори дійшли розуміння необхідності діалогу, пошуку точок дотику, консенсусу у світовому миробудівництві.

Публічна історія в якості університетської програми була запроваджена в США, Канаді та Австралії з 1976 р. – Університет Санта-Барбара (США) за ініціативи історика Р. Келлі. В Європі й нині існує кілька магістерських програм у цій царині навчання. У 1978 р. в США заснували перший професійний журнал *The Public Historian*; створено *Національну раду США з публічної історії*, яка щорічно вручає Меморіальну премію Роберта Келлі за «видатні досягнення в діяльності, що веде до підвищення значення історії в житті окремих людей за межами академічної спільноти».

У книзі, яка рецензується, ґрунтовно проаналізовано різноманітні складові публічної історії, яка увібрала в себе практично всі відгалуження історичної науки. Будучи істориком і політологом за фахом, а дипломатом за покликанням, професорка Чекаленко Л.Д. особливу увагу приділила публічній дипломатії, яка нині долає теоретичну і практичну кризу реалізації, намагаючись долучити до свого оновлення саме публічну історію і політику. Нині ця ідея втілюється у діяльності Українського інституту культури при Міністерстві закордонних справ України, про що також йдеться на багатьох сторінках книги.

Особливу увагу Людмила Дмитрівна Чекаленко приділила питанням співвідношення публічної історії та історичної пам'яті, вивчення взаємодії яких гостро постало у наш час – час духовної кризи людськості.

У висновках авторка обґрунтовує власну концепцію подальшого розвитку публічної історії, її поступове просування світовими стежками до опанування значно ширшим простором, оскільки першопричиною такої справи є сама людська сутність і корені публічної історії зросли саме з неї, а не нав'язані згори.

Книга, яка приверне широку читацьку аудиторію, написана дійсно жвавою мовою, містить чимало пізнавальних ілюстрацій і матеріалів для опанування освітньою тематикою, а також рекомендовану літературу. Вона є цікавою до прочитання і легкою до сприйняття будь-якою аудиторією, будь-якою генерацією читачів.

Певно, що монографія Людмили Дмитрівни Чекаленко «Публічна історія: виклики XXI століття» посяде гідне місце серед новітніх наукових розробок у гуманітарній сфері. Ці слушні напрацювання будуть затребуваними і корисними як для більшості вітчизняних наукових і освітніх закладів, так і для суспільства в цілому.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Богданович Іван Іванович – кандидат економічних наук, доцент, заступник директора з науково-організаційної роботи та загальних питань Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Деменко Олександр Федорович – кандидат політичних наук, доцент, учений секретар Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Кириченко Олександр Васильович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Кордун Олексій Олександрович – доктор філософії (PhD) у галузі історії, науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Кудряченко Андрій Іванович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України, директор Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Мудрієвська Ірина Ігорівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Солошенко Вікторія Віталіївна – кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з наукової роботи Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Ткаченко Ігор Володимирович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Сектору суспільних наук Науково-організаційного відділу Президії НАН України.

Фомін Сергій Сергійович – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Цапко Олег Михайлович – кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Шморгун Олександр Олександрович – кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

CONTRIBUTORS

Bogdanovich Ivan – Ph.D in Economics, Associate Professor, Deputy Director for Scientific and Organizational Work and General Issues of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Demenko Oleksandr – Ph.D. in Political Sciences, Associate Professor, Scientific Secretary of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Kyrychenko Olexandr – Ph.D. in History, Senior Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Kordun Oleksiy – PhD in History, the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Kudryachenko Andriy – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy Sciences of Ukraine, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Director of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Mudriievska Iryna – Ph.D. in History, Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Soloshenko Victoria – Ph.D. in History, Associate Professor, Deputy Director of Scientific Work of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Tkachenko Ihor – Ph.D. in History, Leading Research Fellow of the Sector of Social Sciences of the Scientific and Organizational Department, Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Fomin Serhiy – Ph.D in Economics, Senior Research Fellow, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Tsapko Oleh – Ph.D. in History, Associate Professor, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Shmorgun Oleksandr – Ph.D. in Philosophy, Associate Professor, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ

1. Відповідно до постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» та Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015 до друку приймаються лише статті, які мають такі необхідні елементи:
 - постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
 - аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;
 - виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
 - формулювання цілей статті (постановка завдання);
 - виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
 - висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.
2. Статті приймаються лише в електронному варіанті (e-mail: rwh_journal@ukr.net). Тел. (044) 235 44 99; (097) 946 73 75.

Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку.

3. Вимоги до оформлення:

Файл у форматі doc. Шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Береги (поля): ліве – 3 см, праве – 1,5 см, верхнє – 2 см, нижнє – 2 см.

До статті обов'язково додаються:

- УДК;
- переклад назви статті російською і англійською мовами
- анотація українською, російською та англійською мовами (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами). В анотації не допускається скорочення і аббревіатури крім загальноновживаних;
- ключові слова українською, російською та англійською мовами. Кількість ключових слів – від 5 до 7 (не менше);
- обов'язковим є транслітерованій латинкою список використаних джерел (References), який додається у зв'язку з необхідністю включення «Проблеми всесвітньої історії» до міжнародних наукометричних баз.

Звертаємо увагу авторів на необхідність кваліфікованого перекладу анотації та назви статті англійською мовою («машинний» переклад неприпустимий).

Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а відповідно до того, як вони зустрічаються в тексті.

4. Послідовність розміщення елементів статті:

- УДК (ліворуч);
- на рядок нижче – прізвище та ім'я автора (праворуч);
- назва статті (великими літерами по центру);
- анотація (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами) і ключові слова мовою статті;
- виклад основного матеріалу статті;
- джерела та література (нумерація позицій автоматична);

Список джерел та літератури оформлюється згідно з вимогами ВАК (Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 5), відповідно до ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання»; Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015.

- Прізвище та ім'я автора, назва статті, анотація і ключові слова двома іншими мовами (наприклад, російською та англійською, якщо стаття написана українською). Анотація російською та англійською мовами (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами) і ключові слова – від 5 до 7.

- **Обов'язковим** є транслітерований латинкою список використаних джерел (References), який додається у зв'язку з необхідністю включення «Проблеми всесвітньої історії» до міжнародних наукометричних баз. Список оформляється згідно з правилами **Британського Гарвардського Стандарту** (Harvard-British Standard). Транслітерацію можна зробити за допомогою «Google перекладач» або сайту <http://ua.translit.cc/>. **Приклади оформлення списку джерел дивитись на http://ukrbulletin.univ.kiev.ua/harvard_quick_guide_tcm44-47797.pdf**

Обсяг статті – 1 ум. друк. арк. (40 тис. знаків з пробілами).

5. Статті приймаються українською, російською, англійською мовами.

Редколегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних, цитат, фактів та посилань.

Подаючи до друку статтю в журнал «Проблеми всесвітньої історії», автор або колектив авторів гарантують, що стаття є оригінальним твором, що раніше не публікувався та не поданий до друку в інше видання. Вони також гарантують, що думки та ідеї, які не належать самим авторам, супроводжуються відповідними посиланнями та (або) цитатами. Редакційна колегія залишає за собою право відхиляти матеріали, що не відповідають редакційним вимогам, мають низький науковий рівень, не пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування, а також порушують етику науковця.

6. Окремим файлом подаються – відомості про автора: повні прізвище, ім'я, по-батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи (навчання), посада, робоча і домашня адреси (з індексом), мобільний телефон, e-mail.

Назва файлу статті – латинськими літерами прізвище автора (наприклад: `ivanov.doc`). Назва файлу з відомостями про автора – латинськими літерами за зразком: `ivanov_avtor.doc`

7. Додаткові вимоги до тексту статті:

1. Посилання оформлюються в квадратних дужках.

Наприклад: [1, с. 54], де 1 – порядковий номер позиції (монографії, статті) у списку літератури, 54 – номер сторінки;

[7, арк. 67], де 7 – порядковий номер позиції (архіву) у списку літератури, 67 – номер аркушу архівної справи.

«Там само» – не допускається.

2. Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а відповідно до того, як вони зустрічаються в тексті.

Наукове видання

**Проблеми всесвітньої історії
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
№ 4(16), 2021**

Видавець:

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Адреса редакції та видавця:

вул. Леонтовича, 5, м. Київ, 01054,

тел. (044) 235-44-99

Формат 70x100/16

Ум. друк. арк. 18,93.

Тираж 300.

Зам. №С21-124-1

Виготовлювач «КЖД “Софія”».

Віддруковано на власному обладнанні

08000, Київська обл., смт Макарів, вул. Першотравнева, 65.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 3397 від 19.02.2009 р.